

В. С. Власов, С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін

Історія України

10

КЛАС

профільний рівень

Віталій Власов,
Станіслав Кульчицький,
Олександр Панарін

Історія України

10

клас

(профільний рівень)

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Літера ЛТД»
2023

Електронний супровід підручника
<http://istukr10profil2023.e-litera.com.ua/>

Як працювати з підручником

Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів – навчальних текстах, джерелах (уривках з документів, свідченнях очевидців, спогадах сучасників, матеріалах тогочасної преси, оцінках істориків тощо). Джерелами історичної інформації є також ілюстрації – переважно фотодокументи, плакати та карикатури, доповнені уривками з текстових джерел, а також карти.

Для цього періоду окрім документів, з якими ви працювали протягом багатьох років вивчення історії, у значній кількості з'являються нові історичні свідчення – фотографії безпосередньо історичних подій, а також відео- чи аудіоджерела, які легко знайти завдяки пошуку в інтернеті. Опрацювання зображувальних (візуальних) та аудіовізуальних джерел потребує нових навичок. Робота з ними передбачає кілька етапів.

ЯК ПРАЦЮВАТИ ІЗ ЗОБРАЖУВАЛЬНИМ (ВІЗУАЛЬНИМ) ДЖЕРЕЛОМ

1. Слід зрозуміти, що зображено, звернути увагу на назву / підпис джерела.
2. Визначити, хто є автором / авторкою, з якою метою було зроблене зображення та коли.
3. Встановити, коли і де сталися зображувальні події, чи варто їх «оживити» за допомогою інших джерел, зокрема текстів. Будь-яке зображення також може бути підробкою чи маніпуляцією, а якщо це карикатури, пропагандистські плакати з політичними гаслами – потрібно іще пильніше їх аналізувати й ставитися до них максимально критично.
4. Зрозуміти, які висновки ви можете зробити унаслідок такого вивчення зображувального джерела. Дослідження фільму чи звукозапису відбувається за тією самою схемою, однак тут полегшує роботу зазначений час та транскрипція у вигляді тексту.

Зверніть увагу, що аналіз актових історичних джерел має певні особливості. На відміну від оповідних, ці джерела створено в процесі діяльності державних, громадських установ, організацій тощо, тож вони мали свого часу практичне значення, чим зумовлений їхній діловий, офіційний характер. Тому алгоритм опрацювання трохи інший:

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДОКУМЕНТАМИ

1. Визначте, коли, де та за яких обставин з'явився аналізований документ, тобто схарактеризуйте історичні умови його створення, а також узагальніть, про що в ньому йдеться. Усе стисло запишіть у першій частині відповіді.
2. Визначте, які результати мало ухвалення документа, які зміни в державі та суспільстві загалом зумовило або могло зумовити впровадження цього документа. Сформулюйте значення документа і наслідки реалізації закладених у ньому ідей для історичного процесу.
3. Поміркуйте, у чому цінність джерела саме для вас, стисло викладіть ставлення до заходів, передбачених цим документом, до основних ідей, які в ньому задекларовано. Чи мало ухвалення документа ті наслідки, на які сподівалися його укладачі?

Змістові компоненти параграфу супроводжуються запитаннями та завданнями, позначеними піктограмами – *працюйте самостійно*; – *працюйте в парах*; – *працюйте в групах*.

Завдання, які радимо виконувати в парах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки. У тих завданнях, які запропоновано виконувати в групах, здебільшого передбачено пошук відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме прислухатися до думки інших, поважати її, бути толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів, наводити аргументи та докази на підтвердження власних переконань. Дискусійні запитання – це ще й можливість спроектувати минуле в майбутнє, порівняти різні підходи, протилежні оцінки, що притаманне історії як науці.

З найяскравішими постатями вітчизняної історії вас знайомитиме рубрика «Особистість».

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, які подані на берегах книжки. Ці слова треба вміти пояснювати та вживати їх під час відповіді.

Є в підручнику й практичні заняття. Вони містять першоджерела, які ви опрацюватимете самостійно, вдосконалюючи вміння та навички.

Перевірити, чи добре засвоєно матеріал параграфу, вам допоможуть запитання та завдання рубрики «**Перевірте, чого навчилися**». Наприкінці кожного практичного заняття пропонуємо вам виконати **самооцінювання**. Це допоможе вам виявити та усвідомити, що краще засвоїли під час заняття, а над чим ще варто попрацювати.

ЯК ПРОВЕСТИ САМООЦІНЮВАННЯ

1. Напишіть, що ви дізналися з теми. Опишіть, як ви це зробили (наприклад, прочитали параграф підручника, слухали розповідь учителя, читали джерела, виконували завдання тощо).
2. Напишіть, що було цікаве, нове? Що не сподобалось?
3. Проаналізуйте і напишіть, що засвоїли добре, а над чим ще варто попрацювати.
4. Визначте цілі для майбутнього навчання та напишіть, яким шляхом можна цього досягти. Відстежуйте свій прогрес на кожному уроці або наприкінці кожної теми.

Цікавого вам навчання!

Україна і світ на порозі ХХ ст.

Дослідіть історичні джерела і дайте відповіді на запитання.

Перейдіть за QR-кодом або за посиланням
<https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/06/7/161418/>
<https://artefact.org.ua/history/mezhi-ukrayinskih-zemel-ta-infografika-na-unikalnih-kartah-pochatku-hh-stolittya.html>

і проаналізуйте:

- 1) фрагмент «Етнографічної карти Європи» Юозаса Габриса (1918 р.);
- 2) інфографіку «Українська Народна Республіка» (Бухарест, 1918 р.);
- 3) інфографіку «Мовний склад населення України у складі різних імперій за переписами 1897 та 1910 рр.».

1. Які дані показані на цих картах та схемах?
2. Чи відрізняються дані карт щодо територіальних меж розселення українців як етносу на початку ХХ ст.? Чим зумовлені ці відмінності?
3. Яким був етнічний склад населення українських теренів на початку ХХ ст.?

СЛОВНИК

Геополітика – концептуальний погляд на політику держави чи групи держав, що базується на обґрунтуванні їхніх зовнішньо- та внутрішньополітичних дій, стану та еволюції економічної, політичної і соціальної систем суспільства впливом географічних факторів.

Імперія – державне утворення, до складу якого входять приєднані ним колишні самостійні держави або/і бездержавні території.

Імперіалізм – політика встановлення та здійснення окремими державами контролю над слабшими у військовому, економічному й культурному відношенні країнами та бездержавними територіями.

ХІХ ст. характеризувалось істотним прискоренням економічного розвитку провідних країн Західної Європи завдяки витісненню мануфактурного виробництва фабрично-заводським. За політичним ладом ці країни були або республіками, або конституційними монархіями, тож їхні громадяни мали можливість впливати на долю країни. Демократичні принципи, покладені в основу суспільно-політичного життя, забезпечували прискорений соціально-економічний і культурний прогрес. Вагомі переваги в розвитку, які забезпечили насамперед військову могутність, дали змогу цим країнам разом із Північноамериканськими Сполученими Штатами перетворити майже всю решту світу на свої колонії та напівколонії.

Міждержавні суперечності, зіткнення **геополітичних** інтересів, підсилювані боротьбою за колонії та залежні території, які давали метро-

полям неабиякі додаткові ресурси, зумовили появу в самій Європі воєнно-політичних блоків, що протистояли одне одному. На правах другорядних членів цих блоків виступили дві імперії Центрально-Східної Європи – Австро-Угорська і Російська. Саме в їх складі перебували українські землі.

Скасування кріпосного права (1861) в Російській імперії зумовило швидке економічне зростання, передусім завдяки капіталам, запозичуваним із країн Західної Європи. Однак за політичним устроєм країна залишалася середньовічною монархією із самодержавним способом правління. Завдяки невичерпним людським та природним ресурсам царська Росія зберігала статус великої держави, але залишалася другорядним учасником коаліції, до якої входили Великобританія і Франція. Ці країни спромоглися подолати власні імперіалістичні суперечності та об'єдналися в Антанту, щоб протистояти Центральним державам – Німеччині та Австро-Угорщині.

На початку ХХ ст. українські території посідали важливе місце в економіці обох імперій. На 1913 р. у Російській імперії на українську промисловість припадало майже 70 % видобутку сировини й виготовлення напівфабрикатів (чавун, сталь тощо). Розвивалися *кооперація та монополії, спеціалізація регіонів*. На західноукраїнських землях Австро-Угорської імперії найдинамічніше розвивався видобуток нафти. У світовій економіці на початку ХХ ст. країни переживали *економічну кризу*, вийшовши з неї повністю перед 1910 р. Зростала роль нового прошарку населення – *робітників*, які добивались економічних і політичних прав. Проте за відсутності економічних можливостей частина населення, особливо із заходу України, емігрувала до США, Канади й інших країн.

СЛОВНИК

Світова війна – глобальне протиборство коаліцій держав із застосуванням засобів збройного насильства, що охоплює велику частину країн світу.

На межі ХІХ та ХХ ст. набирають сили *нові течії в розвитку культури*, об'єднані поняттям «модернізм». Митці та мисткині намагалися зрозуміти, що є основою творчості та яка роль мистецтва в суспільстві. Небачений до того технічний та науковий прогрес породив *віру в науку*.

На тлі **світових воєн** та революцій першої половини ХХ ст. у суспільстві набули особливого значення *демократія, права людини*.

Виникла ідея, що суспільством повинні управляти ті, хто для цього має відповідні знання й уміння (*меритократія*). Рух жінок за свої права – *емансипація й суфражизм* – привели зрештою до проголошення рівного доступу до освіти й праці незалежно від статі, хоча цей процес тривав усе ХХ ст. і триває досі.

ХХ століття у світовій історії

Для українців у складі Росії та Австро-Угорщини протистояння цих країн обернулося трагедією. Коли спалахнула Перша світова війна, українці були мобілізовані до царської й цісарської армій, щоб воювати одне проти одного й гинути не за свої, а за імперіалістичні інтереси.

З кінця XVIII ст. формування модерної української нації пройшло кілька етапів – від збирання фольклору, створення літературних творів до обґрунтування можливості встановлення національної державності, створення політичних партій для забезпечення обстоювання власних інтересів. На початку XX ст. українська національна ідея вже визріла, а її значення для українського народу, розділеного кордонами та імперськими амбіціями владних кіл, важко переоцінити.

Український народ не мав політичної перспективи у разі поразки або перемоги як однієї, так і іншої протиборчої сторони. Перемога Антанти забезпечувала Росії анексію західноукраїнських земель. Натомість перемога Центральних держав давала можливість Австро-Угорщині претендувати на Правобережну Україну. Однак результат світової війни виявився несподіваним для деяких її учасників. Знекровлена війною економіка, соціальна криза і визвольний рух пригноблених націй спричинили розпад Російської та Австро-Угорської імперій та постання на їхніх теренах молодих **національних держав**.

Унаслідок розпаду цих імперій в кінці Першої світової війни розпочалася Українська **національна революція** і на карті світу з'явилися *Українська Народна Республіка* (1917) та *Західноукраїнська Народна Республіка* (1918), які проголосили утворення єдиної соборної України (1919). Однак визвольна боротьба українського народу зазнала поразки, і українські землі поділили між собою чотири держави, які утворилися на уламках імперій: Росія, Польща, Румунія і Чехословаччина.

Два десятиліття між Першою і Другою світовими війнами в поглинутій Росією основній частині України будувався радянський комуносоціалізм. І. Сталін не зупинився навіть перед **геноцидом**, щоб зламати опір українського народу. Здійснюючи денационалізацію на українських землях за межами радянської України на північному та пів-

На протигагу «довгому» XIX ст., історики називають XX ст. «коротким». Це умовні історичні поняття, адже їх характеризують не суто хронологічно, а за процесами, які почалися раніше та мали логічне завершення пізніше. Межею між «довгим» XIX та «коротким» XX ст. став не 1900/1901 р., а Перша світова війна як ключова подія. Завершенням історичного XX ст. вважають розпад «соціалістичного табору» та Радянського / Советського Союзу, що завершився в 1991 р. Слід пам'ятати, що будь-яка періодизація в історії – це інструмент, який полегшує розуміння минулого.

СЛОВНИК

Геноцид – дії з наміром навмисного створення для членів будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи населення таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове її знищення (стаття II Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р.).

Національна революція – національний рух, спрямований на утворення власної державності, створення та діяльність національних органів влади, політичних партій та громадських інституцій, відродження національної культури.

Націоналізм – система ідей і поглядів, що виходить із пріоритету національних цінностей як перед особистісними, так і перед груповими (корпоративними) цінностями.

денному сході території Росії, тобто позбавляючи місцевих українців національної ідентичності, радянське керівництво одночасно приєднувало до неї західноукраїнські землі, відібрані в сусідніх держав. Зрештою після Другої світової війни більшість українських етнічних земель опинилася в одному державному утворенні.

Міжвоєнний період в історії Європи – це час постання і зміцнення ідеологій **націоналізму**. Ця тенденція не оминула й український політичний рух.

Після Другої світової війни відбувся перехід найрозвинутіших країн Заходу від індустріального до постіндустріального суспільства. Радянський Союз перетворився на наддержаву і почав насаджувати комуністичні порядки в інших країнах, прагнучи світової гегемонії, але наразився на спротив спочатку з боку Югославії, а потім – комуністичного Китаю. Холодна війна з країнами Заходу була приречена на поразку унаслідок неефективності радянських планово-директивної економіки й соціального устрою, заснованого на диктатурі.

Розпад імперій і утворення національних держав стали провідною тенденцією ХХ ст. Якщо в першій половині ХХ ст. зазнали краху імперії традиційного типу, то в другій – зникли колоніальні імперії. Поразка СРСР у холодній війні зумовила розпад багатонаціональної імперії, реставрованої більшовиками на нових засадах, по периметру кордонів союзних республік.

Вітчизняна історія новітньої доби є одним із фронтів російсько-українського протистояння. Спочатку воно існувало під прикриттям «братніх обіймів», але останніми роками трансформувалося у відкриту війну, метою якої є винищення українського народу.

Україна на початку ХХІ ст.

У ХХІ ст. у світі триває науково-технічна революція, яка набуває різноманітних форм. Зокрема, інформаційна революція, яка почалася в 50-ті роки ХХ ст. із широкого використання засобів цифрової обчислювальної техніки, зробила можливою появу інтернету та соціальних мереж у ньому, що істотно посилило вплив громадянського суспільства на всі сфери життя держави.

Провал «революції згори», яку Москва намагалася здійснити у формі «перебудови», і спричинений нею розпад Радянського Союзу створили передумови для здобуття Україною справжньої державності, включно з поверненням її народу здатності самостійно вирішувати свою долю. Проте реальне звільнення від радянських форм життя розтягнулося на цілі десятиліття. Сучасна Україна зупинилася на порозі тієї Європи, яка не зазнала деформуючого впливу радянської. Євромайдан і Революція Гідності стали точкою неповернення в радянське минуле і підтвердженням беззастережної належності українського народу до кола європейських народів.

§ 1 Україна напередодні Першої світової війни. Початок воєнних дій на території України

Перша світова війна, у вир якої було втягнуто 38 держав із населенням понад 1,5 млрд осіб, тобто 75 % населення земної кулі, тривала *із серпня 1914 р. до листопада 1918 р.* У ній загинуло понад 10 млн осіб. Кожна країна, що брала участь у цій війні (крім Сербії, Бельгії та Люксембургу, на яких напали), обстоювала власні інтереси. У великих держав основні цілі збігалися: переділити вже поділений світ, перерозподілити колонії, завоювати нові ринки збуту й джерела сировини.

Під час війни в березні (за старим стилем – у лютому) 1917 р. у Росії було повалено монархію, а в листопаді (жовтні) відбувся більшовицький переворот. Була підірвана військова та економічна могутність Німеччини. Розпалася Австро-Угорщина, на уламках якої утворилися національні держави.

Для України війна стала справжнім лихом, адже Австро-Угорська та Російська імперії воювали одна проти одної. Українці опинилися по різні боки лінії фронту, у ворожих арміях. Українці по обидва боки кордону десятками тисяч гинули за чужі інтереси, оскільки не мали власної держави.

ЗАУВАЖТЕ

У Росії станом на 1917 р. із 15,5 млн мобілізованих на війну осіб до 4,5 млн були українцями. В австро-угорську армію мобілізували майже 300 тис. українців.

З огляду на наведені у схемі узагальнені факти подискутуйте, чи була велика європейська війна неминучою.

МІЖНАРОДНА СИТУАЦІЯ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ

- поділ Європи на два ворожі блоки держав – Антанту і Троїстий (згодом Четвертий) союз
- плани ведення війни на ворожих територіях
- масштабна гонка озброєнь, зростання чисельності армій

Проаналізуйте тогочасну геополітичну ситуацію за допомогою карти. ►► 1. З'ясуйте, які територіальні претензії напередодні війни мали Німеччина, Австро-Угорщина, Російська імперія, Румунія. ►► 2. Обговоріть, чим (якими подіями в минулому) могли бути обґрунтовані такі територіальні претензії.

↑ Територіальні претензії сторін, що ворогували, напередодні Першої світової війни

Найнестабільнішим регіоном, «пороховою діжкою» Європи були Балкани. Німецькі військові кола підштовхували Австро-Угорщину до загострення давнього протистояння із Сербією. Однак імператор Франц Йосиф, що правив імперією з 1848 р., усіяко опирався тиску. Натомість спадкоємець престолу ерцгерцог Франц Фердинанд не приховував бажання «стерти» територіально значно меншу Сербію з карти Європи. Спираючись на підтримку Німеччини, він наказав провести армійські маневри поблизу сербського кордону. Прямуючи на місце маневрів, ерцгерцог прибув до столиці Боснії Сараєво, де 28 червня 1914 р. був убитий членом сербського таємного товариства.

28 липня Австро-Угорщина вдерлася в Сербію, після чого негайно почалася загальна мобілізація в Російській імперії. 1 серпня (19 липня за старим стилем) Німеччина оголосила війну Росії, а через добу – і Франції.

1. Україна в геополітичних планах Антанти та Центральних держав напередодні Першої світової війни

Кожен з учасників війни у разі перемоги волів поділити завойовані землі, зокрема українські, на власний розсуд. Україна була об'єктом загарбницьких планів як **Антанти**, так і **Центральних держав**.

Владні кола Німеччини прагнули панування в Європі. Завдавши воєнної поразки Франції та Росії, кайзер Вільгельм II і його оточення планували **анексувати** величезні шматки їхньої території з метою створення Великої Німеччини. Крім того, до Німеччини мала перейти колоніальна імперія Франції. Російську імперію вони теж хотіли розчленувати й утворити низку країн, цілком залежних від Великої Німеччини. У цих розрахунках фігурувала й Україна. Коли розпочалася Перша світова війна, один із найбагатших німецьких капіталістів, «сталевий король» Август Тіссен, заявив, що в Україні під повну владу німецьких монополій насамперед мають перейти *«Донецький басейн з Одесою, Кримом та Приазов'ям»*.

Австрійські політики мали певні плани щодо територіальних прирощень, зокрема українськими землями Російської імперії, на які не претендувала Німеччина. Йшлося насамперед про Волинську й Подільську губернії, тобто регіони, що у XVIII ст. були частиною території Речі Посполитої.

Представники російського політикуму претендували на всі українські землі у складі Австро-Угорщини. Вони вважали Східну Галичину, Закарпаття й Північну Буковину *«виключно російськими територіями»*.

Австрія та Росія наввипередки схилили Румунію вступити у війну. За це австрійці обіцяли їй Бессарабію включно з населеним українцями Хотинським повітом. Росія від імені Антанти обіцяла набагато більше, зокрема окремі території Австро-Угорщини. Російські дипломати упродовж двох років з'ясовували з Бухарестом, де має пролягати межа між румунською та російською частинами Буковини – по річці Серет чи по річці Прут. Румуни виявилися наполегливішими, і Північна Буковина набула в погоджених дипломатичних документах звичних тепер обрисів.

СЛОВНИК

Антанта – блок європейських держав (Велика Британія, Франція, Російська імперія), який сформувався для боротьби проти Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія).

Четверний союз – військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Османської імперії – протистояв країнам Антанти в Першій світовій війні. З огляду на географічне розташування Німеччини та Австро-Угорщини в Європі супротивників Антанти називали також **Центральними державами**.

Анексія (від лат. *annexio* – приєднання) – насильницьке приєднання, загарбання однією державою території іншої держави.

Складіть таблицю «Територіальні претензії щодо України країн Антанти та Центральних держав напередодні Першої світової війни».

Країна	Території, на які вона мала претензії

2. Ставлення до війни населення й політичних сил підросійської України

У перші дні після проголошення війни політичні партії та громадські організації розгорнули по всій Росії пропагандистську кампанію на підтримку воєнних дій уряду. Навколо гасла «За віру, царя і вітчизну!» згуртувалися всі верстви суспільства. Повсюдно звучали заклики захистити «братів-слов'ян» від «пруських варварів». Війну з Центральними державами називали «Великою війною», «Вітчизняною війною». Столиця імперії Санкт-Петербург була перейменована на Петроград. Власність німецьких і австрійських підданих **націо-**

СЛОВНИК

Націоналізація (від лат. *natio* – народ) – перехід приватної власності у власність держави шляхом викупу або конфіскації. Об'єктами можуть бути земля, промислові підприємства, банки, транспорт, зв'язок тощо.

налізували. Багатомільйонне німецьке населення, декілька поколінь якого проживало в імперії (зокрема в українських губерніях) на правах російських підданих, зазнало переслідувань і дискримінації. Найвпливовіші політичні партії, що були представлені у Державній думі, відкинули опозиційність і підтримали уряд. Лідер кадетів (конституційних демократів) П. Мілюков заявив із думської трибуни: «У цій боротьбі ми всі од-

ностайні. Ми не висуваємо умов і вимог, а просто кладемо на терези боротьби нашу тверду волю здолати зухвальця».

Діячі українського національного руху на початку війни демонстрували лояльність до Росії й закликали підтримати воєнні зусилля царського уряду. Газета «Рада» Товариства українських поступовців (ТУП) агітувала українців стати на захист російської держави. Лідери ТУП – ліберали Д. Дорошенко, А. Вязлов, А. Ніковський – увійшли до Союзу земств і міст Південно-Західного фронту; відкрили й утримували своїм коштом приватні лазарети для поранених вояків і в Україні, і в Росії. Не лише ТУП, а й «Спілка», УСДРП стояли на позиціях підтримки Росії. Лідер УСДРП С. Петлюра в часописі «Украинская жизнь» 30 липня 1914 р. опублікував статтю «Війна і українці», у якій закликав українців виконати «свій обов'язок громадян Росії». Водночас частина соціал-демократів, очолювана В. Винниченком, обстоювала антивоєнні позиції під гаслами «Геть війну!», «Хай живе автономія України!». Трохи згодом рада ТУП прийняла ухвалу, у якій закликала українців дотримуватися позиції нейтралітету.

Сформулюйте кілька тверджень на доведення або спростування положення «Для України війна стала справжнім лихом». Свою позицію аргументуйте та обговоріть з іншими групами.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Поміркуйте, чому царський уряд на початку війни вдався до придушення українського руху. Які засоби пропаганди використала імперська влада?

«Уже в перші дні по проголошенню війни адміністрація закрила в Києві і щоденну газету "Рада", і місячники "Літературно-Науковий Вістник" та "Українську Хату", і популярний тижневик "Село". Редактора "Української Хати" П. Богацького було вислано до Східного Сибіру. У своїй майбутній акції в Галичині російський уряд мав спиратися на представників так званої москвофільської партії, з якими вже давно стояв у близькому контакті. Ще перед початком війни до Росії приїхало кілька знаних москвофільських діячів, котрі зараз же, як тільки вибухнула війна, заклали в Києві "Карпато-русский освободительный комитет", який ставив собі офіційно метою "освідомлювати російське громадянство і визволяючи російську армію про історичні переживання й теперішнє національно-культурне і політичне становище російського Прикарпаття", – фактично ж мав допомагати російській владі у нищенні українства й насаджуванні зросійщення. З кругів цього комітету вийшла підготовлена капітаном Наркевичем брошура "Современная Галичина", видана Штабом Київської Військової Округи. Вона видавалася на руки кожному російському офіцеру, який їхав на галицький фронт, і в ній давалися вказівки, як відрізнити "мазепинців" від "руських". Брошура представляла український рух як "нікчемну, штучну інтелігентську інтригу, яку піддержувала Австрія в своїм інтересі та яка розвіється зараз же, як тільки позакривати українські часописи й взяти під догляд українських діячів. До поляків брошура ставилася дуже прихильно"». (Д. Дорошенко. *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918)*)

3. Головна українська рада, мета її створення

1 серпня 1914 р. у Львові зустрілися керівники найвпливовіших українських партій Галичини – націонал-демократ Кость Левицький, радикал Михайло Павлик і соціал-демократ Микола Ганкевич.

Очільники трьох партій перебороли свої розбіжності й утворили координаційний центр – *Головну українську раду (ГУР)*. Головою Ради став *Кость Левицький*, його заступниками – М. Ганкевич і М. Павлик. Рада мала обстоювати інтереси українців в Австро-Угорщині.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Кость Левицький** (1859–1941)

Один із засновників та лідерів УНДП, згодом голова партії. У 1907–1918 рр. – посол (депутат) Державної ради Австро-Угорської імперії, 1908–1914 рр. – депутат Галицького крайового сейму. З 1910 р. – голова українського парламентського клубу (фракції) цих інституцій. З початком Першої світової війни очолив Головну українську раду, згодом – Загальну українську раду.

Націонал-демократи та соціал-демократи були вкрай невдоволені тим, що імператор і його оточення підтримували в Галичині поляків, а не українців. Однак ліберальна національна політика Австро-Угорщини давала надію, що згодом українці одержать певні державні права. Тому,

коли треба було політично визначитися, українські партії Східної Галичини заявили про безумовну підтримку Центральних держав у збройному конфлікті з Росією та її союзниками.

3 серпня ГУР опублікувала маніфест. Було зрозуміло, що війна відкриває якісь перспективи для набуття державності.

Проаналізуйте фрагмент джерела і дайте відповіді на запитання. ►► 1. На кого керівники українських партій покладали провину за розв'язання війни? ►► 2. Яку перспективу для галицьких українців вбачали партійні керманічі у разі перемоги Російської імперії? ►► 3. Як члени ГУР характеризували становище українців-наддніпрянців? ►► 4. Як пропонувала діяти ГУР з огляду на обставини, що склалися? ►► 5. Чи згодні з висновками авторів маніфесту? Як вони перегукуються із сучасними подіями? Свою думку обґрунтуйте.

«Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людськості. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям... Війни хоче цар російський, самодержавний володар імперії, яка є історичним ворогом України. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, яка має за ціль відібрати поневоленій Україні національну душу й зробити український народ частиною російського народу. Царський уряд відібрав українському народові його найсвятіше право – право рідної мови. У царській Росії нинішнього дня найбільше поневолений – український народ... Та ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ може жити своїм національним життям... Перемога Росії мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, у яким стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії.

...Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, у якій українське національне життя знайшло свободу розвитку. Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І що більшою буде поразка Росії, то швидше виб'є година визволення України... Тільки той народ має права, що вміє їх здобути. Тільки той народ має історію, що вміє її творити рішучими ділами... Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!» (Маніфест Головної української ради. 3 серпня 1914 р. // К. Левицький. Історія політичної думки галицьких українців)

→ Українська бойова управа. 1915 р.

Українська бойова управа – комітет для організації та поповнення легіону УСС. Заснована у Львові 3 серпня 1914 р. з делегатів Головної української ради, Українського січового союзу й товариства «Сокіл». Голова – Кирило Трильовський.

6 серпня ГУР закликала тих, хто не підлягав мобілізації, добровільно вступати до лав легіону *Українських січових стрільців (УСС)*. Рада об'єднала управління всіма стрілецькими й січовими організаціями в єдину *Українську бойову управу*, яка мала опікуватися створенням національних бойових підрозділів. Ішлося не про національні підрозділи імператорської армії, а про українське формування, що політично мало підкорятися Головній українській раді. Командиром (командантом) легіону УСС за згодою ГУР призначили *Михайла Галущинського*.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ Михайло Галущинський (1878–1931)

Перший командант легіону Українських січових стрільців, згодом – військовий секретар УСС. 1909–1914 рр. – директор Рогатинської приватної гімназії, один з організаторів гімназійного руху в Галичині. У 1923–1931 рр. – очільник товариства «Просвіта».

Сучасник М. Галущинського Степан Шах писав: «Визначався він кремезною будовою тіла, високою особистою культурою, був скромний, ввічливий, ціле життя залишався справжнім безсребреником, непохитним ідеалістом, постійним оптимістом, полум'яним бесідником; ми, в “Просвіті”, називали його українським Демостеном».

Проаналізуйте фрагмент джерела і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Поміркуйте, за яких обставин і навіщо було створено легіон Українських січових стрільців. ►► 2. Реалізацію якої ідеї, на вашу думку, пов'язували з легіоном його засновники? ►► 3. Що об'єднує УСС та добровольчі формування, що створювалися під час російсько-української війни початку ХХІ ст.?

«Одночасно з заснуванням Головної ради, яка мала репрезентувати ціле українське суспільство Галичини, приступили до формування легіону Українських січових стрільців, щоб, з одного боку, мати оборону проти польських легіонів, які мали окупувати Східну Галичину (поляки трьома роками раніше приступили до формування добровольчих легіонів на випадок війни з Росією), а з іншого, щоб створити бодай якийсь зародок національної армії і мати якесь значення в австрійській державі... Скрізь по повітах були організовані “вербункові¹ комітети”... У відозві, зверненій до населення із закликом записуватися до легіону, Головна українська рада так пояснювала мотиви формування українського легіону: “Ми, українці, повинні бажати відірвати від Росії всю Україну з Києвом, Полтавою, Черніговом, Харковом, Донщиною, Кубанщиною та берегами Чорного моря. З такої великої землі було б можливо утворити самостійну українську державу зі столицею в нашому стародавньому Києві, де містився б український уряд та український парламент, обраний всім нашим народом. Та в будь-якому разі розгром Росії принесе визволення або цілої України, або бодай частини її, – а це знов-таки прискорить визволення решти України. Тому всі ми, хто свідомий, що він не росіянин, не поляк, а українець, берімося до діла та будьмо готові вмерти за те, щоб розгромити Росію та визволити Україну”.

Упродовж двох тижнів записалося близько 30 000 добровольців, але австрійський уряд заявив, що може допустити тільки 5 000-й комплект полку Українських

¹ Вербувальні.

січових стрільців і тільки на таку кількість людей може видати зброю й одяг. Довелося зразу обмежити число записаних, а більшість розпустити. У кінці серпня російські війська почали загрожувати Львову, і січових стрільців було переведено до Стрия. Тут звелено було залишити всього тільки дві тисячі людей, привести їх до присяги, сформувати з них Перший полк Українських січових стрільців, а решту – розпустити». (Д. Дорошенко. *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918)*)

← Наступник австрійського престолу Карл Габсбург оглядає сотню січових стрільців Р. Дудинського. Гнильче, 1915 р.

Карл I Габсбург (1887–1922) – останній імператор Австрії і король Угорщини (1916–1918).

Для розширення впливу ГУР на українські землі в межах кордонів Російської імперії та представництва загальноукраїнських інтересів її було реорганізовано на *Загальну українську раду (ЗУР)*. На установчому засіданні ЗУР, яке відбулося 5 травня 1915 р. у Відні, обрали склад Президії, члени якої представляли Галичину, Буковину та Наддніпрянську Україну. Головою, як і попередньої організації – ГУР, став К. Левицький. *Своїм завданням ЗУР проголосила боротьбу за побудову самостійної української держави на українських землях, що входили до Російської імперії, та запровадження територіально-національної автономії – коронного краю на українських землях Галичини та Буковини у складі Австро-Угорщини. До ЗУР входили 34 делегати від різних партій Галичини й Буковини, а також представники Союзу визволення України.*

4. Створення Союзу визволення України

У перші дні війни емігранти з Наддніпрянської України у Львові створили позапартійну політичну організацію. Це були *Андрій Жук*, Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко, Микола Залізник, Мар'ян Меленевський і Олександр Скоропис-Йолтуховський. Назвали її *Союзом визволення України (СВУ)*. Члени СВУ прагнули використати війну австро-німецького блоку проти Росії для завоювання самостійності України.

СВУ розгорнув активну роботу серед сотень тисяч військовополонених у таборах Австро-Угорщини й Німеччини. Він домігся створення для українців окремих таборів, відряджав туди вчителів та інструкторів, створював бібліотеки, аматорські гуртки, освітні курси. У багатьох таборах був налагоджений випуск газет і журналів. У державах Четверного союзу й у нейтральних країнах члени СВУ поширювали літературу про Україну, пропагували ідею створення незалежної української держави.

↓ Печатка Союзу визволення України

↑ Президія Союзу визволення України. Зліва направо: А. Жук, В. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський

Переважна більшість українських політиків і партій у Росії поставилися до СВУ негативно або з ворожістю. Зокрема, М. Грушевський не визнавав за діячами СВУ права виступати від імені українського населення Росії. С. Петлюра назвав членів СВУ «безвідповідальними запроданцями». Завдяки ініціативі СВУ з українців-військовополонених у 1918 р. було організовано дві дивізії синьожупанників у німецьких таборах, а в Австрії – дивізію сірожупанників, які пізніше брали участь у подіях Української революції.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Андрій Жук (1880–1968)

У 1901–1911 рр. – член РУП та УСДРП. У 1911 р. виключений з УСДРП за виразно самостійницькі позиції. З початком Першої світової війни був ініціатором створення і фактичним керманічем СВУ, представляв СВУ в ГУР, згодом у ЗУР.

«Політик-інтелектуал і суспільний мислитель А. Жук увійшов в історію української суспільно-політичної думки як один із творців ідеї української незалежності. Власна армія, освіта й засоби масової інформації – вважав він, – стануть чинниками здобуття незалежності. Саме на ці складники

була спрямована діяльність А. Жука в часи Союзу визволення України та в міжвоєнний період» (І. Гурич).

Як поставилися політичні сили Наддніпрянської України до СВУ? Чому?

Чи вважаєте ви виправданим таке ставлення? Якою, на вашу думку, є роль історичних знань у подоланні стереотипів та упереджень? Відповідь обґрунтуйте, спираючись на факти, які свідчать про оцінку діяльності УСС та СВУ.

↑ Друкований орган СВУ. Виходив з 1914 до 1918 р. у Відні

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► створення Загальної української ради ► початок Першої світової війни ► створення Головної української ради.
2. Які країни претендували на українські землі напередодні та під час Першої світової війни?
3. Складіть речення, використавши поняття і терміни: *Перша світова війна, Антанта, Четверний союз, анексія, націоналізація, Головна українська рада, Загальна українська рада, Союз визволення України.*
4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів у контексті подій доби Першої світової війни: К. Левицький, К. Трильовський, А. Жук, М. Галущинський.
5. Проілюструйте подані твердження конкретними фактами.

Для українського народу виявилось історичною трагедією те, що його землі належали двом ворожим імперіям. Кожен з учасників війни хотів у разі поразки супротивника на власний розсуд поділити завойовані землі, зокрема українські. Україна фігурувала в загарбницьких планах як Антанти, так і Центральних держав.

6. Дайте відповіді на запитання. ► 1. Як поставилися до Першої світової війни різні організації й політичні угруповання українства підросійської та підавстрійської України (ГУР, СВУ, ТУП, УСДРП, колектив часопису «Українське життя» (російською мовою))? ► 2. Чи слушне таке твердження: «Політична еліта українства розбилась на три основні табори у ставленні до війни»? Аргументуйте або спростуйте наведену думку. ► 3. Визначте причини розбіжностей у поглядах представників українських політичних сил щодо воєнних дій.
7. Про які організації, що виникли в добу Першої світової війни, йдеться в поданих нижче твердженнях?

► 1. Найвищий політичний представницький орган українства, який уперше об'єднав у роки Першої світової війни партійно-політичні структури українців Австро-Угорщини та Росії... ► 2. Репрезентувала всі впливові політичні партії Галичини, виступала за беззастережну підтримку Центральних держав, закликала вступати до лав добровольців легіону УСС... ► 3. Розгорнула активну агітаційно-пропагандистську роботу в таборах військовополонених, серед яких, за її ініціативою, німецька та австро-угорська влада дозволила організацію окремих таборів для українців... ► 4. Ставила своїм завданням інформувати російське суспільство та армію про минуле і сучасне галицьких українців, характеризувала український рух як штучну інтригу української інтелігенції, що її підтримувала австрійська влада.

8. Прокоментуйте фрагмент історичного джерела. Про які реалії тогочасного становища українців ідеться?

«Настрій серед київських українців був дуже пригнічений. Усі сподівались як найгіршого лиха від цієї війни, якщо вона йтиме успішно для москалів. Відчай і розпач охоплювали людей, коли думалось, що оті кайдани на українське життя куються українськими руками, поливаються українською кров'ю. А тут звідусіль надходять чутки, що мобілізація в Україні пройшла дуже успішно і з великим «підйомом». Однією з головних причин війни для Росії було бажання захопити Галичину й знищити осередок українського національного руху. Коли дійшла до нас вістка про захоплення Львова, то це вразило всіх нас, мов удар грому... Невимовний жаль і співчуття до наших галицьких земляків охопили нас» (Д. Дорошенко).

1914

Серпень – вересень 1914 р. – Галицька битва

29 квітня – 2 травня 1915 р. – битва на горі Маківка

1915

Квітень – серпень 1915 р. – Горлицький прорив німецьких військ

Серпень – вересень 1916 р. – битва за гору Лисоня

1916

Травень – липень 1916 р. – Брусиловський (Луцький) прорив

Червень – липень 1917 р. – червневий наступ російської армії

1917

§ 2 Україна в роки Першої світової війни

За місяць, що минув після сараєвського вбивства, обидві протиборчі сторони провели загальну мобілізацію. До початку перших боїв в арміях Антанти налічувалося 6,2 млн, а в арміях Центральних держав – 3,6 млн військово-службовців. Німеччина спрямувала основний удар на Францію, унаслідок чого змушена була обмежитися на Східному фронті оборонними діями. Росія почала наступ великими силами майже одночасно на обох фронтах: Північно-Західному (проти Німеччини) і Південно-Західному (проти Австро-Угорщини).

На Південно-Західному фронті 18 серпня перейшла в наступ 8-ма армія генерала О. Брусилова. 23 серпня почалася грандіозна *Галицька битва*: по обидва боки воювали вісім армій, понад сто дивізій, більш як 1,5 млн солдатів і офіцерів.

1. Галицька битва. Окупація Східної Галичини та Північної Буковини російськими військами

Галицька битва – одна з наймасштабніших у Першій світовій війні. Вона тривала понад місяць і завершилася розгромом австро-угорських військ. 3 вересня майже без бою «впав» Львів, через день був захоплений Галич. Російські війська блокували фортецю Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща) і вийшли до річки Вислока, за 80 км від Кракова. Було **окуповано** всю Східну Галичину й частину Західної, майже всю Буковину. Австро-угорські війська втратили 400 тис. солдатів, зокрема 100 тис. – полоненими. Втрати росіян становили приблизно 230 тис. осіб.

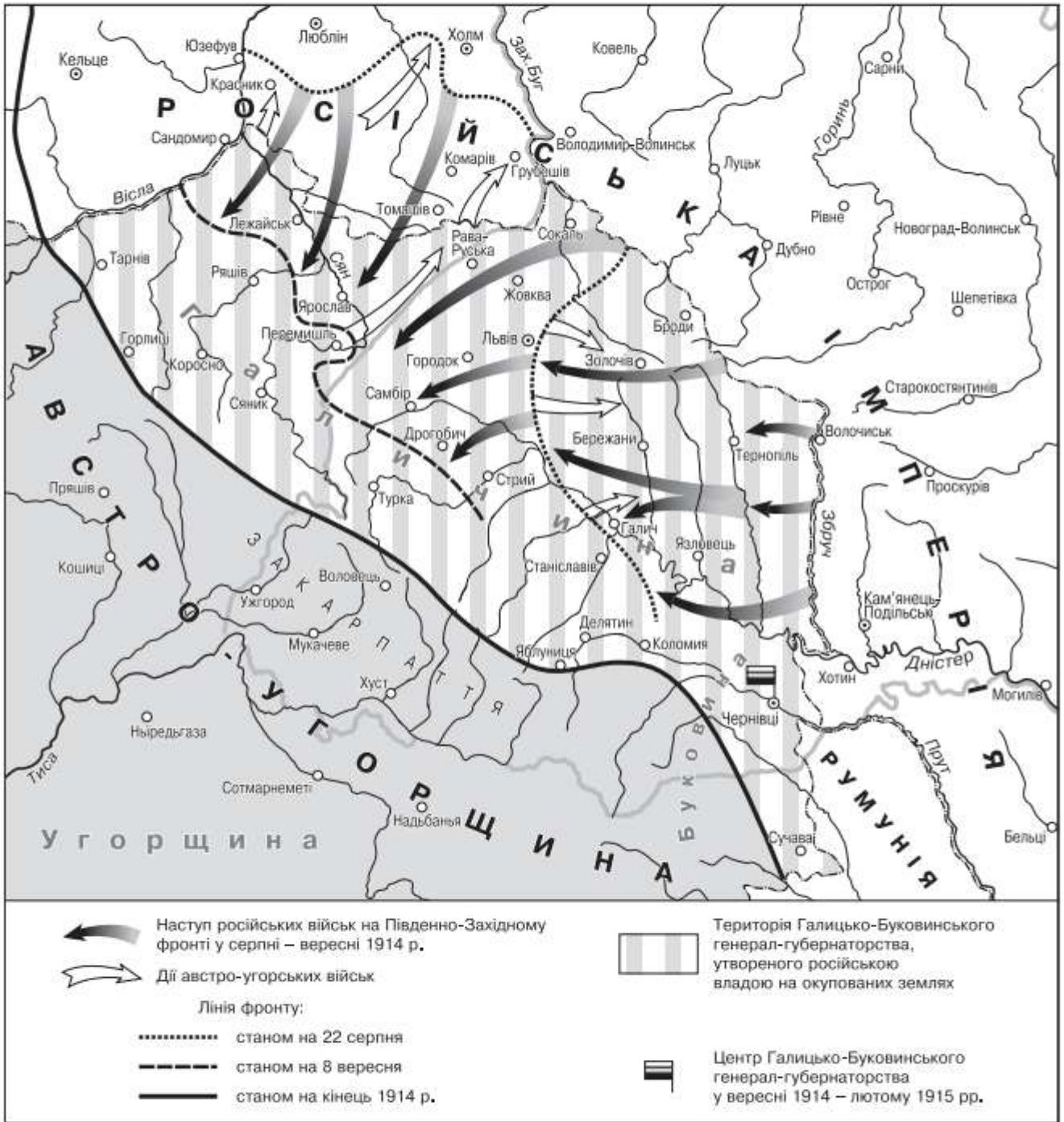
Російські війська пішли на Карпати, але зимовий німецько-австрійський наступ змусив їх повернутися в Галичину. Єдиним вагомим для Петрограда результатом багатомісячних боїв було взяття Перемишля в березні 1915 р. Після капітуляції фортеці росіянам дісталися неабиякі військові трофеї; гарнізон – 120 тис. солдатів і офіцерів австро-угорської армії – здався в полон.

Проаналізуйте карту, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання.

▶▶ 1. Кількома тезами узагальніть підсумки війни на теренах України на кінець 1914 р. та на березень 1915 р. ▶▶ 2. Які воєнні дії відбувалися на теренах України в серпні 1914 – лютому 1915 рр.?

▶▶ 3. Проаналізуйте відображене на мапі співвідношення наступальних та оборонних дій російської та австро-угорської армій. Про що це свідчить? ▶▶ 4. Які найбільші українські міста було захоплено російською армією? ▶▶ 5. Де розміщувався адміністративний центр Галицько-Буковинського генерал-губернаторства? Чому саме це місто було обрано таким центром?

↑ Воєнні дії у 1914 р.

На окупованих територіях було утворено *Галицько-Буковинське (військове) генерал-губернаторство* в складі чотирьох губерній: Львівської, Перемишльської, Тернопільської та Чернівецької. Микола II призначив військовим гене-

← Кавалеристи російської армії на львівській площі Ринок. 3 вересня 1914 р.

рал-губернатором графа *Георгія Бобринського*. Царський намісник усюди насадив військову адміністрацію: на чолі повітів поставив повітових начальників, на чолі міст — градоначальників з-поміж служивої російської знаті. Сільські гміни (громади) очолили старости з офіцерів царської армії. У краї почали втілювати жорстку політику русифікації (зросійщення). «Експертами» з русифікації стали москвофіли.

Уже восени закрили майже всі українські установи, бібліотеки, школи (польські й далі існували). Були закриті всі українські журнали й газети. Окупаційна влада вчиняла обшуки, переслідувала місцеву інтелігенцію. *Михайла Грушевського*, який перебував тоді в Києві, за звинуваченням в австрофільстві заарештували й вислали під нагляд поліції до Поволжя (Симбірськ, Казань). Згодом учений отримав дозвіл переїхати до Москви, але без права на педагогічну та громадську діяльність. Розпочалися грабунки галицьких банків, музеїв, книгарень. Було демонтовано обладнання друкарень, зокрема Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ) у Львові.

Задля викорінення українського національно-визвольного руху Г. Бобринський і Ф. Трепов, який замінив його в жовтні 1916 р., активно застосовували депортації. Керівник жандармського управління генерал-губернаторства в офіційному звіті за 1914 р. зазначив, що його відомство здійснило 1200 арештів, 578 осіб вислали вглиб Росії. Арешти й заслання вчиняли не тільки жандарми, а й військова влада, тому встановити загальну кількість репресованих неможливо. По дорозі на схід понад 12 тисяч людей пройшли через київські в'язниці. Митрополита *Андрея Шенцицького* вивезли до Суздаля, де протримали у в'язниці місцевого монастиря аж до 1917 р. Синод Російської православної церкви (РПЦ) відрядив у Галичину архієпископа Євлогія з Холма і владику Антонія Храповицького з Харкова, які докладали

СЛОВНИК

Окупація (від лат. *occupatio* — загарбую, оволодіваю) — захоплення збройними силами однієї держави частини або всієї території іншої держави.

Депортація (від лат. *deportatio* — вигнання) — примусове виселення з місць постійного проживання окремих осіб чи цілих народів за наказом органів державної влади.

неабияких зусиль для руйнування греко-католицької церкви. Замість депортованих священників у дві сотні парафій прислали православних священнослужителів з Росії.

Прихід царської армії в Галичину приніс чимало злигоднів єврейському населенню. Антисемітськи налаштовані російські урядовці влаштовували єврейські погроми, організовували публічні страти євреїв, конфісковували їхнє майно, безпідставно звинувачуючи їх у шпигунстві.

У квітні 1915 р. у Львові й Перемишлі побував Микола II, щоб ознайомитися з новонабутими територіями. Незабаром, однак, російська армія була змушена швидко відступити. При цьому вона грабувала, вивозила з краю все цінне.

↑ Полонені австрійські вояки

Австрійська адміністрація, що повернулася на галицькі землі, вдалася до переслідувань «зрадників», які співпрацювали із царською владою. За підтримки польських урядовців українців звинувачували в державній зраді та поразці австро-угорської армії. Людей позбавляли життя за найменшу підозру в шпигунстві. Було створено мережу концентраційних таборів, у які ув'язнювали галичан та буковинців. Одним із найбільших таких таборів був Талергоф на заході Австрії, у якому перебувало близько 5 тис. заарештованих, з них майже 500 священників.

У 1916 р. Галичина і Буковина знову були окуповані російською армією. Місцеве населення вкотре зазнало грабівницьких реквізицій та депортацій.

Проаналізуйте політику російської влади на захоплених територіях. Порівняйте дії російської армії на українських теренах під час Першої світової війни та під час російсько-української війни початку XXI ст. Своє міркування повідомте класу за алгоритмом: ми вважаємо...; тому що...; отже.

Проаналізуйте фрагменти джерел і дайте відповіді на запитання. З'ясуйте, які заходи здійснював царський окупаційний режим. Чи були вони пов'язані з умовами воєнного часу? Чому саме ці сфери зазнали перетворень насамперед? Підтвердіть свої міркування прикладами з джерел.

«Під час війни, коли українське життя в Росії штучно руйнувалося, спинялося, заморожувалося всіма способами, галицьке нищилося ще більше грубо, насильно й варварськи. Через кілька тижнів потому, як узято Львів восени 1914 р., нова російська адміністрація тутешня з Бобринським на чолі стала розвивати свою програму ліквідації здобутків українського культурного життя в Галичині. Припинено українські часописи, позакривано книгарні, просвітні, а далі взагалі всякі українські товариства. Почалися арешти й висилка до Росії "небезпечних" і "підозрілих" українських діячів. Урядування українською мовою й освіта нею припинені. Почали робити заходи для зміни унії російським православ'ям... Страшна й неймовірна була ся руїна, якої Україна не знала, здається, від руїнного "згону" 1670-х років».
(М. Грушевський)

«У своїй промові, виголошеній до представників міста Львова, Бобринський виклав свою програму цілком ясно і відверто: “Східна Галичина і Лемківщина – споконвіку корінна частина єдиної великої Русі; у цих землях корінне населення завжди було російським, тому їхній устрій має бути заснований на російських началах. Я буду вводити тут російську мову, закон і устрій”.

Для втілення цієї програми в життя було запрошено кадри, щодо яких сам Бобринський мусив визнати в офіційному звіті, що ці люди “були зовсім не придатні для ролі представників російської влади в завойованому краю”, що вони ані за своєю освітою, ані за моральним рівнем зовсім не надавалися на втілювачів російських державних основ. Досить сказати, що на начальників повіту призначалися люди не тільки без вищої, але навіть без середньої освіти (тоді як за Австрії всі старости мали вищу освіту) і взагалі урядовці найгіршого ґатунку. Отже, з таким апаратом Бобринський приступив до здійснювання своєї програми... До цього ще треба додати, що скрізь, по всіх керівних установах, із генерал-губернаторської канцелярії починаючи, були призначені на посади радників місцеві москвофіли, які потім зводили персональні й партійні порахунки з українцями». (Д. Дорошенко. *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918)*)

2. Перебіг воєнних дій на українських теренах у 1915–1917 рр.

Проаналізуйте карту на с. 24. ►► 1. Про що свідчить пересунення лінії фронту на схід від початку 1915 р. на початок 1916 р.? ►► 2. Унаслідок яких подій лінія фронту змінилася на кінець 1916 р.? Чи зачепили ваш регіон події Першої світової війни, що сталися в 1915–1916 рр.?

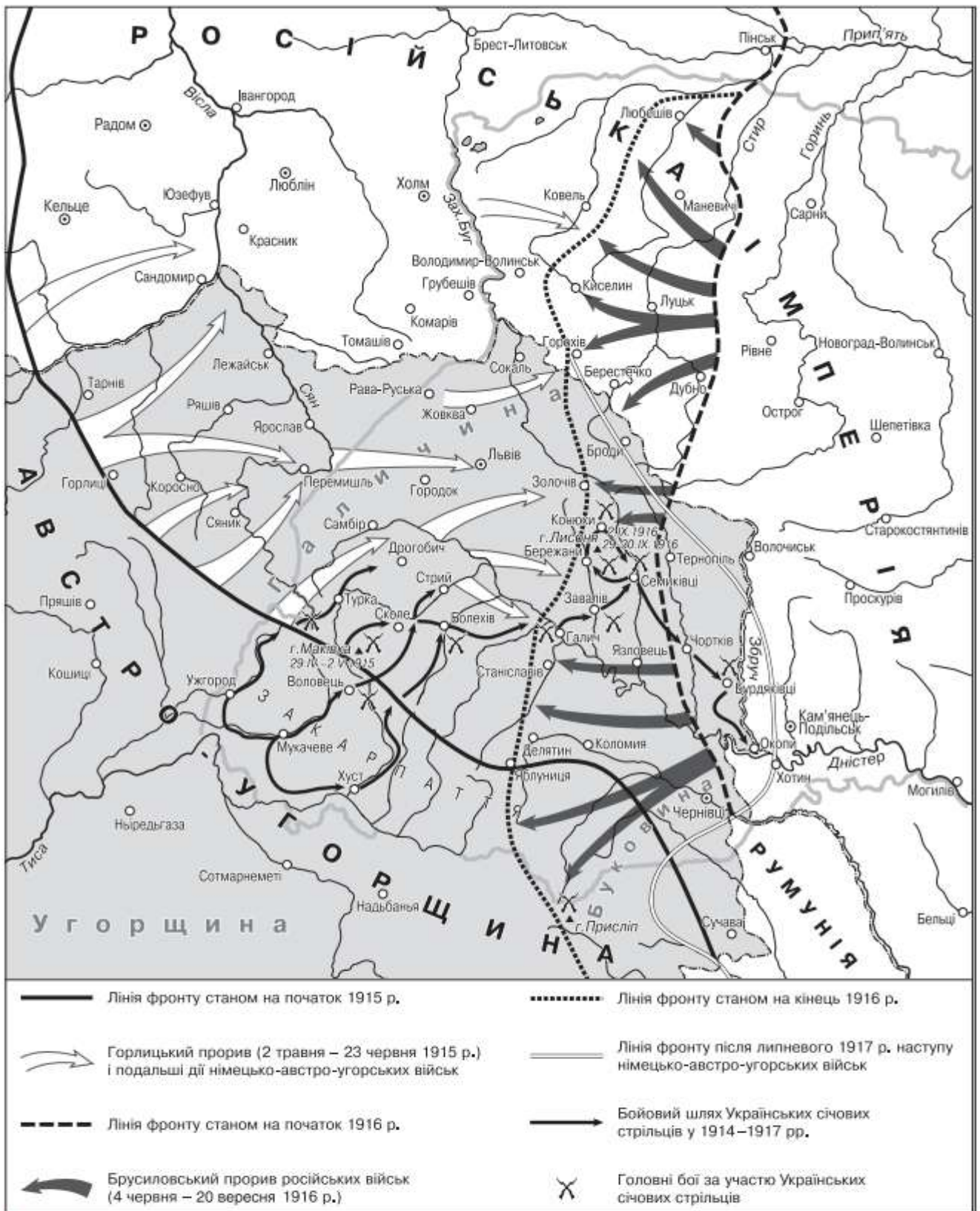
Навесні 1915 р. німецько-австрійське командування розпочало *Горлицьку контрнаступальну операцію* (2 травня (19 квітня) – 23 (10) червня 1915 р.), у результаті якої німецько-австрійські війська повернули Галичину й відкинули супротивника майже до австро-російського кордону. На кінець 1915 р. фронт стабілізувався вздовж лінії Кам’янець-Подільськ – Тернопіль – Кременець – Дубно.

Наступною великою воєнною операцією на українських землях став *Брусилівський (Луцький) прорив* (4 червня (22 травня) – 20 (7) вересня 1916 р.). Російські війська прорвали німецько-австрійську оборону і 7 червня (25 травня) взяли Луцьк. Згодом знову захопили частину Волині, Південно-Східну

→ Імператор Микола II приймає рапорт від військового генерал-губернатора Галичини графа Г. Бобринського біля автомобіля після приїзду до Львова. Квітень 1915 р.

↑ Воєнні дії в 1915–1917 рр.

Галичину, Буковину й підійшли до карпатських перевалів. Незабаром Південно-Західний фронт розтягся вздовж лінії Золочів – Галич – Станіславів (Івано-Франківськ) – Ворохта. На захоплених теренах було відновлено дві губернії – Чернівецьку й Тернопільську.

Падіння самодержавства на певний час призупинило воєнні дії. Наступ російської армії у **червні 1917 р.** на львівському напрямку завершився прова-

→ Солдати Південно-Західного фронту вітають повалення царизму. 1917 р.

лом і витісненням російських військ з Галичини та Буковини. Відступ російської армії відбувався некеровано, хаотично й супроводжувався грабунками місцевого населення і насильством.

3. Бойовий шлях легіону Українських січових стрільців

Проаналізуйте карту на с. 24. ►► 1. На яких теренах вели бої УСС? ►► 2. Де й коли відбулися найбільші битви за їхньої участі?

Після складення присяги у Стрию на початку вересня 1914 р. легіон новобранців-добровольців УСС відбув у закарпатські села неподалік Мукачеве. Тут стрілецькі сотні й курені реорганізували: легіон поділили на 10 сотень, які увійшли до складу двох з половиною куренів. До кінця вересня останні підрозділи УСС відправилися на фронт. Австрійське командування планувало використати УСС для оборони карпатських перевалів, тож наприкінці вересня на *Ужоцькому перевалі* та біля села *Верецькі Вишні* відбувся перший бій УСС.

Від грудня 1914 р. УСС виконували розвідницьку службу в Карпатських Besкидах.

У січні наступного року австрійські війська розпочали наступ у Карпатах. На початку березня УСС зайняли позиції на схилах *гори Маківка*. Бої за неї точилися упродовж двох місяців. На початку травня підрозділи УСС відвели з бойової лінії. На Маківці загинули 42 січовики, 76 було поранено, 35 потрапило до полону.

Наприкінці серпня 1915 р. курені УСС вступили в бій на Поділлі, між Серетом і Стрипою. У листопаді реорганізований полк УСС на чолі з *Григорієм Коссаком* спинив наступ росіян на Бережани, що на Тернопільщині. Всю зиму 1915 р. до травня 1916 р. полк УСС, перебуваючи в тилу, проводив не тільки військовий вишкіл, а й культурно-освітню роботу.

Під час Брусиловського прориву влітку 1916 р. цісарське командування саме завдяки бойовим діям кількох стрілецьких куренів змогло утримувати найважливіший відтинок фронту – шлях із Підгайців на Бережани, що на Тернопільщині. Найбільшою бойовою операцією в історії стрілецтва стала

↑ Стрілецька чета (чота) – взвод (складалася з чотирьох відділень – роїв – по 10–15 осіб). Со-снів. 1916 р.

→ Січові стрільці обстрілюють літак з бойової позиції в районі р. Стрипа. 1916 р.

битва на Лисоні: лише 150 стрільців і 16 старшин вирвалися з оточення. На фронт під Бережани полк повернувся в лютому 1917 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Григорій Коссак (1882–1939)

У роки Першої світової війни – командир куреня легіону Українських січових стрільців, командир 1-го полку легіону УСС. Відзначився у ході боїв на горі Маківка.

Після Маківки стрілецькі курені брали участь у визволенні від російських окупантів Дрогобича. «Особливу подяку в історичній пам'яті народу збережено полковнику УСС Г. Коссаку, який одразу після входження до Дрогобича звернувся до громад довколишніх сіл та міста з проханням допомогти у реабілітації (тут: відновленні. – Авт.) визволеного краю та підтримці УСС» (Б. Лазорак).

Улітку 1917 р. почався наступ російської армії на ділянці фронту, де були розташовані австро-угорські війська. 30 червня і 1 липня росіяни завдали потужного удару чеській дивізії, що стояла біля с. Конюхи на Тернопільщині. Підрозділи січових стрільців, які знаходилися в резерві, були оточені. У запеклих боях стрільці втратили половину особового складу, але не відступили. Контрудар німецьких дивізій стабілізував фронт і припинив російський наступ.

У яких військових операціях брали участь УСС? Чому, на вашу думку, командування не відправляло легіонерів за межі Галичини?

4. Війна і повсякденне життя населення України

Мобілізовані на фронт солдати зазнавали поневірянь у небаченій раніше окопній війні, гинули у боях і від ран. Кваліфіковані робітники, що одержували відстрочку від мобілізації (в Україні таких налічувалося до кінця 1916 р. майже 130 тис.), були позбавлені всіх прав. Вони не могли переходити з одного підприємства на інше, відмовлятися від понаднормових робіт, висувати щонайменші вимоги адміністрації. Будь-яка непокора тягла за собою негайне відправлення на фронт. Власники підприємств домоглися від уряду скасування обмежень на використання жіночої та дитячої праці. У складі промислових робітників України чисельність жінок і підлітків зросла з 61 тис. у 1914 р. до 218 тис. у 1917 р., тобто більш ніж утричі. Робочий день у воєнні роки тривав, особливо на малих підприємствах, до 15–16 годин на добу. Заводські адміністрації не бажали витрачатися на заходи з охорони праці й техніки безпеки. Найнебезпечнішою для робітників була кам'яновугільна промисловість. Різко зріс травматизм.

Власники підприємств отримували величезні прибутки з воєнних замовлень, тож за роки війни істотно посилилася соціальна поляризація суспільства: буржуазні й військово-бюрократичні кола збагачувалися, решта верств суспільства біднішали.

У воєнний час селянство стало не менш активним супротивником панівних кіл, ніж робітники. Невдоволені селяни в солдатських шинелях і зі зброєю в руках становили незрівнянно більшу загрозу для самодержавства.

Економіка Росії опинилася на межі катастрофи. Зокрема, в Україні до січня 1917 р. загасло 36 доменних печей; нестача металу й вугілля призвела до припинення роботи фабрик і заводів. Залізниці не справлялися з перевезеннями. У містах бракувало продуктів, почався товарний голод, інфляція, різко зросли ціни, на підприємствах упала продуктивність праці, адже кваліфікованих робітників замінили колишні домогосподарки, підлітки, військовополонені. На селі не вистачало робочої сили, коней, реманенту, скорочувалися посівні площі, обсяги врожаю зернових, занепало тваринництво. Від продовольчої кризи особливо потерпало населення великих міст і армія. У містах біля хлібних магазинів нагромаджувалися тисячні черги. Солдати у тилових гарнізонах часто одержували лише половину призначеного пайка.

Великим лихом для населення України стало біженство, що охопило українські землі по обидва боки кордону. До **евакуаційних** заходів вдавалися як австрійська влада на Галичині й Буковині, так і російський імперський уряд у Волинській та Подільській губерніях.

СЛОВНИК

Евакуація (від лат. *evacuatio* – спорожнити) – організоване вивезення людей, підприємств, установ та матеріальних цінностей з небезпечної місцевості під час війни, стихійного лиха.

Зростало невдоволення війною, господарським занепадом у країні й узагалі політикою самодержавства. В усіх промислових центрах відбувалися страйки та заворушення з головним політичним гаслом «Геть війну!». Якщо в 1915 р. в Україні пройшло 113 страйків, у яких брали участь 48 тис. робітників, то 1916 р. їхня кількість зросла до 218, а учасників – до 193 тис. На селі знову запалали поміщицькі садиби та економії.

Антивоєнні настрої охопили й солдатські маси – цілі полки відмовлялися йти в бій. Країна стояла перед новим революційним потрясінням.

Розгляньте карикатуру та дайте відповіді на запитання. ►► 1. Які протиборчі сторони уособлюють персонажі карикатури? Як представлені воюючі сторони в Першій світовій війні? ►► 2. За допомогою яких засобів відбувається героїфікація та демонізація? ►► 3. Яку роль у цій пропаганді відіграє історія, а яку мистецтво?

→ Плакат «Велика Європейська Війна. Великий бій російського богатиря із змією німецькою». Російська імперія. 1915 р.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► Горлицький прорив ► Галицька битва ► Брусиловський прорив.
2. Покажіть на карті зміни ліній фронту Першої світової війни на теренах України упродовж 1914–1917 рр. Установіть причиново-наслідкові зв'язки між воєнними подіями та зазначеними змінами.
3. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *окупація, російський окупаційний режим 1914–1916 рр., Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, депортація, біженство, евакуація.*
4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів у контексті подій Першої світової війни: М. Грушевський, А. Шептицький, Г. Коссак, Г. Бобринський, О. Брусилов.
5. Знайдіть інформацію про видатних жінок доби Першої світової війни та підготуйте невеличке есе про їхню роль в історії.
6. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень. ► Битва на Маківці – перший вагомий успіх стрілецьких зброї та духу. ► Лисоня стала вічним символом великої ідеї боротьби за волю України, доказом незламності духу та бойової сили українського стрілецтва. Водночас вона була й мовчазним свідком найкривавішої трагедії за всю історію УСС.
7. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.
«Наші праві націоналісти в особі графа Бобринського, посівши адміністративні посади у “П'ємонті українства”, почали переслідувати український національний рух і силоміць наворачтати уніатів до православ'я. Тяжке враження справив арешт митрополита А. Шептицького, який користувався неабияким впливом та авторитетом у краї. Усе сприяло наростанню ворожості місцевого населення до переможців...» (зі спогадів лідера партії російських кадетів П. Мілюкова).
«Під час боїв, в яких відзначилися українські січові стрільці, австрійським похвалам не було кінця. Під час же затишшя на фронті австрійським зневагам теж не було кінця: тоді українські січові стрільці бували для австрійців лише “рутенськими зрадниками”» (В. Кучабський).
8. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність наведеного твердження.
«Під час війни в найскладнішому становищі опинилося населення Галичини й Буковини. З одного боку, його мордували росіяни, намагаючись вибити з нього почуття національної свідомості й самопошани; з другого – над ним знущались австрійці й мадяри, звинувачуючи в русофільстві» (Т. Гунчак).

§ 3 Січові стрільці – перше в новітній історії українське національне військо.

Практичне заняття № 1

1. Очевидці про створення легіону Українських січових стрільців

Проаналізуйте фрагмент джерела 1 і виконайте завдання. ►► 1. З'ясуйте, про що в ньому йдеться; коли відбулися описані події. ►► 2. Визначте, як автор ставиться до подій, про які розповідає, чому саме так. ►► 3. Виберіть рядки, що свідчать про масовий рух добровольців серед українського населення та про підтримку цього руху населенням. ►► 4. Висловіть власні міркування про причини створення українських добровольчих військових формувань. Проведіть паралелі з сучасністю. ►► 5. У чому полягало значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі? ►► 6. Стисло викладіть своє ставлення до них. ►► 7. Чому згадана у джерелі пісня знову стала актуальною?

1. «Коли... Австрія оголосила війну Сербії, а водночас і загальну мобілізацію, я не думав, що незабаром і я стоятиму у військових рядах. Оскільки з мого села Гірного відійшли чоловіки та юнаки на війну, я став почуватися так

↑ Добровольці легіону УСС

самотньо і ніяково, що не витерпів і одного дня вибрався до Стрия, щоб вступити добровольцем до австрійської армії. Коли я став просити австрійського старшину, навколо якого збиралися скликані вояки, щоб він виконав бажання хороброго Гриця, він тільки сказав мені: “Ой не ходи, Грицю, на ту зарваницю!” – і я, не скуштувавши навіть військового “цвібаку”¹, вернувся додому – товкти кашу з молоком... І хтозна, доки я був би забавлявся в “кашоїда”, якби у Львові не розпочала свою діяльність Головна Українська Рада й Бойова Управа.

На їхній спільний маніфест, звернений до української молоді із закликом ставати під жовто-блакитний прапор Українського Січового Стрілецтва для збройної розправи з москалями, відгукнулась не тільки молодь, а й усе українське національно свідоме громадянство Галичини. Справою організації Українського Легіону захопилась не тільки юнацтво, але й старші громадяни, весь народ, незважаючи на стан і політичні переконання. На утримання добровольців посипались з усіх сторін щедрі пожертви. Посилали окремі особи й громади, навіть цілі села. Наприклад, Гаї коло Львова харчували задарма протягом місяця цілу сотню УСС. За місяць серпень український народ, селянський, зібрав кілька тисяч корон грішми, дорогоцінностями й продуктами. Пожертви складала всі: багаті й убогі, фахівці з різних професій, робітники й

¹ Бісквіт (гал. діалект).

селяни. Навіть австрійські вояки, українці, вже мобілізовані в армію, послали свої дрібні лепти.

Для прийому добровольців було створено повітові й громадські комітети. Добровольці прибували просто до Львова або до своїх повітових міст. Молодь Галичини заворушилась і масово плила в ряди українського війська, захоплена довго не чути гаслом: “Війна за волю України!”.

Хоч до УСС могли вступати лише юнаки, молодші за 21 рік, що не були призвані до австрійського війська, або такі, що були колись звільнені від військової фронтової служби, все-таки на заклик українського національного проводу зголосилося понад 20 000 національно свідомого українського квіту, що хотів здобути рідній українській нації кращу долю. Першість у цій військовій справі належала Львову. Там, як це годилось українській столиці, найкраще розвивалася організація УСС... Коли на заклик Головної Української Ради й Бойової Управи почали діяти по повітах Повітові Ради, до мене одного дня по обіді прибули зі Стрия... із закликом, щоб і я для загального добра української нації вступив до Українських Січових Стрільців. Це було для мене таке самозрозуміле, що вже наступного дня я вирушив до Стрия, щоб стати в ряди УСС. Мав я тоді вже повних 20 років.

У Стрию незабаром зарілось від “добровольців”, як тоді називали УСС. Збірною станицею стала для нас бурса¹ Педагогічного Товариства у передмісті на Ланах. У тій бурсі я мешкав якийсь час, коли ходив у Стрию до школи. Тепер вона стала нашим стрілецьким табором. Там ми збирались і харчувались, а на військові вправи виходили за місто. Ночували стрільці де хто міг, а вранці збирались на площі біля бурси. Я ночував у свого шкільного товариша.

Патріотичні й працьовиті стрийські пані доволі напрацювалися, щоб нагодувати те своє рідне військо... Зрозуміло, що ми не мали ще тоді ні уніформи, ні зброї. Я ходив на вправи в сокільському однострої, який роздобув у знайомого члена стрийського “Сокола”.

Хоч ми тоді були ще мало схожі на справжніх вояків, та все-таки справляли гарне враження і викликали захоплення, коли проходились четвірками через місто з бадьорою піснею на устах... По Стрию лунав гомін першої стрілецької пісні: “Ой у лузі червона калина похилилася...”».

А. Г. Трух². Спогади

↑ Український легіон на марші

¹ Гуртожиток.

² А. Трух – у майбутньому церковний діяч, служив у легіоні УСС.

2. Сучасники про світоглядні та морально-етичні переконання Українських січових стрільців

Проаналізуйте фрагменти джерел 2–5, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Визначте основну думку кожного з уривків та виокремте історичні деталі (факти) з тексту документів. ►► 2. На які нові для вас ракурси Першої світової вказують документи? ►► 3. У чому цінність джерел саме для вас? ►► 4. Чого, на думку автора уривка 1, бракувало легіону УСС на початку його діяльності? ►► 5. Спираючись на текст уривків з історичних джерел 2, 3, 4, визначте, на яких ідеологічних засадах ґрунтувався стрілецький рух. ►► 6. З якими почуттями ви читали джерело 5? У чому полягав трагізм ситуації, про яку йдеться у фрагменті? ►► 7. На підставі наведених свідчень сформулюйте 3–4 тези про історичну роль легіону УСС.

2. «Я, Український Січовий Стрілець, присягаю українським князям, гетьманам, Запорозькій Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплі крові. Так мені Господи Боже й Архангеле Михаїле допоможіть. Амінь».

З таємної присяги усусів (скорочена назва, від абрєвіатури УСС)

3. «Найбільше докучав брак одягу, взуття і зброї, та взагалі військового спорядження. Австрійська військова команда видала усусам зі своїх магазинів тяжкі, без ременів, старої системи рушницї Верндля на один стріл¹ і то в недостатній кількості. Для багатьох добровольців не вистачило одягу і взуття. Виходили далеко за місто на вправи у зовсім подертих черевиках. Але завдяки енергії і жертвній праці І. Боберського та його співробітників ці великі труднощі були значною мірою подолані. Незважаючи на згадані труднощі – загал стрільців тримався бадьоро. Могутня сила духовного піднесення переборювала всі нестачі та перешкоди».

Зі спогадів чотара УСС С. Ріпецького

4. «...Може, приємно буде Вам дізнатися, що Ви не самотні у своїй боротьбі, що і ми не тільки жовніри, але й майбутні громадяни Вільної Самостійної України. Велика історична ідея перестала бути для нас лише переконанням, вона вросла в характер і душі наші, перейшла в діло, стала основним нервом життя нашого. Ми знаємо, за що йдемо на працю й бої, за що лишаємо могили за собою... Ми свідомі нашої майбутньої мети і шляхів, що ними йтимемо у своєму житті...»

З листа стрільців сотні Дмитра Вітовського до президії Союзу визволення України (СВУ). 1 квітня 1915 р.

5. «Комендант стежі² вістун³ Степан – після страшно тяжкого маршу в снігах – підповз під російські позиції, звідки почув українську мову. Він насторожує вуха, нерухомо лягає на сніг, цілком перетворившись на слух. Доле-

¹ Австрійська піхотна однозарядна гвинтівка моделі 1867 р., що була створена на заводі Й. Верндля.

² Розвідка.

³ Підстаршинське військове звання в УСС.

тіли до нього рідні слова. Він завмер, слухав. Тепер слово вже можна розуміти, вітер сильніше доносить голос. І вістун чує: “...Нене рідна, нене старенька, як же ти це зносиш!..” Степанові вдарила кров у голову, щось стиснуло серце, підняло груди. Він не витримав, забувся, вибухнув: “Братику, та ж я також...” – “Ей, австрієц, плі!”... Трах, тарах, тарах, залопотів ліс, а відгомін відбився кілька разів від гострих скель... Недалеко від розстрільної¹ лежав Степан, над ним спинився його ворог.. Вістун прощався з ясным світом, краєчком синього неба, тремтливими галузками ялиць. Над ним стояв його брат, тепер ворог, може, вбивця, а той шепотів йому: “Мамо, нене, прощай”. “Ворог” схилився й замкнув йому очі».

Зі спогадів учасника розвідувальної операції в Карпатах, січового стрільця М. Опоки

3. Фрагменти писемних джерел і фотодокументи про особливості повсякденного життя усусів

Проаналізуйте джерела 6–10 і виконайте завдання на вибір. ►► 1. На підставі наведених фотодокументів, письмових свідчень, матеріалів підручника та додаткових джерел інформації складіть невеличке есе (7–8 речень) про будні вояків легіону УСС. ►► 2. Напишіть листа від імені вояка УСС до родичів із

→ Іван Франко у шпиталі Українських січових стрільців. 1916 р.

І. Франка пов'язували зі стрілецтвом найтісніші стосунки. Його сини Петро і Тарас служили в легіоні УСС, а згодом – в УГА. Восени 1915 р. І. Франко оселився у Притулку для хворих і виздоровців УСС, заснованому у Львові 1914 р.

→ Січові стрільці вправляються у стрільбі. 1916 р.

¹ Вибудований у лінію для наступально-штурмових дій стрілковий підрозділ.

8

↑ Скульптор Михайло Гаврилко – четар УСС. Войнилів. 1915 р.

→ Очільник мистецького відділу Пресової Кватири УСС Осип Курилас за роботою над картиною. 1916 р.

↓ За грою в шахи

9

10

Наддніпрянської України. ►► 3. Створіть уявний акаунт вояка УСС у соцмержі. Для створення акаунту використайте наведені в підручнику фото й тексти та матеріали з додаткових джерел інформації.

Проаналізуйте джерело 11, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. ►► 1. Які факти з джерела свідчать, що стрілецьке середовище сприяло утвердженню ідеї соборності України? ►► 2. Який символічний зміст мало означення «січові» щодо українських добровольців?

11. «З початку свого існування УСС перейняло найкращі історичні традиції українського війська не тільки у військово-бойовому відношенні, але також щодо його ідейно-культурного побуту. Як колись у козацькому й січовому війську, так і тепер січова, стрілецька пісня стала невід’ємною частиною душі і побуту УСС. На війну УСС ішли під звуки старих козацьких та новітніх січових і патріотичних пісень. Із піснею вони ніколи не розлучались. З особливою радістю вперше тоді вивчали стрільці не знані ще їм чудові пісні Наддніпрянщини, з яких деякі ставали першими стрілецькими піснями, як, наприклад, пісня “Ой з-за гори чорна хмара”, яка стала сотенним маршем першої сотні УСС у Львові. Вже в Карпатах в грудні 1914 р. постали перші цілком оригінальні, справжні стрілецькі пісні. Їх творить Михайло Гайворонський, перебуваючи при сотні, на фронті.

Бачимо в духовному житті УСС також значне зацікавлення майже всіма формами духовної і мистецької культури. Поезія, проза, а навіть спроби драматичного письменства мали серед Стрілецтва багатьох представників.

Малярське мистецтво дуже поширилось в УСС, як також такі галузі мистецтва, як фотографія, скульптура, музика (стрілецький оркестр) і театр (великий засіб пропаганди на Наддніпрянщині в 1918 р.) розвивались дуже добре.

Для планового ведення та конструктивного керування широким і різноманітним духовним та культурним життям і творчістю УСС в 1915 р. створено так звану Пресову Кватиру. Обсяг і зміст праці Пресової Кватири був набагато більший, ніж вказує її назва, бо пресова справа становила тільки незначну частину її діяльності. Пресова Кватира ініціювала всю освітню роботу, лекції, дискусії, провадила курси для неписьменних стрільців, стрілецький хор, що виступав із концертами в різних містах Галичини, гімназійні курси, які закінчило загалом 140 стрільців, та добре сформовану бібліотеку».

Зі спогадів чотара УСС С. Ріпецького

Враження від уроку. 1. Поміркуйте, як могло б скластися життя усусів, якби не війна. 2. Як потрібно ставитися до трагічних сторінок історії? 3. Чи згодні ви з твердженням, що Українські січові стрільці – перше в новітній історії національне військо? Відповідь обґрунтуйте.

Проведіть самооцінювання за алгоритмом, описаним на с. 4 підручника.

§ 4 Зміни в повсякденному житті під впливом Першої світової війни. Практичне заняття № 2

1. Вплив Першої світової війни на економіку України

Проаналізуйте фрагмент наукової праці і виконайте завдання. Систематизуйте у вигляді тез основні зміни, які принесла Перша світова війна в економіку України.

1. «Водночас війна призвела до порушення усталених внутрішніх і зовнішніх торгівельних зв'язків, диспропорцій у товарному обміні, а також між військовим і цивільним виробництвом (останнє забезпечувало повсякденні потреби пересічних людей), хронічних транспортних та фінансових проблем. Унаслідок цього протягом 1914–16 в Україні закрилося більше 1,4 тис. підприємств, було здуто 26 доменних печей. Економіка західноукраїнських земель була підірвана внаслідок фактично безперервного проходження тут лінії фронту. Безперервне посилення транспортної кризи в роки війни стало однією з головних причин загального економічного занепаду».

О. Сердюк, О. Реєнт. Перша світова війна і Україна

Проаналізуйте джерело 2 і виконайте завдання. Дослідіть зразки пропагандистської реклами Австро-Угорської та Російської імперій. Який механізм підтримки економіки країн вони відображають? Подумайте, якими ще способами можливо пожвавити економіку країни, що перебуває у війні?

← Австро-Угорська імперія. «А ви? Підпишіться на 7-му військову позику в банку Creditanstalt». Листопад 1917 р.

↑ Російська імперія. «Військова позика. Велика кількість снарядів запорука перемоги». Листопад 1916 р.

СЛОВНИК

Воєнні облігації – позикові цінні папери, випущені урядом з метою фінансування військових операцій під час війни. Такі облігації сприяють накопиченню коштів на ведення війни і водночас дають можливість громадянам країни усвідомити свою причетність до воєнних дій. Цю систему використовують і як засіб боротьби з інфляцією, оскільки гроші вилучаються з обігу до кінця війни. Заклики купити воєнні облігації часто звертають до совісті та патріотизму громадян.

2. Незворотні зміни в повсякденному житті внаслідок Першої світової війни

Проаналізуйте джерело 3, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

▶▶ 1. На основі джерела наведіть конкретні факти, які свідчать про незворотні зміни в повсякденному житті внаслідок Першої світової війни. Який характер (позитивний чи негативний) мали ці зміни? ▶▶ 2. Як гадаєте, чому автор джерела так детально описує обмундирування мобілізованого? Про що це свідчить? ▶▶ 3. Чому, на думку автора спогадів, у кращому становищі під час війни були сім'ї з великою кількістю жінок? Чи змінилася роль жінки в селянській родині під час війни? ▶▶ 4. Зробіть висновок про те, як світова війна позначилася на долях пересічних людей.

3. «У першу мобілізацію потрапив і мій старший брат Дем'ян Ількович.

За кілька днів після мобілізації брат Дем'ян з'явився додому на двійко днів у повному бойовому спорядженні: гвинтівка-«трюхлінійка» з багнетом, маленька лопата в чохлі, алюмінієвий казанок і ложка, шинеля із сірого сукна, башлик із верблюжої вовни, речовий мішок із запасом теплої білизни, онучі з верблюжої вовни, теплі шкарпетки з вовни, рукавички з верблюжої вовни з двома пальцями. На ньому були юхтові¹ чоботи, безкозирка з червоним кантом, френч зі стоячим коміром з кантами, штани навипуск з кантами, ремінь широкий з патронташами, набитими патронами.

Минуло небагато часу після мобілізації старшого брата Дем'яна, і забрали ще двох братів – Юрка та Дмитра, які народилися після нього. Після відправлення на фронт декількох наборів молоді й чоловіків старшого віку село наше, а отже, й домівки спорожніли.

У нашій родині залишилося чотири брати. Старшому – Федору – йшов 15-й рік, а батько був непрацездатним, страждав на серцеву хворобу. Однак ми поки не скорочували свої посівні площі, хоч і доводилося важкувато. Таке ж скрутне становище з робсилою було у більшості селянських господарств. Кращим був стан справ у господарствах, де в сім'ях було більше жінок.

У середині 1915 р. до нас у село привезли групу військовополонених і розподілили їх по дворах. Нам також дали одного чоловіка – солдата з австрійської армії. Полонений виявився розумною людиною, працював у нас, наче у себе вдома, навіть запровадив якісь нововведення й був задоволений своєю долею. Згодом, коли добре опанував нашу мову і став мало не членом нашої родини, розповів, що не хотів воювати й добровільно здався в полон, щоб зберегти своє життя.

Десь наприкінці 1915 р. повернувся додому зі шпиталю і старший брат Дем'ян, бо його визнали непридатним для стройової служби в армії (йому

↑ Російська піхота

¹ М'яка вичинена шкіра великої рогатої худоби, коней, свиней.

розривною кулею роздробило кістку лівої руки, вище за лікоть). Хоч він і не був цілком працездатним, але взяв на себе обов'язки господаря, і справи наші пішли вгору.

Мої два брати – Юрко та Дмитро – теж отримали поранення (перший – у голову, другий – у груди) і після шпитального лікування були кілька днів вдома перед відправленням знову на фронт.

У 1917 р. у селах різко скоротилася торгівля промисловими товарами й відчутно бракувало найнеобхіднішого: мила, гасу, солі тощо.

Тоді я вперше почув слово “революція” і зрозумів, що підвалини царизму розхитано війною і цар, земний бог, може бути скинутий із престолу своїми підданими».

І. Стріонов, уродженець с. Комар на Донеччині

3. Проблеми біженців, військовополонених, «дітей війни» в тогочасних джерелах

Проаналізуйте **джерело 4**, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання. Російське військове командування видало наказ, який, зокрема, зобов'язував залишати ворогу «територію, перетворену на пустелю, тобто очищену як від населення, так і від усього, що могло становити цінність для ворога».

▶▶ 1. Чим, на вашу думку, обґрунтовано цей наказ? ▶▶ 2. Які наслідки для пересічних людей тягнуло за собою його виконання? Як це пов'язано із ситуацією, описаною у джерелі? Поміркуйте, у чому суть проблеми біженства на наших землях за доби Першої світової війни. ▶▶ 3. Чому проблема біженства стала актуальною для України в ХХІ ст.?

4. «Зима 1915 р. З моменту відступу російської армії з Галичини у прифронтовій смузі почали з'являтися невеликі групи місцевого населення, яке тимчасово залишало свої “гнізда” під наступальним тиском військ. Окремі поселення непомітно залишали свої оселі, просочувалися крізь військові лави і розташовувалися недалеко від фронту, харчувалися при медико-санітарних загонах, при окопних організаціях і не втрачали надії незабаром повернутися на старі місця. Явище це мало характер суто місцевий, звичайний у прифронтовій смузі, незначний за своїми масштабами і не спричиняло великої уваги з жодного боку. Однак за якийсь час, коли війська перемістилися вглиб країни, залишаючи ворогові величезну територію, явище це, згодом відоме як “біженський рух”, набуло грандіозних, небачених обсягів... Сталося неймовірне зрушення цілого народного масиву, який пережив глибоку трагедію руйнування цілком певного укладу життя – побутового, економічного й соціального. Суто місцеве явище несподівано перетворилося на явище найпершої державної ваги та привернуло увагу й участь великих державних і громадських сил...»

Зі звіту щодо евакуації біженців залізницями й гужовими шляхами, підготовленого статистиком Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу Івченком.

Проаналізуйте джерела 5–8, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Роздивіться людей на фотографіях. Про які почуття і настрої говорять їхні обличчя, постанти й жести? Чи співчуваєте ви цим людям? ►► 2. Які нові явища соціального життя постали внаслідок воєнних подій? Чи були з-поміж них такі, що згодом могли спричинити важливі суспільні зрушення?

↑ Військовополонені в супроводі конвою перед брамою табору Фрайштадт (Австрія). 1915–1917 рр. У листопаді 1914 р. для військовополонених українців створено табір у Фрайштадті, де завдяки Союзу визволення України проводилася культурна, освітня, виховна робота серед бранців.

← Біженці, евакуйовані з Ковеля (Волинська область). 1916 р.

→ Переважна більшість біженців рухалися на власних підводах, покритих брезентом та навантажених найціннішим майном. «Діти та старі, – писав очевидець, – їхали на фірі, а інші члени сім'ї значну частину дороги йшли пішки, бо гнали худобу чи просто жаліли коней».

↓ Військовополонені царської армії на станції Тільзіт (Австро-Угорщина). 1914 р.

 Проаналізуйте джерела 9–11, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Про які суспільні явища, пов'язані з Першою світовою війною, ви дізналися? ►► 2. Яка з описаних ситуацій викликала найсильніші емоції? Чому? ►► 3. Чи вбачаєте ви в описаних у джерелах ситуаціях паралелі із сьогоденням? Які саме? Наведіть приклади з поданих фрагментів та додаткових джерел інформації. ►► 4. Чи можна цілком довіряти наведеним джерелам? Чому?

9. «Навіть у нинішній страшний час важко уявити собі щось більш жорстоке, ніж примусове виселення населення із залишених областей. Не окремі особи, а цілі села й міста за декілька хвилин втрачають все, що мали: майно, становище, зв'язки. Колишні осілі люди стають на довгий час кочовиками, які змушені з нуля влаштовувати своє життя. Важко, перебуваючи у центрі, хоча б приблизно уявити дійсно моторошні картини, які ми бачимо тут на кожному кроці. Цілі каравани біженців вештаються нині по російських дорогах взад-вперед без плану, без мети, абсолютно без будь-яких засобів до існування. Люди їдуть самі не знаючи куди. І страшніше над усе, що цього не знає геть ніхто. Місцева влада бачить у них лишень зайвий важкий тягар і ганяє їх з місця на місце. Діти дорогою хворіють і вмирають, худоба продається за без-

цінь (незважаючи на заборону), голодні коні гинуть, вибиваючись із сил. Це не слова, ми не згущуємо фарби, люди в буквальному сенсі полишені напризволяще і приречені на повільне вимирання».

Зі звіту Комітету Південно-Західного фронту (далі – ПЗФ)

10. «Російські військовополонені, яким вдалося втекти з австрійського полону, досягли Волині, бачили повну картину розореного краю: не було, здається, жодної церкви, жодного села, де б не лежав відбиток насильства та грабежів. Жителі остаточно розорені, частина чоловічого населення забрана, частина розбіглася, ховаючись по лісах. Австрійці забрали все, що потрапило їм під руку. У жителів не залишалось ніякої живності, одягу та харчів. Селяни жили тим, що вдалося приховати, закопавши в землю. Повсюдно панував смуток, тривога, розпач... Біженці, погорільці, розорене місцеве населення змушені були жити впроголодь, випрошуючи хліб у більш спроможних жителів або у військових. Такою була соціальна картина життя прифронтової Волині».

З доповідної Комітету ПЗФ

11. «Кременчук. 10.IX. Сюди доставлено 290 дітей... Більшість – діти галицьких уніатських священників, убитих або заарештованих в Австрії. 3-поміж дітей багато поранених. Чи не починаєте ви раптом чути у цих звичних словах плач, вереск, лепетання, гучні й відчайдушні бідкання сотень дітей? Сім вагонів одиноких дітлахів, сім вагонів несподіваних сиріт волають про свою незрозумілу муку, б'ються у малечій тузі, розгублені, загнані, безпорадні... Який дивний, зворушливий, трагічний потяг! Кучеряві голівки з блідими схудлими щоками! І ці особливі, величезні, здивовані дитячі очі!..»

«Сім вагонів дітей». Газета «Юго-Западный край». Вересень 1915 р.

4. Історичні джерела про українських жінок на фронті

Проаналізуйте джерела 12–14, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. ►► 1. Пригадайте значення понять «емансипація» та «фемінізм», про які дізналися в 9-му класі. Як пов'язані факти та явища, описані у джерелах, із цими поняттями? Свою думку обґрунтуйте. ►► 2. Чи погоджуєтеся з міркуваннями М. Галушинського (джерело 14) про роль жінки в суспільстві? Чим вони зумовлені? Чи можна твердити, що такі погляди уже відійшли в минуле? Чому? ►► 3. Висловіть припущення, що спонукало жінок іти на фронт. Чи вбачаєте у фактах, про які йдеться у джерелах, вияви нового суспільного явища, що свідчить про зміну ролі жінок у соціальному житті? ►► 4. Складіть ланцюжок фактів біографії О. Степанів, про які дізналися з джерел. Визначте, які з них можна вважати типовими, такими, що свідчать про зміну соціальних ролей жінок. ►► 5. Обговоріть на прикладі двох останніх речень із джерела 13 питання про те, як шкодять стереотипи адекватній оцінці жіночого внеску в історію і як заважають повноцінній соціальній реалізації сучасниць. Наведіть і проаналізуйте відомі вам приклади із сьогодення.

12. «Знову й знову з перебігу цієї війни дізнаємося про жінок, які за своєю особистою мужністю, стійкою хоробрістю й готовністю до самопожертви не відстають від жодного чоловіка. Цього разу, як розповідає Wilhelm

Korrespondenz, Відень приймає жінку – кадет-аспіранта Олену Степанів, у мирний час студентку філософії Львівського університету. Проте молоду даму, яка вчора прибула до Відня, з першого погляду аж ніяк не можна було б розпізнати за її жіночою зовнішністю, і напевно вона могла б годинами гуляти Віднем, не привертаючи до себе жодної уваги. Панна Степанів носить простий польовий сірий мундир і з коротко обстриженим волоссям виглядає так само, як і сотні інших молодих захисників вітчизни. Ця дама одразу ж після початку війни приєдналася на своїй батьківщині до українського корпусу добровольців і від того часу боролася у битвах на передгір'ї Карпат так само хоробро, як і будь-який чоловік. Разом зі своїми товаришами по зброї – чоловіками вона лежала в окопах, ділила з ними хліб з наплечника і ром з польової фляжки, разом з ними брала у полон росіян, коротше кажучи, зносила всі незгоди і збурення гарячої битви. Панна Степанів була авансована у своєму корпусі до звання кадет-аспіранта і нещодавно за свою відвагу перед ворогом отримала срібну медаль хоробрості. Зараз жінка-кадет перебуває у Відні, щоб розшукати свого батька, греко-католицького священника о. Івана Степаніва».

Газета «Нова вільна преса». Відень. Січень 1915 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Олена Степанів** (1892–1963)

Національна героїня доби визвольних змагань 1914–1920 рр. У роки Першої світової – хорунжа, командир стрілецької чети в легіоні Українських січових стрільців. Перебула полон (1915–1917). З листопада 1918 р. – четар 4-ї Золочівської бригади Української Галицької армії.

13. «Олена Степанів опинилася в російському полоні під Болаховом і з полоненими була перевезена до Києва, а відтак – до Самари. Воєнний кореспондент “Русского слова” Сергій Мамонтов в одному дописі ось як згадує про Степанів: “Найбільшу сенсацію викликала панночка-офіцер в австрійському мундирі. Кажучи точніше, власне не офіцер, а аспірант, себто щось на зразок прапорщика, що склав офіцерський іспит і має право здобувати наступні військові звання. Чисто слов'янське миловидне личко, зовсім дитячі риси, гарна жіноча фігурка, жвава малоросійська вимова. Вона українка, 22 років, переконана прихильниця самостійності української нації. На війну проти “москалів” пішла з переконання і не приховувала від начальства своєї статі. Коли якийсь із наших офіцерів запідозрив її у вступі до армії через романтичні мотиви, вона дуже почервоніла й почала гаряче протестувати. Це викликало добродушний сміх і серед нас, і серед її полонених товаришів”».

«Діло», Львів. Липень 1915 р.

14. «Раннім ранком виїхав я на Львівський вокзал. Добровольці вже були зібрані. Стали сідати до двох підготовлених поїздів. Старшин розділив я на обидва поїзди, сам їхав другим, поки не впевнився, що все забрано і все

→ Старшини УСС Зенон Носковський, Олена Степанів, Іван Чмола, Осип Яримович та Софія Галечко на горі Маківка. 8 березня 1915 р.

відїхало в порядку. Ще перед відїздом мав я одну неприємну пригоду з панною О. Степанівною, яка несла службу у відділі десятника Чмоли. Але я не міг і не можу сьогодні погодитися з тим, щоб жіноцтво активно виконувало військову службу. До

цього можуть спонукати якісь хворобливі схильності, а щонайменше істерія. Стільки є поля для діяльності жіноцтва, стільки можуть вони доброго зробити для вгамування болю, спричиненого війною! Тому в моїй голові не могло й не може поміститися, щоби жіноцтво саме завдавало болю. Хто мене про це повідомив і досить рішуче, для добра справи, домагався обов'язкового усунення панни Степанівної з вагона – не пам'ятаю. З самою панною Степанівною я не говорив, лише з десятником Чмолою, який дуже домагався, щоб вона таки залишилась. Коли я все ж таки не захотів скасувати мого наказу, десятник Чмола заявив, що він також залишається, якщо я не дам дозволу їхати панні Степанівні. Домігся-таки, не дав, і тоді вони обоє покинули вагон і повернулися до міста...»

М. Галущинський. З Українськими Січовими Стрільцями:
Спомини з рр. 1914–1915

Враження від уроку. 1. Обґрунтуйте або спростуйте наведене твердження.

Перша світова, як і будь-яка війна, є безумовною трагедією. Водночас запуснені нею зміни можуть в історичній перспективі спричинити зрушення різної спрямованості – як негативні, так і позитивні. 2. Яким, на ваш погляд, був негативний та позитивний вплив Першої світової війни на розвиток людської цивілізації?

Проведіть самооцінювання за алгоритмом, описаним на с. 4 підручника.

§ 5 Початок Української революції

Революція в Росії почалася з демонстрацій і мітингів у Петрограді в Міжнародний жіночий день 8 березня (23 лютого). Наступного дня в імперській столиці спалахнув страйк, який одразу став політичним. Повсталі робітники й солдати Петроградського гарнізону 12 березня (27 лютого) створили *Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів*. Водночас був заснований парламентський політичний центр — *Тимчасовий комітет Державної думи*. 15 (2) березня, коли Микола II змушений був зректися влади, комітет утворив *Тимчасовий уряд* із представлених у парламенті партій — здебільшого кадетів та октябристів. За погодженням з Петроградською радою Тимчасовий уряд узяв на себе організацію виборів до *Установчих зборів*, які, своєю чергою, мали визначити форму правління, ухвалити конституцію і сформувати постійний уряд. Ці події в столиці Російської імперії дали поштовх до початку *Української революції*.

СЛОВНИК

Установчі збори — виборний законодавчий орган, покликаний ухвалити конституцію держави й на правовій основі оформити новий державний і суспільний устрій.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

- **Перший етап** — доба **Української Центральної Ради**, створення **УНР** — березень 1917 — квітень 1918 рр.
- **Другий етап** — доба **Гетьманату** — від державного перевороту 29 квітня 1918 р. до повалення гетьманського правління 14 грудня 1918 р.
- **Третій етап** — доба **Директорії УНР** — від середини грудня 1918 р. до листопада 1920 р.

1. Причини Української революції

Проаналізуйте фрагмент джерела і виконайте завдання. Визначте причини Української революції. Поміркуйте, яка з них була визначальною. Як гадаєте, чому утиски у сфері культури були найпершим інструментом російської імперської політики?

«Тягар самодержавного режиму відчувався в Україні ще болючіше, ніж в якійсь іншій частині колишньої Росії. Тут до загального гніту долучався ще й гніт національний. Поставивши за мету здобути у війні останній клаптик “русской землі” – Галичину, царський уряд заздальгідь смакував те задоволення, яке мало дати йому майбутнє знищення всяких проявів українського національного життя на всій захопленій Московщиною території України. Змушений революцією 1905–1906 років піти на певні поступки Українцям (дозволити українську пресу, “Просвіти”, клуби тощо), російський уряд весь час після того виправляв свої “помилки”, чинячи різноманітні утиски українському національно-культурному рухові: закриваючи “Просвіти”, викидаючи українські книжки зі шкільних і громадських бібліотек, беручи під особливий цензурний догляд недобиту українську пресу. Однак до самої війни не вдалося йому повністю “виправити” своїх помилок. Український національно-культурний рух не припинявся. Війна цілком розв’язувала урядові руки в боротьбі з українським національним рухом. Користуючись обставинами війни, уряд узявся до цинічного знищення всяких проявів українського “сепаратизму”, розуміючи під останнім усю українську культуру, у тому числі й мову.

Безглузді репресії викликали незадоволення проти уряду навіть у напівсвідомих українських масах, не кажучи вже про національно свідоме робітництво та інтелігенцію». (П. Христюк. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.*)

2. Революційне піднесення в Україні. Створення Центральної Ради

Чи варто розглядати Українську революцію як «породження російської революції 1917 р.»? Свою думку обґрунтуйте.

Найвпливовішою політичною силою Російської революції 1917 р. були *ради робітничих і солдатських депутатів* – органи самоорганізації повсталих робітничих і солдатських мас. Вони контролювали дії Тимчасового уряду, спонукаючи його до демократичних перетворень. Уряд ліквідував корпус жандармів, скасував смертну кару й політичну цензуру, запровадив свободу слова, друку, союзів, зібрань. Проте він не виробив послідовної програми ані щодо розв’язання нагальних проблем селянського й робітничого середовища, ані з національного питання.

У губерніях і повітах Тимчасовий уряд створив ради об’єднаних громадських організацій та виконавчі комітети, з якими мали співпрацювати урядові комісари. Однак наявність у Петрограді двох центрів влади породжувала некерованість країною, що вела виснажливу війну з Центральними державами. Есери та меншовики, які контролювали Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів, змушені були увійти до складу уряду й поділити відповідальність за стан справ. У липні 1917 р. Тимчасовий уряд очолив *Олександр Керенський*.

В Україні звістку про падіння самодержавства зустріли радісно. Були великі сподівання на те, що нова влада виведе країну з війни, розв'яже національне питання, дасть селянам землю й полегшить матеріальне становище робітників.

Проаналізуйте джерело і виконайте завдання. ►► 1. Висловіть припущення, чому українську маніфестацію називають кульмінаційним моментом відродження національно-визвольного руху. ►► 2. Наведіть аргументи на підтвердження поширеної за тих часів думки, що «скоро за вільну Україну до бою вже мільйони поборників стануть».

↑ Народне віче на Софійській площі в Києві. 1 квітня (19 березня) 1917 р.

17 (4) березня було засновано *Київську губернську раду об'єднаних громадських організацій*, яка діяла від імені Тимчасового уряду й вважалася найвищим

ЗАУВАЖТЕ

Українська Центральна Рада (УЦР) – громадсько-політична організація, заснована для керівництва українським національним рухом. На Всеукраїнському національному конгресі (19–21 (6–8) квітня 1917 р.) була перетворена на національну представницьку організацію. Після Другого Універсалу (16 (3) липня 1917 р.) до її складу ввійшли представники національних меншин. Від початку УЦР очолював М. Грушевський. Під час Української революції УЦР взяла на себе функції національного парламенту. Після Четвертого Універсалу (22 (9) січня 1918 р.) стала найвищою законодавчою владою в суверенній Українській Народній Республіці. Припинила існування внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р.

представницьким органом місцевої влади. Вона складалася з представників Земського союзу, Союзу міст, Военно-промислового комітету, Біржового комітету, губернської, міської та повітових управ, кооперативних організацій тощо. Водночас у великих містах України створювалися ради робітничих і солдатських депутатів.

Товариство українських поступовців (ТУП), українські соціал-демократи та інші громадські й політичні організації, керуючись інструкцією Тимчасового уряду щодо місцевих рад об'єднаних громадських організацій, 17 (4) березня 1917 р. заснували раду не губернського, а всеукраїнського масштабу – **Українську Центральну Раду (УЦР)**.

Революція швидко охопила всю Україну. **1 квітня (19 березня)** Центральна Рада влаштувала в Києві маніфестацію патріотичних сил, яка почалася з урочистої ходи. У ній взяли участь майже 100 тис. осіб, з-поміж яких – десятки тисяч українських вояків. Хода завершилася всенародним віче на Софійській площі біля пам'ятника Богданові Хмельницькому. На вічі пролунали вимоги до Тимчасового уряду: ухвалення декларації про українську автономію; призначення на

посади губернських і повітових комісарів людей, які володіють українською мовою; запровадження її в державному апараті, судах і школах; невідкладне скликання Установчих зборів. Віче рекомендувало Центральній Раді чимшвидше скликати *Всеукраїнський національний конгрес*. Завданнями конгресу визначили створення умов для запровадження автономії, а також вибори членів Центральної Ради від губерній.

Проаналізуйте джерело і дайте відповіді на запитання. ▶▶ 1. Пригадайте, хто такий П. Столипін.

Поміркуйте, чому однією з перших акцій революційного українства в Києві було знесення пам'ятника П. Столипіну.

▶▶ 2. Яка роль належить пам'ятникам у збереженні історичної пам'яті? Чому на підкорених територіях влада імперій завжди встановлює пам'ятники своїм героям? ▶▶ 3. Чи вважаєте ви демонтаж пам'ятника, зображеного на фото, актом вандалізму? Доведіть свою думку.

↑ Знесення пам'ятника П. Столипіну на Думській площі в Києві (тепер Майдан Незалежності). Березень 1917 р.

Проаналізуйте джерела, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

▶▶ 1. Коли та за яких обставин створено Українську Центральну Раду? ▶▶ 2. Які організації відіграли провідну роль у її заснуванні? Чи брав участь у її створенні М. Грушевський? ▶▶ 3. Які функції було покладено на УЦР у справі розгортання національної революції? ▶▶ 4. Чи мала УЦР у перші дні свого існування план широкомасштабної політичної діяльності? ▶▶ 5. Запропонуйте в групах план дій УЦР з кількох пунктів. Обґрунтуйте важливість саме таких кроків.

«...Із березня прийшли перші поштові відомості про петербурзькі події, і Єфремов зачитав їх на зборах ТУП у клубі, і тоді утворення постійного українського осередку стало явно неминучою потребою. Організація молоді прислала того дня своїх представників, щоб отримати інформацію про наміри старших у справі організації. ТУП пропонував іншим українським організаціям делегувати своїх представників для спільної акції. Серед молоді, здається, думки розділилися; але цьому чинили рішучий спротив есдеки, у центрі яких стояв тоді Дмитро Антонович. На довгих нарадах, які відбувалися у нього цими днями, 3–4 березня, було ухвалено добиватися утворення центрального об'єднуючого органу замість проектового тупівця бюро ТУП, обсіпаного делегаціями інших організацій. Щоб формально обґрунтувати цей постулат, Антонович знайшов аж 13 професійних та інших організацій Києва есдеківського спрямування, до церковних хорів включно, і добивався для них представництва, аналогічного з ТУП. У тому самому гуртку Антоновича, очевидно, виникла й думка якнайскоріше викликати мене до Києва... Коли через кілька днів завзятої боротьби довелося дати згоду на організацію центру за схемою Антоновича і Ко, мене обрали головою цієї нової організації, яку без дискусії, якимось само собою назвали Центральною Радою на протигагу різноманітним місцевим і професійним радам, чисельність яких дедалі зростала».

(М. Грушевський. *Спомини*)

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Євген Чикаленко (1861–1929)

Український громадський діяч, благодійник, меценат української культури, агроном, землевласник, видавець, публіцист. Був активним членом «Старої громади» (з 1900), Загальної української безпартійної демократичної організації, Української демократичної партії (з 1904), Української демократично-радикальної партії (з 1905). У 1908 р. був ініціатором заснування Товариства українських поступовців і його фактичним головою. Фундатор обох українських щоденних газет на Наддніпрянщині – «Громадська Думка» (1906) і «Рада» (1906–1914). Один з ініціаторів скликання Центральної Ради. Закликав

М. Грушевського повернутися з Москви й очолити цей орган. Водночас сам участі в політичній діяльності не брав.

↑ Будинок Педагогічного музею, у якому містилася Українська Центральна Рада. Початок ХХ ст.

«Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений її склад. І потім це вийшло якраз на добре. Склад Ради, її завдання й методи роботи еволюціонували без великих внутрішніх перешкод разом із розвитком української революції...

Свою роботу Центральна Рада почала здійснювати під проводом проф. М. Грушевського (який приїхав до Києва із заслання в березні місяці і ще заочно був обраний головою Центральної Ради). Через порівняно короткий час було протягнуто нитки об'єднання

між Українською Центральною Радою і різноманітними українськими культурно-просвітніми, кооперативними, громадськими, військовими, професійними й політичними організаціями, що існували в Україні й поза Україною. Національні комітети, ради, «просвіти» й спілки, що виникли в різних місцевостях України, посилали своїх делегатів до Центральної Ради: то для участі в її роботі, то для взаємної інформації і одержання від Ради вказівок – вважаючи Центральну Раду своїм керівним центром. Популярність Центральної Ради зростала надзвичайно швидко, особливо в селянських і солдатських масах. Народні маси з надзвичайною довірою горнулись під її крило, вважаючи Раду своєю заступницею та провідницею». (П. Христюк. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.*)

3. Діяльність політичних партій на початку Української революції

В українських губерніях політично активні громадяни, які не вважали національне питання актуальним, вступали до загальноросійських партій. Ті ж, хто співчував політичному спрямуванню певної загальноросійської партії, од-

нак усвідомлював важливість розв'язання національного питання, воліли створити національну партію того самого спрямування. Тому політична палітра України в 1917 р. була надзвичайно строкатою. За мандати в Установчі збори й органи влади всіх рівнів змагалися десятки загальноросійських, українських, єврейських, польських та інших політичних партій.

Підготовка Всеукраїнського національного конгресу активізувала українські політичні сили, які вирішили, не зволікаючи, провести партійні з'їзди.

Першим організаційний з'їзд провело у квітні 1917 р. *Товариство українських поступовців*, яке змінило назву на **Союз українських автономістів-федералістів**.

СЛОВНИК

Автономісти – ідеологічний напрям, представники якого прагнули домогтися автономного статусу України в межах Російської імперії.

А незабаром було проголошено про створення союзу на політичну партію. Конференція, що відбулася у червні 1917 р., затвердила її назву – **Партія соціалістів-федералістів** (скорочено – **есефи**).

Партія проводила роботу здебільшого в інтелігентських колах і не стала масовою. Вона мала вплив у Центральній Раді завдяки своїм популярним діячам.

Відновилося **Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП – есдеки)** на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою. Місцеві представники загальноросійської соціал-демократичної партії (меншовики) заявили, що визнають право українців на автономію, і запропонували об'єднатися. Проте центральне керівництво РСДРП(м) засуджувало спроби УЦР домогтися автономії для українського народу. Російські соціал-демократи були впливовими в індустріальних районах України, а українські – лише в містах промислово нерозвиненого Правобережжя. За чисельністю УСДРП (приблизно 5 тис. на середину 1917 р.) вдсятеро поступалася місцевим меншовикам.

У квітні 1917 р. відбувся установчий з'їзд **Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР – есери)**. Її очолили представники студентської молоді: М. Залізник, М. Ковалевський, Л. Ковалів, О. Севрюк, П. Христюк. Саме до неї як до наймасовішої приєднався М. Грушевський. Утім, УПСР за кількістю членів (майже 75 тис.) істотно поступалася українським осередкам загальноросійської партії соціалістів-революціонерів. Останніх підтримували в промислових районах, військових гарнізонах і на фронтах, натомість українських – у сільській місцевості.

Більшовики були єдиною загальноросійською партією, яка не мала «відповідника» в українській політичній палітрі. Спочатку вони «губилися» серед меншовиків у спільних соціал-демократичних організаціях. Однак чисельність цієї партії в Україні стрімко зростала: з 2 до 33 тис. осіб за березень – серпень 1917 р.

↑ Періодичні видання доби Української Центральної Ради

ЗАУВАЖТЕ

Більшовизм – історична назва екстремістської течії в російському соціал-демократичному русі, синонім російського комунізму. На II з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (серпень 1903) під час виборів керівних органів гору взяли прихильники В. Ульянова (Леніна), які відтоді назвали себе *більшовиками*. Соціал-демократів, які залишилися на ідейних та організаційних засадах партій II Інтернаціоналу, назвали *меншовиками*. Обидві російські соціал-демократичні партії тривалий час мали одну назву і розрізнялися за додатковими терміна-

ми: «більшовики» та «меншовики»; в аббревіатурі – за початковими літерами цих слів: РСДРП(б), РСДРП(м). 8-й з'їзд РСДРП(б) у березні 1918 р. найменував партію відповідно до її доктрини, але залишив у назві історичний термін: Російська комуністична партія (більшовиків), скорочено – РКП(б). Партія ж меншовиків залишила стару назву – РСДРП. Після утворення Радянського Союзу партія більшовиків стала називатися Всесоюзною – ВКП(б). У жовтні 1952 р. 19-й з'їзд ВКП(б) перейменував партію на Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС).

Дайте відповіді на запитання. ►► 1. Яка з українських партій на початку революції була наймасовішою та найвпливовішою? ►► 2. Які риси були притаманні політичному середовищу підросійської України? ►► 3. На які прошарки населення спиралася кожна з партій? ►► 4. На яких засадах, на вашу думку, могли об'єднатися найвпливовіші політичні сили підросійської України?

4. Ідеї державного будівництва у рішеннях з'їздів українських партій (квітень 1917 р.)

Проаналізуйте джерела, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Напишіть сценарій і розіграйте засідання трьох партійних зібрань: українських есефів, есдеків та есерів. ►► 2. Що спільного в партійних гаслах і програмових засадах цих партій? ►► 3. Визначте, яка з партій мала найрадикальніші вимоги. У чому вони виявлялися? ►► 4. Яка ідея щодо форм державності була панівною в українському політикумі? ►► 5. Порівняйте засади діяльності цих партій з партіями заходу України.

ЕСЕФИ: «Головою з'їзду обрано М. Грушевського, товаришами голови – О. Лотоцького й І. Шрага. З'їзд ухвалив резолюції: 1) з'їзд українських поступовців визнає й буде підтримувати Тимчасовий Уряд; 2) замість старої назви "Товариство українських поступовців" приймає нову, більш відповідну головним основам організації... 3) у справі автономії, негайно, всіма силами й засобами утворювати автономію України; вжити всіх заходів, щоб надати їй якнайбільшого авторитету, а остаточну санкцію перенести на Установчі збори всієї Росії; 4) в загальний організаційний статут автономії України внести принцип забезпечення прав національних меншин. Закінчив свою працю з'їзд заклик до українського організованого громадянства взяти активну участь в майбутньому Українському Національному конгресі й відправленням телеграми Тимчасовому уряду про те, що Союз українських автономістів-федералістів буде його підтримувати...» (Д. Дорошенко)

ЕСДЕКИ: «Конференція відбулася під проводом В. Винниченка... Домагаючись автономії для України здавна, а саме – з днів свого заснування, Українська соціал-демократична робітничка партія, проте, до великої української революції не ціл-

ком продумала національну проблему, одночасно обстоюючи гасло автономного устрою для України і не виступаючи проти політично-економічної централізації Росії. Причиною цього була велика ідейна залежність Української соціал-демократичної робітничої партії від загальноросійської соціал-демократії... Ухвала конференції про автономію України звучить так: "Із непохитною рішучістю висуває давнє домагання партії – автономію України як перше нагальне, пекуче завдання сучасної хвилі українського пролетаріату та цілої України... Конференція... думає можливим узяти на себе право дозволити товаришам по партії підтримувати принцип федеративного устрою російської демократичної республіки й підтримувати боротьбу за автономію демократій інших націй". З метою досягнення найкращого автономного устрою України конференція визнала необхідним негайно розпочати енергійну та всебічну працю, спрямовану на скликання всеукраїнського територіального зібрання, на якому могла б виявитися воля української демократії та демократії інших націй, що живуть на території України». (П. Христюк)

ЕСЕРИ: «З'їзд обміркував цілу низку питань програмового характеру, з яких найпекучішими виявилися два: національне й земельне. Національне питання викликало дуже палкі дебати. Серед делегатів виокремилась група з виразними самостійницькими тенденціями. У результаті було ухвалено... постанову такого змісту: "У час, коли відбувається велика творча праця серед вільних народів Росії, установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів визнає найбільшою потребою українського народу негайне втілення в життя широкої національно-територіальної автономії України із забезпеченням прав національних меншин і негайне скликання територіальної Української Установчої Ради для вироблення основ і форм автономії та підготовки виборів до загальноросійських Установчих Зборів від народу українського й інших народів Росії. Разом з тим з'їзд визнає, що найкращою формою устрою російської держави є федеративно-демократична республіка, установлення якої Українська партія соціалістів-революціонерів буде домагатись на загальноросійських Установчих Зборах".

Отже, партія рішуче рвала з історичними передумовами та традиціями і виразно виходила у своєму розв'язанні національної проблеми з визнання принципу національної суверенності українського народу. Принцип цей мав утілитися в життя через Українську Установчу Раду, скликану раніше за Російські Установчі Збори. Щоб остаточно поставити крапку над і, з'їзд партії підкреслив окремою резолюцією, що "на всякі перешкоди скликанню Української Установчої Ради з боку російського уряду, на всяку спробу чинити тиск за допомогою сили Українська партія соціалістів-революціонерів буде дивитись як на продовження тієї самої імперіалістичної політики підкорення й гніту, яку вели щодо України московські царі та російські імператори. Партія буде вимагати від Тимчасового Уряду, щоб він деклараційним актом заявив про своє ставлення до автономії України..."» (П. Христюк)

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

---

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► створення Української Центральної Ради ► повалення самодержавства. Заснування Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів ► установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів.
2. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *Українська революція, Українська Центральна Рада, автономісти, УПСР, УСДРП, УПСФ, більшовизм.*

3. Про яку подію йдеться у фрагменті джерела? Стисло викладіть своє ставлення до подій та діячів, згаданих у джерелі.

«19 березня 1917 року Центральна Рада організувала цю маніфестацію з метою зробити підсумок українських сил у столиці України й прилюдно заманіфестувати революційні національні домагання українського громадянства. Маніфестація справді була дуже велелюдною та величною. Солдати, робітники різних фабрик та заводів, залізничники та поштово-телеграфні робітники, полонені українці-галичани, вчителі, артисти, шкільна молодь, кооператори й, нарешті, представники різних політичних українських партій – словом, все свідоме національне українське громадянство, без різниці політичних переконань і класової належності, вийшло в той день на вулиці Києва, об'єднавшись на урочистім святі національного визволення. Старий, з великою срібною бородою, – живий символ незламної волі українського народу до національного відродження, професор М. Грушевський виступав у перших рядах маніфестантів» (П. Христюк).

4. Прокоментуйте фрагмент джерела.

Чи згодні ви з прогнозом М. Грушевського? Свою позицію обґрунтуйте.

«У теперішній хвилі прихильники самостійної, чи, вірніше сказати, незалежної України, погоджуються залишитися на спільній платформі широкої національно-територіальної автономії та федеративного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилиною, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії у федеративній і демократичній Російській республіці?»

5. Сучасні історики зазначають, що після падіння російського самодержавства провідною тенденцією розвитку України було піднесення національно-визвольного руху, який переріс у національно-демократичну революцію.

Чи погоджуєтеся ви з таким твердженням? Чи є підстави називати Українську революцію національно-демократичною? Відповідь обґрунтуйте.

18–21 (5–8) травня 1917 р. – Перший Всеукраїнський військовий з'їзд (Київ)

29 травня – 3 червня (16–21 травня) 1917 р. – переговори у Петрограді про надання Україні автономії

23 (10) червня 1917 р. – проголошення Першого Універсалу УЦР

травень
1917

червень
1917

19–21 (6–8) квітня 1917 р. – Всеукраїнський національний конгрес

10–15 червня (28 травня – 2 червня) 1917 р. – Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (Київ)

18–23 (5–10) червня 1917 р. – Другий Всеукраїнський військовий з'їзд (Київ)

§ 6 Проголошення автономії України

Голова УЦР М. Грушевський сформулював основне стратегічне завдання Центральної Ради: *національно-територіальна автономія* України у складі реформованої федеративної демократичної Російської держави. За його ініціативою було реорганізовано склад УЦР, а саму Раду перетворено на загальноукраїнський представницький громадсько-політичний орган.

Центральна Рада вжила всіх заходів, щоб порозумітися з Тимчасовим урядом у справі автономії України.

Одним із кульмінаційних моментів Української революції було ухвалення Першого Універсалу. Тимчасовий уряд не може дати ладу в Україні, тому *«однині самі будемо творити наше життя»* – йшлося в ньому. Сучасні історики, говорячи про історичне значення Першого Універсалу УЦР, наголошують, що він засвідчив подальший поступ Української революції, зростання авторитету Української Центральної Ради й розгортання державотворчих процесів на українських теренах.

1. Значення Всеукраїнського національного конгресу

Всеукраїнський національний конгрес відкрився в Києві 19 (6) квітня 1917 р. Українська історія ще не знала форумів, подібних до нього. Понад 900 делегатів представляли різноманітні організації: робітничі, селянські, політичні, військові, культурницькі. Серед них були представники дев'яти українських губерній, Кубані, Галичини, Буковини, Холмщини, Москви, Петрограда, усіх фронтів.

Упродовж трьох днів делегати заслухали понад 300 виступів. У перші два дні доповідали про принципи федералізму, способи організації автономного устрою, забезпечення прав національних меншин тощо. Конгрес проголосив: *«Тільки національно-територіальна автономія України в змозі забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі»*. Автономний устрій передбачали запроваджувати на територіях, де українці становили більшість населення.

Конгрес порушив питання про невідкладну організацію Крайової Ради – з представників українських країв і міст, народностей і громадських верств. Під час перетворення Центральної Ради на орган крайової влади її кількісний склад мав розширитися на 15 %, щоб охопити представників усіх національних меншин.

Останній день роботи з'їзду присвятили виборам нового складу Центральної Ради, під час яких дві третини мандатів одержували території (губернії та великі міста), а одну третину – організації. Центральна Рада формувалася як національний орган, що мав виконувати державотворчі функції.

Головою УЦР Конгрес обрав *М. Грушевського*; його заступниками – *В. Винниченка* і *С. Єфремова*. На перших організаційних зборах М. Грушевський запропонував обрати виконавчий орган під назвою Комітет Центральної Української Ради (пізніше його перейменували на *Малу Раду*) у складі 20 осіб.

2. Михайло Грушевський як політик

Проаналізуйте фрагменти джерел, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання. Підготуйте розповідь про М. Грушевського за планом. ►► 1. Чому, на ваш погляд, саме Грушевський очолив український рух? Аргументуйте свою думку цитатами з джерел. ►► 2. Якими були політичні ідеали М. Грушевського? ►► 3. Яким, за свідченням джерел, лідером – авторитарним чи демократичним – був М. Грушевський?

«Грушевський уже 27 березня прибув до Києва, і з його прибуттям український рух зразу відчув досвідчену й авторитетну руку свого керманіча. Ніхто в той момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть і рівнятися не міг із ним авторитетом й тією повагою, якою оточувало його все українське громадянство. Уже в статті "Велика хвиля" Грушевський точно схопив ситуацію і ясно поставив перед українством завдання, які розгорталися з вибухом революції. Він рішуче й категорично заявив, що українські постулати й домагання мусять бути поставлені в усій їх широті. "Нема нічого більш помилкового, – писав Грушевський, – ніж витягати тепер старі українські петиції й подавати їх наново уряду як наші домагання... Те, чого ми добивались п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийнято українським громадянством із щирою подякою... але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, "розв'язанням українського питання" для даного моменту! Українського питання вже нема. Є вільний український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи..." І треба віддати належне Грушевському:

← М. Грушевський приймає парад куренів Вільного козацтва. 1917 р.

він одразу поставив ці домагання конкретно у формі автономії України». (Д. Дорошенко)

«Момент виборів голови викликав маніфестацію єдності національно-політичних настроїв членів Конгресу. Коли М. Грушевський поставив питання про потребу переобрання голови Центральної Ради, слова його були перервані й заглушені бурею оплесків та вигуками тисячного зібрання: "Грушевський – нам голова! Слава Грушевському!"». (П. Христюк)

«Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування. Тяжке й відповідальне було те становище. Вороги українства, які й давніше пеклом на мене дихали, у своїм засліпленні вважали мене і автором українського руху, і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками й погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми – а так мусіло бути в міру того, як приходилося вирішувати різні питання дальшого життя. При тім же, хоч усяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив, і то моральний тільки: юридично моя роль була чисто формальна, як голова Центральної Ради я керував її зборами та репрезентував її назовні. Вирішувала у всяких справах більшість, а вся влада була в руках Генерального Секретаріату». (М. Грушевський)

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Михайло Грушевський (1866–1934)

Громадський, політичний і державний діяч, історик, літературознавець, професор Львівського університету, голова НТШ, один із засновників ТУП. Лідер та ідеолог Української революції, голова Української Центральної Ради, неформальний лідер УПСР. Після гетьманського перевороту (1918) відійшов від державної діяльності. З 1919 р. перебував у еміграції. 1924 р. повернувся до радянської України. Був обраний академіком Всеукраїнської академії наук, очолював там історико-філологічний відділ. Автор багатьох фундаментальних наукових праць, зокрема 10-томної «Історії України-Руси», 5-томної «Історії української літератури» та інших.

3. Українізація армії

Без масової громадської підтримки досягти перетворення УЦР на провідну політичну силу в Україні було неможливо. Найбільше прихильників Центральної Рада мала серед селянства, що становило на той час більшість українського народу. Утім, найактивнішою верствою було військове українство.

У березні в Києві на засіданні Установчої української військової ради ухвалили відкриття *Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка*. У статуті його основним завданням визначили об'єднання й згуртування українців – вояків російської армії під гаслами федералізації Росії та автономії України.

«Бойовими хрестинами українського військового руху» називає П. Христюк події квітня 1917 р., коли майже 3 тис. вояків-українців на збірному пункті

→ Прапор Першого Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького

Києва вимагали відправити їх на фронт як українську військову частину. Під час святкування 1 травня (18 квітня) ініціатори руху за створення національних частин самочинно сформували *Перший Український полк ім. Б. Хмельницького*. Організацією полку опікувалися офіцери Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка, який очолював *Микола Міхновський*.

У відповідь Київський комітет об'єднаних громадських організацій і ради робітничих та солдатських депутатів заявили про готовність зі зброєю розігнати «бунтівників і дезертирів». Тільки після втручання Центральної Ради полк відправили на фронт як національну частину.

Отже, початок українізації армії був політично зумовленим. Без підтримки армії російський уряд міг проігнорувати або й заборонити будь-які дії УЦР. Тому УЦР заявила, що розпочинає кампанію українізації в армії, однак має намір обмежитися формуванням національних частин тільки в тилкових гарнізонах. Ця заява була реакцією на застереження центрального уряду про зниження боєздатності фронту внаслідок переформування військових частин.

18 (5) травня в Києві відкрився *Перший Всеукраїнський військовий з'їзд*. Його роботою керували М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра й М. Міхновський. З'їзд заявив, що «*вважає Центральну Раду єдиним компетентним органом, покликаним вирішувати всі справи, що стосуються цілої України та її відносин із Тимчасовим урядом*». З'їзд звернувся до Тимчасового уряду з вимогою проголосити принцип національно-територіальної автономії. Було створено *Генеральний військовий комітет*, який мав проводити українізацію армії.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Микола Міхновський** (1873–1924)

Ініціатор створення та лідер Української народної партії (1902), яка обстоювала ідею державної самостійності України. Засновник і керівник Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка, член Українського генерального військового комітету.

«...Міхновський був одним із перших самостійників, одвертий і безкомпромісний. Своїх поглядів тримався непохитно аж до своєї трагічної смерті» (Ю. Коллард, міністр урядів УНР).

Впливовою військово-політичною силою могло стати *Вільне козацтво*. У жовтні в Чигирині відбувся з'їзд Вільного козацтва за участю 200 делегатів, які представляли 60 тис. організованих добровольців Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини й Кубані. До Генеральної

↑ Учасники Першого з'їзду Вільного козацтва в Чигирині. Жовтень 1917 р.

ради Вільного козацтва обрали 12 осіб, а почесним отаманом зголосився стати командир Першого Українського корпусу Павло Скоропадський.

- ▶▶ 1. Які події свідчать про прагнення УЦР здобути підтримку суспільства?
- ▶▶ 2. Складіть план розповіді «Як УЦР стала провідною політичною силою в Україні».

Проаналізуйте документ і виконайте завдання. Обговоріть питання доцільності українізації армії. Добирайте аргументи на підставі змісту джерела та тексту параграфа.

«Революційний український рух у війську швидко набрав дуже бурхливого характеру. Справа українізації війська була однією з тих справ, які найбільше дратували і панівну демократію, і Тимчасовий уряд, викликаючи перед їхніми очима примару "сепаратизму і розвалу Росії". З іншого боку, це була справа, де український робітник і селянин у шинелі бачили своє національне і просто людське почуття та право найбільш ображеним і зневаженим відмовою йому в такому, здавалось би, безсумнівно справедливому домаганні, як зведення українців солдатів в окремі військові частини та надання останнім українського характеру...

У самій думці про сформування українських військових частин... не було нічого дивного після того, як по всій Росії та Україні відбувались, за згодою і допомогою Тимчасового уряду, формування національних польських та інших частин. Та російська демократія завжди мала іншу мірку для українського народу. Цікаво зупинитись тут на тих аргументах, які висувалися проти українізації війська... Найчастіше вживаним аргументом було твердження, що українізація технічно розвалить армію, фронт і таким чином "загубить" революцію: до цього твердження додавалось ще часом, що "національні прапори" у війську доведуть до розриву єдності між солдатами, викличуть національну ворожнечу і тим "затемнять червоний прапор класової боротьби» (П. Христюк).

4. Ухвалення Першого Універсалу УЦР

Наприкінці травня представницька *делегація УЦР на чолі з В. Винниченком* прибула до Петрограда, щоб домогтися автономії України, й надала Тимчасовому уряду всі необхідні документи. Проте російські міністри зволікали з відповіддю. Становище ставало дедалі принизливішим, і В. Винниченко вирішив повернутися. Відповідь Тимчасового уряду наздогнала його вже в Києві. Уряд повідомляв, що не може визнати УЦР виразницею волі українського народу і не має повноважень задля ухвалення рішення про автономію України, оскільки це прерогатива Всеросійських установчих зборів.

Визначною подією в громадсько-політичному житті України став *Перший Всеукраїнський селянський з'їзд*, що відкрився в Києві 10 червня (28 травня) 1917 р. На з'їзді обрали Раду селянських депутатів, яка повним складом увійшла до Центральної Ради. Це істотно зміцнило авторитет УЦР серед селян.

Наближався час скликання *Другого Всеукраїнського військового з'їзду*. Попри заборону військового міністра Тимчасового уряду О. Керенського, з'їзд відкрився в Києві 18 (5) червня. У його роботі взяли участь майже 2 тис. делегатів від 1 млн 932 тис. солдатів та офіцерів фронту й тилкових гарнізонів з усієї Росії. Перед початком роботи делегати зібралися на Софійській площі. Після молебню й урочистого виконання національного гімну вони присяглися не повертатися до своїх частин, поки не здобудуть автономію для України.

З'їзд зобов'язався усіляко підтримувати державотворчу діяльність Центральної Ради. Він також підтвердив постанову Першого з'їзду про українізацію армії та ухвалив статут найвищої української військової установи – *Генерального військового комітету*, що

ЗАУВАЖТЕ

Універсали Української Центральної Ради – акти законодавчого характеру верховного органу влади в Україні, що визначали зміни державно-правового статусу українських земель. УЦР видала чотири Універсали, наслідуючи назву гетьманських розпоряджень часів ранньомодерної Української держави Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.).

→ Проголошення Першого Універсалу Української Центральної Ради на Софійській площі в Києві. Текст Універсалу зачитує член УЦР, кооператор і публіцист Микола Ковалевський, ліворуч від нього – Михайло Грушевський. 23 (10) червня 1917 р.

його очолював *Симон Петлюра*. Делегати обрали Раду військових депутатів, яка повним складом увійшла до УЦР.

23 (10) червня Центральна Рада ухвалила текст *Першого Універсалу* і доручила В. Винниченку оголосити його на військовому з'їзді. Стоячи, делегати вислухали «*Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого*». Цим документом Центральна Рада проголосувала себе органом, уповноваженим ухвалювати акти конституційного значення.

↑ Перший Універсал УЦР. 23 (10) червня 1917 р.

ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

«Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і таємним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм)».

ОСНОВНІ ІДЕЇ ПЕРШОГО УНІВЕРСАЛУ

ПЕРШИЙ
УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ
РАДИ

- Україна проголошується автономним регіоном Російської федеративної демократичної республіки
- Українська Центральна Рада проголошується органом автономної України, здатним приймати акти конституційного значення – Універсали
- верховним законодавчим органом автономної України мусить бути Сейм, обраний загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням усього населення України
- «порядок і лад» на території України визначатиме національний Сейм, а не Всеросійські Установчі збори
- місцеві органи влади на території України мусять підпорядковуватися Українській Центральній Раді, а надалі – національному Сейму
- українська громадськість має дійти згоди й порозуміння з іншими національними громадами в межах України

▶▶ 1. Як гадаєте, чому діячі УЦР назвали державно-політичні акти, з якими зверталися до народу, універсалами. ▶▶ 2. Трьома реченнями сформулюйте значення проголошення Першого Універсалу УЦР. ▶▶ 3. Поміркуйте, як вплинуло на статус УЦР ухвалення Першого Універсалу. Схарактеризуйте цю подію з погляду національних сил і Тимчасового уряду. ▶▶ 4. Які положення Першого Універсалу були, на вашу думку, продиктовані тогочасною політичною ситуацією або/і політичними поглядами більшості членів УЦР? Обґрунтуйте свою позицію.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ▶ проголошення Першого Універсалу Центральної Ради ▶ Всеукраїнський національний конгрес ▶ переговори між українською делегацією на чолі з В. Винниченком та представниками Тимчасового уряду в Петрограді.
2. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *Універсали УЦР, національно-територіальна автономія*.
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях Української революції у квітні–червні 1917 р.: М. Грушевський, С. Петлюра, М. Міхновський, В. Винниченко, О. Керенський.
4. Стисло сформулюйте значення організацій залежно від їхньої ролі в Українській революції у квітні–червні 1917 р.: Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка, Перший український полк ім. Б. Хмельницького, Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, Генеральний військовий комітет, Вільне козацтво, Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, Другий Всеукраїнський військовий з'їзд.
5. Про яке зібрання йдеться в уривку з джерела? Відповідь обґрунтуйте.
«Центральне завдання з'їзду – завершити нашу організацію. Центральна Рада, створена в Києві з представників усіх київських верств і доповнена делегатами позакиївських організацій, уже тепер, у своїм тимчасовім складі, є визнаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі... одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію» (М. Грушевський. «На Всеукраїнський з'їзд»).
6. Проаналізуйте джерело, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.
1. Про які події йдеться? 2. На підставі аналізу джерела укладіть схему «Причина – подія – наслідок».
«Пробувши кілька тижнів у Петрограді, втративши всяку надію одержати якусь відповідь і від Тимчасового Уряду, Делегація Центральної Ради після тих припинень, яких зазнала в передпокоях міністерських і Ради робітничих депутатів, повернулася додому, до Києва, без усякої офіційної відповіді. А в той час Урядова Комісія зреферувала Уряду справу, і Уряд, нарешті, вирішив і ухвалив відкинути домагання Української Центральної Ради» (В. Винниченко).
7. Проаналізуйте джерело і виконайте проєкт. На підставі змісту документа зробіть висновок про реакцію суспільства на Перший Універсал УЦР. Чи закономірною, на вашу думку, була така реакція? На підтвердження своєї позиції наведіть цитати з документа. Свої міркування викладіть у вигляді невеличкого (на 5–6 речень) есе.
«Газети не мали місця для розміщення всіх телеграм, що їх посилали Центральній Раді з усіх кінців України. Земства, думи, товариства, сільські сходи, військові частини, мітинги. "Вітаючи Універсал УЦР і визнаючи його справжнім

висловом домагань української демократії, визнаємо Центральну Раду за свій Тимчасовий Уряд і заявляємо, що будемо всіма силами боротися й боронити волю українського народу" (Українці в Головному Штабі). "Визнаємо Військовий Генеральний Комітет найвищою нашою законною владою і завжди та скрізь будемо виконувати його розпорядження. Визнаємо Українську Центральну Раду найвищою установою в Україні" (з телеграми Вінницького гарнізону). Полтавські губернські земські збори на своєму засіданні 5 липня (за новим стилем), обміркувавши Універсал Центральної Ради, постановили: 1. Українська Центральна Рада – це правосильний орган усього українського народу. 2. Губернські земські збори висловлюють повну готовність підтримувати Українську Центральну Раду в формуванні основ автономії України... Можна б цілий том скласти з одних привітальних телеграм і постанов...» (В. Винниченко).

8. Подискутуйте. Розділіться на два табори, один із яких представлятиме погляди українських патріотів, інший – представників нового демократичного уряду Росії. Як, на вашу думку, мали б розгортатися події в Україні після проголошення Першого Універсалу УЦР?

28 (15) червня 1917 р. – створення Генерального секретаріату УЦР

червень
1917

17–18 (4–5) липня 1917 р. – збройний виступ самостійників у Києві

липень
1917

16 (3) липня 1917 р. – проголошення Другого Універсалу Центральної Ради

вересень
1917

21–28 (8–15) вересня 1917 р. – З'їзд поневолених народів Росії (Київ)

§ 7 Центральна Рада і Тимчасовий уряд: від протистояння до компромісу

«Україна гула, гомоніла, хвилювалась і ждала рішучого, останнього, завершального слова. Таким завершальним словом, синтезом та імпульсом до творчого “дальшого” був Перший Універсал Української Центральної Ради. З яким нетерпінням ждало українство того синтетичного слова, можна судити по тій побожній, урочистій тиші, яка охопила весь величезний театр, переповнений делегатами й публікою, коли президією З'їзду було оповіщено, що Центральна Рада має оголосити свій Універсал. Увесь З'їзд підвівся й стоячи завмер у чеканні. Засмажені, загартовані в боях... у стражданнях обличчя кривились від солодкого болю надзвичайних переживань, від високої, ніколи не зної радості. Деякі голосно ридали, припавши головами до спинок крісел; багато хто кулаками, рукавами “гімнастюрок” витирав сльози; деякі суворо зціплювали зуби, щоб не закричати в екстазі...». (В. Винниченко. *Відродження нації*. Ч. 1)

СЛОВНИК

Опозиція (від лат. *oppositio* – протиставлення, заперечення) – протидія, опір певній політиці; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, політичної системи загалом.

Перший Універсал УЦР закликав український народ «творити новий лад вільної автономії України». Водночас документ став поворотним моментом у стосунках УЦР із Тимчасовим урядом. Якщо до проголошення Універсалу УЦР послідовно підтримувала урядовий курс та розраховувала на позитивне ставлення уряду до ідеї української автономії, то проголошення Універсалу означало перехід в **опозицію** до Тимчасового уряду.

1. Перші наслідки проголошення Першого Універсалу УЦР

Після проголошення Першого Універсалу українська громадськість почала звертатися до УЦР з різними питаннями як до органу влади. Щоб розв'язати їх, Рада була змушена заснувати виконавчий орган ще не визнаної центральним урядом влади.

28 (15) червня створено Генеральний секретаріат у складі восьми генеральних секретарів і генерального писаря. Секретарства були прообразами майбутніх міністерств.

Український уряд очолив **Володимир Винниченко**. Він узяв на себе також обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ. Генеральним писарем став **Павло Христюк**, секретарем фінансів – **Христофор Барановський**, у міжнародних справах – **Сергій Єфремов**, у військових справах – **Симон Петлюра**, у земельних справах – **Борис Мартос**, у судових справах – **Валентин Садовський**, у продовольчих справах – **Микола Стасюк**, секретарем народної освіти – **Іван Стешенко**.

Проаналізуйте джерела і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Чим було зумовлене утворення виконавчого органу УЦР? ►► 2. Яким, на думку П. Христюка, було значення утворення Генерального секретаріату для державотворчих процесів в Україні? ►► 3. Чи згодні ви з висновками автора джерела? Свою думку обґрунтуйте.

← Генеральний секретаріат Центральної Ради. Справа наліво: (сидять) С. Петлюра, С. Єфремов, В. Винниченко, Х. Барановський, І. Стешенко; (стоять) Б. Мартос, М. Стасюк, П. Христюк. 1917 р.

«Утворенням Генерального секретаріату Центральної Ради зразу розв'язала велику справу українського державного відродження. З якими завданнями не утворювався Генеральний секретаріат, він все ж був виконавчим орга-

ном Центральної Ради, що вважала себе, як це видно з першого її Універсалу, покликаною стояти "на сторожі прав і вольностей" українського народу і "творити новий лад вільної України". Усі складові елементи державності – народ, територія і влада – вже існували, причому влада, як і у всіх державах, була поділена на верховну, законодавчу – Центральної Рада – і виконавчу – Генеральний секретаріат» (П. Христюк).

Хоча в українському політичному житті найчисленнішою була есерівська партія, у першому складі уряду переважали соціал-демократи. Партія В. Винниченка і С. Петлюри вирізнялася з-поміж інших неабияким інтелектуальним потенціалом. Однак вона була внутрішньо нестабільною, насамперед через особисті суперечки між партійними лідерами – В. Винниченком і С. Петлюрою.

Складіть за текстом 12 запитань для вікторини «Революція в особах». Запропонуйте відповіді на них своїм однокласникам.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Володимир Винниченко (1880–1951)

Український політичний і державний діяч, видатний письменник. Один із лідерів УСДРП. Належав до проводу Української революції, керівництва Центральної Ради, автор її універсалів. Голова першого українського уряду – Генерального секретаріату (червень 1917 – січень 1918).

За визнанням Д. Дорошенка, він *«виніс на своїх плечах увесь тягар боротьби за автономію»*. Перебував в опозиції до гетьманського режиму, був організатором і керівником антигетьманського повстання, очолював Директорію УНР (листопад 1918 – лютий 1919). Після відставки залишив

Україну, продовжував політичну діяльність в Австрії. 1920 р. мав невдалу спробу співпраці з радянською Україною, після чого емігрував остаточно. Із середини 20-х років ХХ ст. відійшов від політики. Упродовж останніх 25 років жив у французькому містечку Мужен, біля Канн, у власному невеликому будинку, присвятивши себе літературній творчості.

Проаналізуйте фрагмент джерела, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання. ▶▶ 1. Якою була реакція громадськості на Перший Універсал УЦР? Поміркуйте, чому деякі сучасники сприйняли цей державно-політичний акт як вияв революційного романтизму. ▶▶ 2. У чому, на думку автора, полягала «сила Універсалу»? Чи згодні ви з цією оцінкою? Обґрунтуйте свою позицію. ▶▶ 3. Виокремте речення, в яких безсторонньо описують події, а потім ті, що, на вашу думку, містять емоційну оцінку. Які з них містять факти, а які – судження?

«Цей Універсал справив на українське суспільство надзвичайно глибоке враження. Подібно до того, як із невимовною радістю і навіть зі сльозами на очах вислухали його українські солдати – члени Військового З'їзду, – з ентузіазмом зустріли ці слова Центральної Ради і увесь український трудовий народ. Майже по всіх містах, містечках, селах і хуторах України, на численних селянських, робітничих і загальнонаціональних з'їздах, на фронтах у військових частинах, – всюди урочисто було відчитано Універсал, із захопленням і радістю, як святу вістку про нове, прегарне життя, що малювалося в народній уяві. До Центральної Ради сипались сотнями, тисячами безконечні палкі привітання від різних груп та організацій українського суспільства, від військових частин, від земств із заявами, що вони визнають Центральну Раду за свій найвищий уряд, що будуть коритися їй і тільки їй, що будуть з радістю, охоче і пильно виконувати її приписи, її накази.

...Сила Універсалу полягала в іншому, а саме в тому великому принципі, який він проголосив словами: "Однині самі будемо творити наше життя", і в тій великій, безмежній довірі до творчих сил українського народу, якою пройнятий був весь Універсал, на якій він весь, від початку до кінця побудований. У цьому принципі й у цій вірі треба шукати ключа до розгадки питання про причини надзвичайного успіху Універсалу, про причини народного ентузіазму, викликаного ним» (П. Христюк).

2. Ухвалення Другого Універсалу УЦР

Схарактеризуйте настрої різних політичних угруповань після ухвалення Другого Універсалу УЦР. Розіграйте рольову гру, у якій запропонуйте дискусію між прихильниками та противниками ухвалення Другого Універсалу УЦР. Використайте висловлювання учасників подій.

Після проголошення Першого Універсалу, створення українського уряду, підтримки народом та українізованими частинами армії Центральної Ради Тимчасовий уряд змушений був спробувати врегулювати напружене становище в Україні. До Києва прибула делегація в складі трьох авторитетних міністрів – *Олександра Керенського, Михайла Терещенка та Іраклія Церетелі*. Після дводенних переговорів було досягнуто компромісу. Тимчасовий уряд негайно, не очікуючи на Всеросійські установчі збори, визнав Центральну Раду державним органом. Центральна Рада зобов'язалася не проголошувати самочинно автономію України. Угоду було оформлено двома майже ідентичними за змістом документами: *постановою Тимчасового уряду «Про національно-політичне становище України»* і *Другим Універсалом Центральної Ради*. Обидва документи мали бути оприлюднені одночасно. Проте в Петрограді троє міністрів від партії кадетів категорично виступили проти надання Україні автономного устрою і вийшли з уряду, спричинивши урядову кризу.

Отже, на підставі постанови Тимчасового уряду та Другого Універсалу Центральної Ради Україна набула статусу окремого територіально-адміністративного утворення з власним представництвом.

ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

- УЦР оголосила, що не має наміру відділяти Україну від Росії, та зобов'язалася не здійснювати самочинно автономії України
- склад УЦР мав бути доповнений представниками національних меншин, які проживали в Україні
- УЦР зобов'язалася подати Тимчасовому уряду на затвердження склад Генерального секретаріату як найвищого крайового органу управління
- за погодженням із національними меншинами мав бути підготовлений законопроект про автономний устрій для внесення його на затвердження Всеросійських установчих зборів

Наведіть аргументи на підтвердження або заперечення твердження: «Положення Другого Універсалу визначала політична ситуація, а не прагнення членів УЦР».

Проти Другого Універсалу в Україні рішуче виступили *самостійники*. Ще в травні в Чернігові новобранці під впливом агітації самостійників з Українського військового клубу ім. П. Полуботка почали стихійно гуртуватися в окрему українізовану частину – *Другий український полк ім. гетьмана П. Полуботка*. У ніч на 5 липня 5 тис. солдатів-полуботківців здійснили спробу встановити контроль над Києвом і примусити Раду проголосити самостійність України. Вони сподівалися на підтримку Центральної Ради. Однак УЦР від-

межувалася від полуботківців. Перший український полк ім. Б. Хмельницького та військові частини, підпорядковані Тимчасовому уряду, придушили виступ.

Проаналізуйте фрагменти джерел і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Компроміс із Тимчасовим урядом у політичному сенсі був кроком уперед чи назад? Обґрунтуйте свою думку, спираючись на цитати з джерел та зміст параграфа.

►► 2. Хто з учасників, на вашу думку, дав найбільш виважену оцінку цій події?

«Угода між Центральною Радою і Тимчасовим Урядом була актом, який обидві сторони по-різному розуміли й по-різному оцінювали. Для Тимчасового Уряду вона була актом, вимушеним тяжкими обставинами, актом, на який він пішов з тяжким серцем. «Постанова» була зложена поспіхом, без довгих міркувань і з юридичного погляду дуже неясно. Один з найвидатніших російських юристів барон Нольде піддав її убивчій критиці на сторінках кадетської газети «Речь», назвавши «безсумнівним одностороннім актом державно-правового обману, в якому, з одного боку, відчувається досвідчена рука старого європейського борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби, а з другого – недосвідчений і нічим не виправлений революційний ентузіазм» (Д. Дорошенко).

«Те, що Україна отримала від Петрограда згоду на автономію, визнання Центральної Ради і Генерального секретаріату, українці уже мали і до згоди російського уряду. Йдучи на цей компроміс, Центральна Рада сама себе поставила в залежність від Центрального уряду, відмовилася від певної спроби дій принаймні у двох вимірах: по-перше, погодилася не вдаватися до самовільних дій стосовно проголошення автономії України до скликання Установчих зборів; по-друге, Центральна Рада добровільно віддала право затвердження складу Генерального секретаріату урядові Росії» (П. Христюк).

«Отже, з цього моменту Центральна Рада й Генеральний Секретаріат мали стати правно-державними вищими інституціями на Україні. І виходило так, що Російський Тимчасовий Уряд, не згодившись висловити своє принципіальне ставлення до ідеї автономії України, не згодившись на обмежені, помірковані домагання українства у сфері адміністративного управління на Україні, тепер примушений був не то що згодитися на ідею автономії, а на фактичне її здійснення» (В. Винниченко).

3. Загострення конфлікту між УЦР та Тимчасовим урядом

Після досягнення компромісу з Тимчасовим урядом відбулися передбачені Другим Універсалом переговори про входження до Центральної Ради представників неукраїнської революційної демократії. У липні відбулося перше засідання Малої Ради в доповненому складі: 40 членів – від українських організацій, 18 – від національних меншин.

Повний склад УЦР збільшився зі 150 до 822 осіб. Більш як половина місць належала представникам рад: Раді селянських депутатів (212), Раді військових депутатів (158), Раді робітничих депутатів (100), загальноросійським (неукраїнським) радам робітничих і солдатських депутатів (50). Другу за чисельністю

→ Маніфестація українців – солдатів Петроградського гарнізону на підтримку УЦР.
Березень 1917 р.

групу членів УЦР становили представники соціалістичних партій – загальноросійських (40), єврейських (35), українських (20) і польських (15). Третя позиція належала представникам професійних, кооперативних, просвітницьких і національних (грецьких, молдавських, німецьких, білоруських та ін.) організацій, а четверта – представникам губерній та міст.

Проте реальна кількість членів УЦР була істотно меншою: не всі партії та організації цілком заповнювали виділені їм місця. Проте Центральна Рада об'єднала більшість громадських організацій, які виникли в пореволюційній Україні. Вона стала *територіальним представницьким органом*.

Урядова криза в Петрограді, що сталася через вихід кадетів з уряду князя Г. Львова, поглибилася внаслідок масових заворушень. Їх спричинили провал літнього наступу російської армії і погіршення економічного становища країни. 17 (4) липня в Петрограді відбулася півмільйонна демонстрація солдатів, матросів і робітників. Большевики «озброїли» демонстрантів гаслом «*Уся влада – Радам!*» і зробили безуспішну спробу скинути Тимчасовий уряд. Князь Г. Львов пішов у відставку, а уряд очолив військовий міністр **О. Керенський**. На посаду Верховного головнокомандувача було призначено генерала **Л. Корнілова**, який вимагав від глави уряду навести лад у тилу й на фронті.

29 (16) липня 1917 р. Центральна Рада ухвалила «*Статут вищого управління України*», що мав стати підґрунтям діяльності адміністрації краю й регулювати відносини з Тимчасовим урядом. Для затвердження Статуту до Петрограда відбула делегація в складі В. Винниченка, Х. Барановського і М. Рафеса. Сталося це за досить складних політичних обставин. Тільки-но Тимчасовий уряд придушив більшовицьке повстання, як почала розгортатися корніловщина. Виснажливі переговори нічого не дали. Дочекавшись, коли українська делегація повернулася до Києва, 17 (4) серпня уряд затвердив для Генерального секретаріату «*Тимчасову інструкцію*». *Компетенція Центральної Ради і Генерального секретаріату поширювалася на територію п'яти українських губерній. Натомість Центральна Рада претендувала на територію дев'яти губерній, у яких українці становили більшість населення, тобто і на Херсонську, Харківську, Катеринославську, Таврійську (без Криму).* Після бурхливих дебатів Центральна Рада прийняла документ до відома і стала чекати дальшого розвитку подій.

Подискутуйте, наскільки виправданою була вичікувальна позиція УЦР. Чи можна було уникнути загострення конфлікту з Тимчасовим урядом? Поміркуйте, які висновки можна зробити на підставі аналізу чисельного складу УЦР.

Проаналізуйте зміст документів і виконайте завдання. Визначте критерії та порівняйте документи. Зверніть увагу на сферу повноважень: *Центральної Ради, Генерального секретаріату, Тимчасового уряду*. Результати оформіть у вигляді таблиці за зразком:

	За «Статутом вищого управління України»	За «Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»
Сфера повноважень		
Центральної Ради		
Генерального секретаріату		
Тимчасового уряду		

**«Статут вищого управління України»,
29 (16) липня 1917 р.**

■ Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих всенародних Зборів і російського Установчого Зібрання, утворює Генеральний секретаріат, який є найвищим органом управи на Україні.

■ Найвищим краєвим органом управи на Україні є Генеральний секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Тимчасовим урядом.

■ У склад Генерального секретаріату входять 14 генеральних секретарів, а саме секретарі: у справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу-промисловості, пошти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контролер і генеральний писар.

■ Генеральний секретаріат передає на санкцію Тимчасового уряду ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

■ Усі урядові органи на Україні підлягають владі Генерального секретаріату.

■ Коли Центральна Рада висловлює недовіру Генеральному секретаріатові, він подається у відставку.

«Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні», 17 (4) серпня 1917 р.

■ На час до вирішення питання про місцеве врядування Установчими Зборами у справах місцевого врядування Україною вищим органом Тимчасового уряду є Генеральний секретаріат, которого призначає Тимчасовий уряд за пропозиціями Центральної Ради.

■ Генеральний секретаріат складається з генеральних секретарів по відомствах: а) внутрішніх справ, б) фінансів, в) хліборобства, г) освіти, д) торгу й промисловості, е) праці, а також секретаря у національних справах і генерального писаря.

■ Уповноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, з виключенням Мглинського, Суразького, Стародубського і Новозибківського повітів.

Проаналізуйте джерело і дайте відповіді на запитання.

▶▶ 1. Якій історичній події присвячено карикатуру? Що роблять зображені на ній персонажі?

▶▶ 2. Яке ставлення до події намагався сформувати художник у глядачів?

→ Українська делегація в марному очікуванні затвердження Тимчасовим урядом «Статуту вищого управління України».

Підпис під карикатурою: «Керенський, заглядаючи крізь шкалубину (тріщину, щілину): "От уперті хохли! Цілих два тижні тут мучаться, а не йдуть. І як би їх позбутися?"» Художник І. Буруля. Сатиричний часопис «Гедз» (Київ). 1917 р.

Передвісником розпаду Російської імперії став *З'їзд поневолених народів Росії*, який відбувся *21–28 вересня (8–15 вересня)* в Києві з ініціативи УЦР. На ньому зібралися представники народів й областей, що прагнули федеративної перебудови колишньої імперії, – 93 особи від татар, євреїв, білорусів, естонців, молдован, донських козаків, Союзу козацьких військ та бурятів. Представники російської інтелігенції на з'їзд не приїхали.

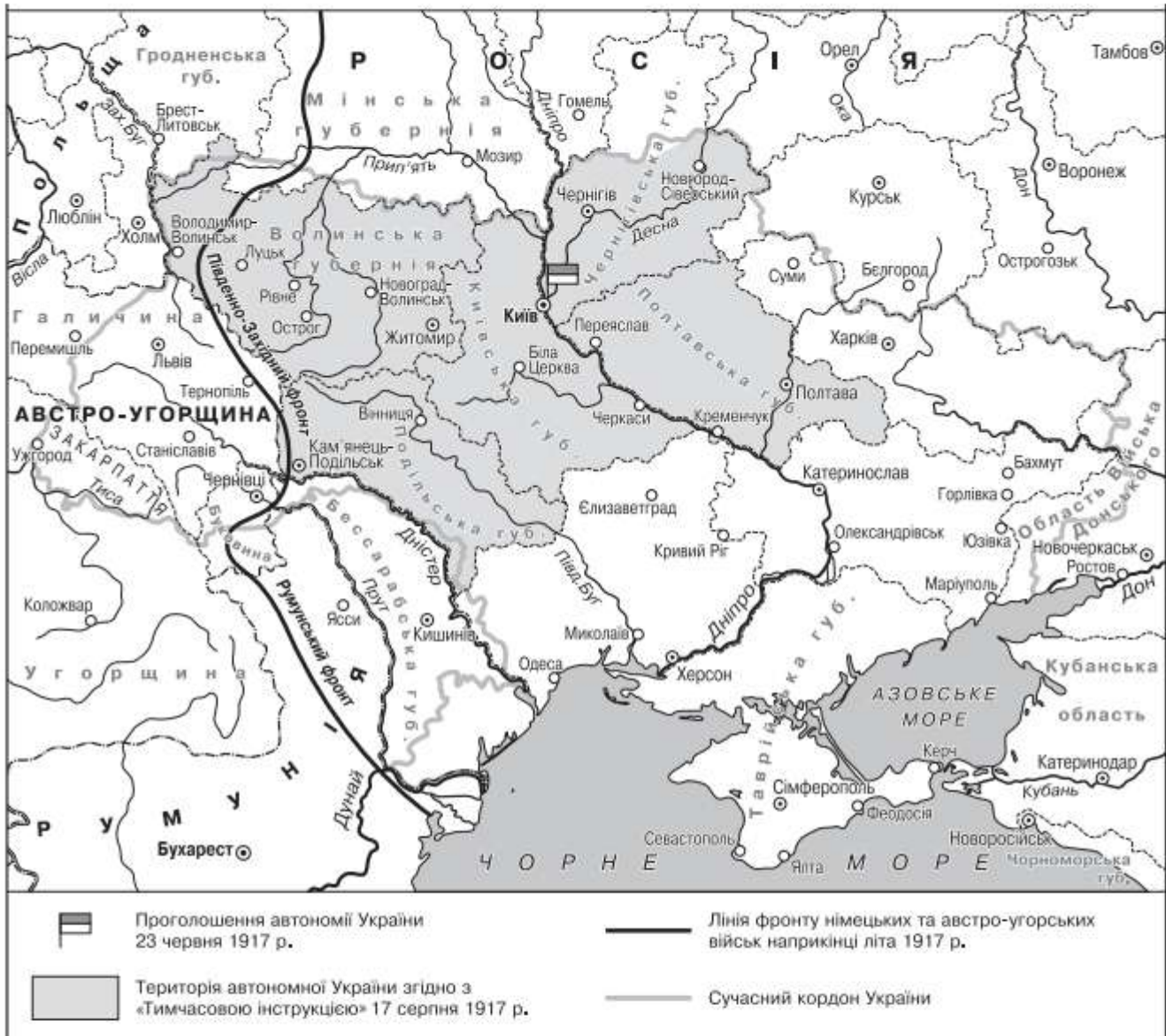
З'їзд ухвалив низку постанов: визнав необхідність національно-персональної автономії, про загальнодержавну та крайові мови, про Установчі збори, про Раду народів у Києві і про Раду національностей при тимчасовому управлінні. Крім цього, з'їзд ухвалив окремі постанови стосовно польської, білоруської, латиської, литовської народностей, а також козацтва.

Наприкінці роботи з'їзд обрав Раду народів, яка мала перебувати в Києві, й доручив їй очолити роботу зі створення Російської Федерації на теренах колишньої Російської імперії. Головою Ради було обрано М. Грушевського.

У жовтні 1917 р. Центральна Рада почала готувати скликання *Всеукраїнських установчих зборів*. 23 (10) жовтня з цього приводу на Малій Раді спалахнула гостра дискусія з представниками російської демократії. На початку листопада в справу втрутився Тимчасовий уряд. Голова Генерального секретаріату В. Винниченко отримав телеграфне розпорядження «безвідкладно виїхати до Петрограда для особистих пояснень щодо повідомлень про агітацію на Україні на користь скликання суверенних Установчих зборів». У пресі повідомлялося, що командувач Київським військовим округом (КВО) генерал Квєцинський отримав директиви в разі відмови Винниченка їхати до Петрограда розпустити Центральну Раду і Генеральний секретаріат. Винниченко приїхав до Петрограда 7 листопада (25 жовтня) – саме в той день, коли більшовики скинули Тимчасовий уряд. Другий Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів утворив новий російський уряд – *Раду народних комісарів* на чолі з *Владіміром Леніном*.

Проаналізуйте карту і дайте відповідь на запитання. Чи збігаються позначені на карті терени автономної України з тими, що визначені інструкцією Тимчасового уряду від 17 (4) серпня 1917 р.? Про що це свідчить? Обґрунтуйте свою думку.

↑ Українські землі у березні – серпні 1917 р.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► збройний виступ самостійників у Києві ► проголошення Другого Універсалу Центральної Ради ► створення Генерального секретаріату ► З'їзд поневолених народів Росії.
2. Установіть відповідність між іменами історичних осіб та їхніми характеристиками.

М. Грушевський; В. Винниченко.

► 1. Автор багатьох ґрунтовних наукових праць, зокрема 10-томної «Історії України-Руси», 5-томної «Історії української літератури». ► 2. Автор оповідань, романів і повістей, двох десятків п'єс, які ставили на сценах Берліна, Москви,

Праги, Рима. ▶ 3. Автор праці «Відродження нації» про події Української революції. ▶ 4. Голова та незмінний лідер Української Центральної Ради. ▶ 5. Лідер та ідеолог Української революції, неформальний лідер УПСР. ▶ 6. Лідер УСДРП, перший голова Генерального секретаріату.

3. З наведених тверджень виберіть ті, де схарактеризовано значення Другого Універсалу Української Центральної Ради. Відповідь аргументуйте.

▶ 1. Уперше в історії України ХХ ст. виникло державне утворення під назвою УНР. ▶ 2. За українською мовою закріплено статус державної, ухвалено державну символіку. ▶ 3. Задекларовано компроміс у стосунках між УЦР і Тимчасовим урядом на перехідний період. ▶ 4. Уряд Росії визнав легітимність влади УЦР та автономний статус України. ▶ 5. Чітко окреслено територію Української держави, консолідовано український народ.

4. Прокоментуйте фрагмент історичного джерела за запропонованими запитаннями. 1. Про які реалії Української революції в ньому йдеться? 2. Яких історичних діячів згадує автор?

«Із виступу професора державного права Петроградського університету, помічника міністра закордонних справ (при першому складі Тимчасового Уряду) барона Нольде (кадета)... з приводу угоди. Відзначив "легковажність", з якою "недосвідчені" міністри Тимчасового Уряду уклали договір, накинувши Раді Україні, а Україну Росії, і тим самим відрізавши Росію від Чорного моря, назвав навіть угоду безсумнівним однобічним актом державно-правового обману, в якому, з одного боку, відчувається досвідчена рука старого європейського політичного борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби, а з іншого – недосвідчений і ніким не спрямовуваний "революційний ентузіазм"» (П. Христюк. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.*).

5. Проаналізуйте фрагмент історичного джерела і дайте відповіді на запитання. 1. Про що йдеться у фрагменті джерела? 2. Які цілі й наміри проголошено в документі? 3. Висловіть власне ставлення до цілей і методів, проголошених авторами джерела. Свою позицію обґрунтуйте.

«Ми, українці-козаки, не хочемо мати свободи тільки на папері або напівсвободи. По проголошенні Першого Універсалу (ми Другого Універсалу не визнаємо) ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємося Центральній Раді. Тоді вона порядкуватиме у Києві й на всій Україні, як у своїх людей, котрі мусять усім керувати».

11–13 листопада (29–31 жовтня) 1917 р. – кероване більшовиками повстання робітників та солдатів (Київ)

17–19 (4–6) грудня 1917 р. – початок роботи Першого Всеукраїнського з'їзду рад (Київ)

30 (17) грудня 1917 р. – утворення першого радянського уряду України – Народного секретаріату (Харків)

**листопад
1917**

20 листопада (7 листопада) 1917 р. – Третій Універсал. Створення Української Народної Республіки

**грудень
1917**

9 грудня (26 листопада) 1917 р. – Курултай кримськотатарського народу (Бахчисарай). **13 грудня** – проголошення Кримської Народної Республіки

24–25 (11–12) грудня 1917 р. – Перший Всеукраїнський з'їзд рад (Харків). Проголошення України радянською республікою

§ 8 Утворення Української Народної Республіки. Протистояння національно-патріотичних сил і більшовиків

Проголошення Української Народної Республіки, наміри будувати федеративні відносини з іншими національно-державними утвореннями колишньої Росії на засадах єднання демократично-соціалістичних сил, заходи в соціально-економічній і політичній сферах (скасування поміщицької власності на землю, запровадження 8-годинного робочого дня та інші положення Третього Універсалу) М. Грушевський назвав *«грандіозною програмою»* для подальшої діяльності керманічів Української революції – Центральної Ради й Генерального секретаріату. Проголошення Третього Універсалу стало, безперечно, визначною віхою Української революції. Проте у відкриту боротьбу з УЦР вступили більшовики. Керівники УНР не уявляли собі (як і всі їхні сучасники) масштабів небезпеки більшовицької диктатури. Контрольовані Петроградом червоногвардійські загони готувалися до воєнного походу в Україну. Для цього була вигадана підступна формула *«радянської Центральної Ради»*, що за нею маскувалося вторгнення. **24–25 (11–12) грудня 1917 р.** у Харкові пройшов інсценізований більшовиками *Перший Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів*. На ньому Україну оголосили Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. На її територію поширювалися декрети й розпорядження радянського уряду Росії.

1. Вплив жовтневих подій у Петрограді на становище в Україні. Третій Універсал

Політична ситуація в Україні докорінно змінилася після повалення Тимчасового уряду і створення Раднаркому в Петрограді. У Києві сформувалися три табори, кожен із яких протистояв двом іншим. *Табір прибічників поваленого уряду* об'єднав усі загальноросійські партії, крім більшовицької, і мав реальною опорою штаб Київського військового округу (КВО). *Більшовики* спиралися на ради робітничих і солдатських депутатів. *Центральна Рада* протистояла штабу КВО і більшовикам одночасно.

→ Урочисте відкриття
Третього Всеукраїнського
військового з'їзду на
Софійській площі в Києві.
У центрі (зліва направо):
С. Петлюра, В. Винниченко,
М. Грушевський.
2 листопада (20 жовтня)
1917 р.

«Третій Всеукраїнський військовий з'їзд (20–31 жовтня за ст. ст.; 2–12 листопада за н. ст.) – один із найчисленніших і найважливіших українських з'їздів. Голова Центральної Ради М. Грушевський, вітаючи З'їзд від імені Центральної Ради... висловив тверду певність, що боротьба українського трудового люду за національне визволення закінчиться перемогою, що українське воєцтво приступить, разом з Центральною Радою, до рішучого творення української держави – Української Народної Республіки. Слова Грушевського про творення УНР викликали на З'їзді ентузіастичне захоплення, довгі й гучні оплески» (П. Христюк).

Штаб КВО блокував Маріїнський палац, у якому розташовувався утворений більшовиками ревком, і заарештував майже всіх його членів. Однак більшовики створили новий ревком і почали бої, переважно на Печерську, біля заводу «Арсенал». Сутички тривали три дні, аж поки комісія з представників більшовицького ревкому, Центральної Ради, штабу КВО і Міської думи не розробила умови припинення вогню. Командування КВО звільнило заарештованих ревкомівців, вивело з міста війська й розформувало добровільні офіцерські дружини. Поле бою залишилося за Центральною Радою. Генеральний секретаріат призначив тимчасовим начальником КВО члена Генерального військового комітету підполковника В. Павленка.

Центральна Рада готувалася до *Українських Установчих зборів*, сподіваючись через загальні, прямі й рівні вибори шляхом таємного голосування утвердити підвалини нового суспільного устрою України. Натомість більшовики прагнули скористатися своєю тимчасовою популярністю в масах, щоб перетворити Центральну Раду за російським зразком на Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України. Центральна Рада мала намір віддати завойовану владу демократично обраним депутатам Установчих зборів, а більшовики – встановити диктатуру однієї партії під виглядом диктатури пролетаріату.

Очільники УЦР усвідомлювали небезпеку. Потрібні були рішучі дії для утвердження державних прав українського народу. На скликання надзвичайної сесії Центральної Ради не залишалось часу. Пізно ввечері 19 (6) листопада зібралася Мала Рада. Від імені керівництва Ради й Генерального секретаріату М. Грушевський подав на затвердження текст *Третього Універсалу*. Із 47 членів Малої Ради, присутніх на засіданні, поіменно за Універсал висловилися 42 (усі – українці та євреї), проти – жодного голосу, утрималося п'ятеро (меншовики, російські есери, представник Польського демократичного централу).

Голосували вже після опівночі. Отже, Третій Універсал датований 20 (7) листопада 1917 р.

Проаналізуйте зміст історичних джерел, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Порівняйте Третій Універсал з Першим. Які принципово нові положення з'явилися в Третньому Універсалі? ►► 2. Поміркуйте, чому майже всі сучасники в написаних згодом працях зазначали, що третій конституційний акт Центральної Ради не мав такого впливу на суспільство, як перший. Обґрунтуйте свою позицію. ►► 3. Які положення Третнього Універсалу було продиктовано тогочасною політичною ситуацією або/і політичними поглядами більшості членів УЦР? ►► 4. Прокоментуйте шарж. Яку ідею, на вашу думку, намагався донести його автор?

↑ Перед Третім Універсалом. Художник П. Коцький. Київський сатиричний часопис «Гедз». Листопад 1917 р.

← Третій Універсал Центральної Ради

**ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ**
*«Однині Україна стає
Українською Народною
Республікою»*

- проголошено Українську Народну Республіку, яка зберігала федеративний зв'язок із Російською республікою
- визначено територію УНР у складі дев'яти губерній, більшість населення яких становили українці
- визначено строки виборів до Українських Установчих зборів та день їх скликання
- декларовано, що в УНР забезпечуватимуться всі демократичні свободи: слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків; недоторканність особи й житла; право вживання місцевої мови у зносинах з установами
- проголошено скасування смертної кари, амністію політв'язням, реформу судочинства та національно-персональну автономію для національних меншин (росіян, поляків, євреїв)
- передбачено запровадження на території УНР 8-годинного робочого дня
- ліквідовано право приватної власності на землю (з передачею великих земельволодінь без викупу в користування безземельним або малоземельним селянам)

2. Внутрішня та зовнішня політика Центральної Ради після проголошення УНР

Програма проголошених Третім Універсалом перетворень охоплювала доволі широке коло нагальних питань. Найбільше дискусій спричиняло земельне законодавство. Особливо стривожилися польські поміщики на Правобережжі. Тамтешні громадські організації звернулися до Генерального секретаріату з публічним протестом від імені мільйона поляків, які жили в Україні. Протести щодо націоналізації землі залунали з боку Союзу земельних власників, Товариства цукрозаводчиків, Польської земельної ради. На знак протесту фінансові кола припинили кредитування цукрової промисловості.

Генеральне секретарство земельних справ виступило з роз'ясненням, зокрема, давши визначення нетрудового господарства, що підлягало націоналізації. Нетрудовим вважалось господарство, з огляду на великі розміри якого власник змушений був наймати робітників. Уряд запевняв, що у землевласників, які мають менше ніж 50 десятин, землю не забирають.

Таке роз'яснення розлютило безземельне й малоземельне селянство, яке прагнуло поділити всі землі порівну. 1 грудня (18 листопада) в Києві почала роботу сесія Всеукраїнської ради селянських депутатів. Вона поставила перед УЦР вимогу негайно видати *«тимчасовий закон про порядкування земельними комітетами тими землями, лісами і водами, які Універсалом оголошено вже народною власністю і передано в завідування земельних комітетів»*, а також закон *«Про скасування приватної власності на всю землю на території Української Народної Республіки»*.

Центральна Рада змушена була балансувати між інтересами різних верств суспільства в умовах господарського занепаду і паралічу державної влади.

З падінням Тимчасового уряду постало питання державних кордонів. Третій Універсал, зокрема, проголосив: *«До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів»*.

Центральна Рада не випадково залишила поза увагою Кубань. **6 листопада (24 жовтня)** Крайова рада Кубанської області оголосила себе вищим органом влади, створила Законодавчу раду, обрала військового отамана і уряд. Поважаючи волю кубанських козаків, Центральна Рада не висунула претензій на цю частину української етнічної території.

У кримському питанні лідери Центральної Ради виходили з міркувань про майбутній федеративний устрій нової демократичної Росії, до складу якої мали б увійти як Україна, так і Крим. Півострів не був українською етнічною територією. Тільки під час звільнення України від більшовиків навесні 1918 р. уряд УНР усвідомив важливість володіння півостровом і Чорноморським флотом.

9 грудня (26 листопада) 1917 р. у Бахчисараї відкрився **Курултай кримськотатарського народу**. На депутатські посади було обрано 76 осіб, серед них 4 жінки. Курултай розглянув питання про державний устрій Криму; взаємовід-

носини кримських татар із представниками інших національностей півострова; про форму і структуру кримськотатарського національного уряду. Учасники Курултаю сформували національний парламент — **Меджліс** — та уряд — Директорію у складі 5 осіб, проголосили утворення **Кримської Народної Республіки** та ухвалили Конституцію. У такому статусі — з національним кримськотатарським урядом та Радою народних представників, що діяла паралельно, Крим проіснував до кінця січня 1918 р., аж поки на його територію не вдерлися більшовики.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Номан Челебіджихан** (1885–1918)

Кримськотатарський політичний і державний діяч. Один з організаторів першого Курултаю, перший голова уряду проголошеної в 1917 р. Кримської Народної Республіки, перший муфтії мусульман Криму, Литви, Польщі і Білорусі. Слова його вірша кримськотатарською мовою «Ant etkenmen!» («Я присягнув!») стали національним гімном кримських татар.

На початку листопада 1917 р. УЦР зголосилася на пропозицію Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни про формування Галицько-Буковинського куреня січових стрільців із військовополонених галичан. У січні 1918 р. він налічував майже 600 вояків, отримав нову назву — **Курінь січових стрільців**. Командиром став полковник Євген Коновалець, начальником штабу — підполковник Андрій Мельник.

СЛОВНИК

Курултай — орган кримськотатарського національного руху, що визначав себе як «національне зібрання, вищий представницький повноважний орган кримськотатарського народу», утворений 26 листопада (9 грудня) 1917 р. у Бахчисараї після розпаду Російської імперії. Його завданням було вирішення питання про форму самовизначення та організацію суспільно-політичного життя кримських татар у Криму. Курултай ухвалив «Кримськотатарські основні закони», обрав Директорію Криму та проголосив себе парламентом.

Меджліс кримськотатарського народу — координаційний орган кримських татар, який вони визнали як повноважного представника. Покликаний представляти кримськотатарські інтереси перед іншими політичними суб'єктами і спрямовувати місцеві органи самоврядування кримських татар на реалізацію рішень Курултаю кримськотатарського народу, забезпечення національних прав і вирішення питань облаштування кримських татар. Обирається сесією Курултаю.

↑ Групове фото учасників та учасниць Першого Курултаю кримськотатарського народу. Грудень 1917 р.

СЛОВНИК

Січові стрільці — військова частина доби Української революції, створена українцями — військовополоненими австро-угорської армії, одна з найбільш боєздатних і дисциплінованих в Армії УНР.

Ультиматум (від лат. *ultimatum* — доведене до кінця) — у міжнародних відносинах або в умовах війни — категорична вимога, невиконання якої у стислі терміни загрожує розірванням дипломатичних відносин, застосуванням сили, вжиттям інших надзвичайних заходів.

3. «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»

17 (4) грудня 1917 р. новий більшовицький уряд у Росії — Рада народних комісарів (РНК) — надіслав до Києва «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». За цим документом РНК, з одного боку, визнавала УНР та право «*національної незалежності українського народу*», а з іншого — відмовлялася сприймати «*Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки*», оскільки остання не визнавала радянської влади в Україні.

Проаналізуйте джерело і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Якими були наміри більшовиків щодо УЦР? Наведіть цитати з джерела на підтвердження своєї думки. ►► 2. Чим зумовлені такі настрої? ►► 3. Якими, на вашу думку, є справжні причини конфлікту радянської Росії та Української Народної Республіки? ►► 4. Як слід розуміти рядки ультиматуму про визнання УНР, її права відділитися від Росії? ►► 5. Які події передували ультиматуму Раднаркому? ►► 6. Поясніть, чому Центральна Рада: а) відкликала українські частини з фронту, отримавши звину-

вачення в дезорганізації фронту; б) роззброїла радянські війська; в) дозволила прохід територією України військових частин з фронту на Дон до генерала О. Каледіна.

«...Соціалістичний уряд Росії, Рада Народних Комісарів ще раз підтверджує право на самовизначення за всіма націями, які гнобилися царатом і великоруською буржуазією, аж до права цих націй відділитися від Росії.

Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську Республіку, її право зовсім відділитися від Росії або вступити в договір з Російською Республікою про федеративні й тому подібні взаємини між ними.

Усе, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, негайно ж, без обмежень і безумовно...

Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, що давно вже виявляється в невизнанні Центральною Радою Советів і Советської влади на Україні (між іншим, Центральна Рада відмовилась скликати, на вимогу Советів України, крайовий з'їзд українських Советів негайно). Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української Республіки, довела Раду саме останнім часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди.

Такими кроками є, по-перше, дезорганізація фронту.

Рада переміщає й відзиває односторонніми наказами українські частини із фронту, руйнуючи в такий спосіб єдиний загальний фронт до розмежування, здійсненого лише шляхом організованої угоди урядів обох республік.

По-друге, Рада приступилася до роззброєння советських військ, що перебувають на Україні.

По-третє, Рада надає підтримку кадетсько-каледінській змові у повстанні проти Советської влади. Свідомо брехливо покликаючись на автономні нібито права "Дону й Кубані", прикриваючи каледінські контрреволюційні виступи, що суперечать інтересам і вимогам величезної

більшості трудового козацтва, Рада пропускає через свою територію війська до Каледіна, відмовляючись пропускати війська проти Каледіна.

Стаючи на цей шлях нечуваної зради революції, на шлях підтримки лютих ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Советської влади, ворогів трудящих та експлуатованих мас – кадетів і каледінців, Рада змусила б нас оголосити, без усяких вагань, війну їй, навіть якби вона була вже цілком формально визнаним і безперечним органом вищої державної влади української незалежної буржуазної республіки» (В. Ленін, Л. Троцький, І. Сталін).

↑ Прапор УНР. 1918 р.

4. Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові

17–19 (4–6) грудня 1917 р. у Києві за ініціативою більшовиків було скликано з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України, який проголосив себе Першим Всеукраїнським з'їздом рад. Проте з'їзд ухвалив ре-

ЗАУВАЖТЕ

Радянський / Советський – два терміни щодо історії СРСР / ССРСР, які походять від український слів «рада», «радитися» та російських «совет», «советоваться». Сучасні історики дедалі частіше вживають поняття «советський» замість «радянський» у контекстах, що вказують на: 1) непригаманні для України і нав'язані керівним центром СРСР / ССРСР політичні, економічні, соціальні та культурні практики (наприклад, світогляд «советської людини», «советизація», «концепція “советського народу”»); 2) негативізацію, спотворення більшовиками понять «Ради», «радитися», «народовладдя».

золюцію на підтримку Центральної Ради та курсу, проголошеного її Третім Універсалом. Більшовики зрозуміли, що зможуть досягти своїх цілей тільки тоді, коли з'їзд рад проводитиметься в місті, контрольованому їхніми військами. **Радянські війська** під командуванням **Владіміра Антонова-Овсієнка** почали війну проти УНР. На Харківщині за підтримки місцевих червоногвардійців вони роззброїли український гарнізон. 23 (10) грудня більшовики й ліві есери сформували Харківський воєнно-революційний комітет, що перебрав на себе владу.

127 делегатів Київського з'їзду рад, які перебували на більшовицькій платформі, переїхали до Харкова, об'єдналися з делегатами обласного з'їзду рад Донбасу та Криворіжжя і **24 (11) грудня** «відновили» роботу **Всеукраїнського з'їзду рад**. На харківському з'їзді була представлена менше ніж третина наявних в Україні рад. Делегатів від селянства майже не було, хоч воно становило по-

над 80 % населення. Проте з'їзд оголосив себе представником інтересів усього українського народу. 25 (12) грудня 1917 р. було проголошено створення

↓ Більшовики в Харкові. 1917 р.

Радянської (Советської) маріонеткової квазі-держави.

Харківський з'їзд затвердив *Центральний виконавчий комітет рад України* у складі 41 особи (з них 35 – більшовики). ЦВК сформував *перший радянський уряд України – Народний секретаріат*. До його складу ввійшли С. Бакинський, Є. Бош, В. Затонський, Ю. Коцюбинський, Ф. Сергєєв (Артем), М. Скрипник та ін. Назва уряду була калькою не з петроградського Раднаркому, а з київського Генерального секретаріату. Назву новоствореної держави більшовики не змінили – *Українська Народна Республіка*.

Отже, на початку 1918 р. на території УНР діяли два уряди, які з однаковою наполегливістю твердили, що вони – українські, незалежні та робітничо-селянські. Почалася «війна декретів». Одним із перших Народний секретаріат видав декрет, що скасовував заборону на вивіз хліба з України до Росії. Наступним з'явився декрет про недійсність будь-яких постанов Генерального секретаріату.

Червоний терор – заходи насильства, що їх вживали більшовики проти представників соціальних груп, зокрема робітників і селян, яких було оголошено «класовими ворогами» або звинувачено у «контрреволюційній» діяльності.

«Маріонеткова квазідержава» – імітація національної державності на частині території УНР, окупованій радянською / советською Росією. Квазідержава допомагала Росії зберігати анонімність в російсько-українській війні та доводити, що українці «воюють між собою».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► утворення першого радянського / советського уряду України – Народного секретаріату ► ухвалення Центральною Радою Третього Універсалу ► Курултай кримськотатарського народу. Проголошення Кримської Народної Республіки.
2. Покажіть на карті територію автономної України в кордонах, окреслених «Інструкцією Тимчасового уряду Генеральному секретаріату» від 4 (17) серпня 1917 р. та УНР у кордонах, заявлених Третім Універсалом УЦР. У чому полягають основні розбіжності, з чим вони пов'язані?
3. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *Українська Народна Республіка, Генеральний секретаріат, Народний секретаріат, Курултай, меджліс, ультиматум, Галицько-Буковинський курінь січових стрільців*.
4. Які з положень відображають зміст Третього Універсалу УЦР?
  - Визначено територію УНР. ► Викладено основні вимоги УЦР до Тимчасового уряду, які були відкинуті останнім. ► Декларовано, що в УНР забезпечуватимуться всі демократичні свободи. ► Проголошено автономію України, зазначено невіддільність України від Росії. ► Зафіксовано уповноваження УЦР очолювати організацію державного ладу автономної України. ► Ліквідовано право приватної власності на землю (з передачею великих землеволодінь без викупу у власність безземельних або малоземельних селян). ► Проголошено УНР, яка зберігала федеративний зв'язок із Російською республікою. ► УЦР узяла зобов'язання подати Тимчасовому уряду на затвердження склад Генерального секретаріату як найвищого крайового органу управління.

5. Розкрийте зміст «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» за планом:
- ▶ 1. Ставлення РНК до самовизначення народів. Наскільки можна довіряти задекларованим у «Маніфесті...» гаслам?
  - ▶ 2. Взаємовідносини РНК із Центральною Радою.
  - ▶ 3. Ставлення до військових проблем.
  - ▶ 4. Ставлення до перспективи конфлікту РНК і УНР.
6. Поміркуйте, що дає підстави для висновку, якого дійшов сучасний український історик. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або заперечення викладеної думки.
- «Важко було сумніватися в тому, що Раднарком у разі переговорів з Центральною Радою про межі української автономії посів би таку саму позицію, як Тимчасовий уряд. Однак більшовики не переймалися проблемою українських кордонів, для них вона просто не існувала. “Тріумфальна хода Радянської влади” мала поширитися у південно-західному напрямку. Ленінській партії була потрібна вся Україна» (С. Кульчицький).

11 січня (29 грудня 1917 р.) 1918 р. – приєднання делегації УНР до переговорів у Брест-Литовську

29 (16 січня) 1918 р. – бій під Крутами

8 лютого (26 січня) 1918 р. – загарбання Києва військом М. Муравйова

Квітень 1918 р. – похід П. Болбочана на Крим

січень 1918

квітень 1918

10 січня (28 грудня 1917 р.) 1918 р. – початок мирних переговорів у Брест-Литовську

22–25 (9–12 січня) 1918 р. – ухвалення і оприлюднення Четвертого Універсалу

9 лютого (27 січня) 1918 р. – підписання Брест-Литовського мирного договору між УНР і Четвертим союзом

§ 9 Проголошення незалежності УНР. Брест-Литовський мирний договір

Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові в грудні 1917 р. проголосив в Україні радянську владу і створив маріонетковий уряд – Народний секретаріат, що слугував для прикриття агресії більшовицької Росії проти УНР. Першим більшовицького удару зазнав Катеринослав (нині Дніпро), у якому заздалегідь було підготовлено повстання робітників. Згодом настала черга Олександрівська (нині Запоріжжя) (2 січня), Полтави (6 січня).

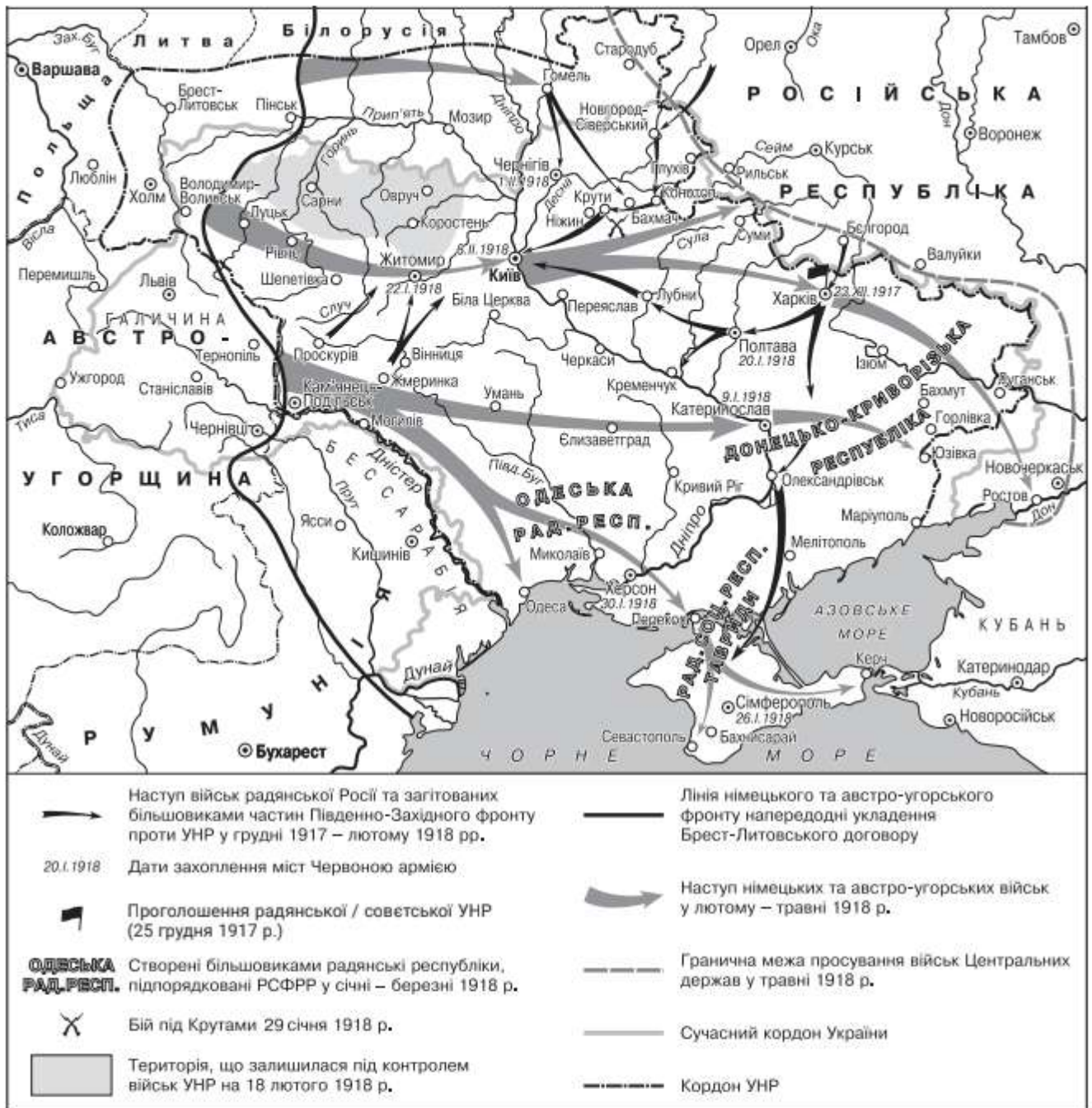
За умов, що склалися, лідери Української революції розуміли, що слід публічно відмежуватися від центрального російського уряду. Четвертий Універсал Центральної Ради проголосив незалежність УНР від Росії. Українська держава виступила як самостійна сторона в мирних переговорах у Брест-Литовську. З Німеччиною та її союзниками було укладено перший у світовій війні мирний договір.

1. Перша війна РСФРР і УНР (грудень 1917 – березень 1918 рр.)

Вибори до *Українських установчих зборів* збіглися в часі з наступом російських військ під гаслом «*нової і всебічної підтримки*» проголошеної Всеукраїнським з'їздом рад «*братньої республіки*». В. Антонов-Овсієнко об'єднав війська, які йшли на Київ, у три угруповання, що їх гучно назвали «арміями». Командував ними підполковник царської армії, лівий есер Михайло Муравйов.

Проаналізуйте карту і виконайте завдання. Підготуйте повідомлення про становище українських земель у грудні 1917 – травні 1918 рр. Оберіть експертну групу, яка оцінюватиме доповіді груп за планом: ►► 1. Знайдіть на карті: а) територію тимчасових радянських республік, утворених більшовиками; б) терени, що контролювалися військами УНР у лютому 1918 р.; в) лінію просування військ Центральної держави у травні 1918 р.? ►► 2. Які міста було захоплено червоними військами перед облогою Києва у грудні 1917 – січні 1918 рр.?

↑ Перша війна радянської Росії з УНР (грудень 1917 – березень 1918 рр.)

Задля підтримки наступу армії Муравйова київські більшовики підняли збройне повстання. Боротьба з повстанцями зосередилася поблизу заводу «Арсенал».

Під час наступу військ Муравйова на Київ **29 січня 1918 р.** відбувся бій поблизу **селища Крути** на Чернігівщині, на залізничній станції, розташованій за 130 кілометрів на північний схід від Києва. Більшовицьким військам протистояло 520 вояків – курсанти 1-ї Української військової юнацької школи, київські студенти й гімназисти. До них приєдналися близько 80 добровольців із підрозділів Вільного козацтва з Ніжина. Вони мали на озброєнні 16 кулеметів та одну гармату. Росіяни переважали вдєсятеро, мали бронепотяг та артилерію. Захисники Крут трималися 6 годин. Потім вони забрали вбитих та пора-

➔ Проаналізуйте джерело і дайте відповідь на запитання. Від імені якого уряду випущено листівку? Свою думку аргументуйте.

нених і відступили в напрямку до Києва, руйнуючи за собою залізничну колію. Однак одна студентська чота відірвалася від своїх і потрапила в полон. Усіх її наказали розстріляти.

8 лютого (26 січня) радянські війська ввірвалися в Київ. На вулицях розгорнулося полювання на гайдамаків, офіцерів, монархістів і всіх, хто був хоч чимось схожий на «ворога революції». Кількість жертв вимірювалася тисячами.

▶▶ 1. Оберіть подію, що найбільше вас вразила. Запишіть її назву одним словом чи словосполученням. ▶▶ 2. Схарактеризуйте обрану подію кількома словами.

➔ 1-ша сотня Січових стрільців, яка брала участь у придушенні більшовицького повстання в Києві в січні 1918 р.

Проаналізуйте джерело і дайте відповіді на запитання. ▶▶ 1. Чому більшовикам вдалося так швидко захопити більшу частину території УНР? Чому УЦР виявилася неспроможною протистояти наступу червоних військ? ▶▶ 2. У чому полягала суть більшовицької стратегії і тактики? Обґрунтуйте свою позицію цитатами з джерела.

«Революційна російська армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що

➔ Похорон жертв більшовиків. Київ. 10 березня 1918 р.

мало ознаки буржуазного шовіністичного сепаратизму. Одне наближення червоних військ примушувало повіти, а то й цілі губернії визнавати нашу владу. На Україні прийшлося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого Вільного Козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а, навпаки, сама перейшла у наступ, чим завдала чималої шкоди нашим військам. Я дуже жалкую, що мені не вдалося зруйнувати це гніздо, втопити в крові тих, хто насмілився підняти руку на Червону армію...» (М. Муравйов).

2. Суть та значення Четвертого Універсалу Центральної Ради

Війна, яку розгорнула проти УНР радянська Росія, спонукала Центральну Раду рішуче відмежуватися від режиму більшовицької диктатури. Крім того, треба було самостійно виступити на мирних переговорах у Брест-Литовську, які вже почалися.

Закрите засідання Малої Ради, що на ньому обговорювався текст *Четвертого Універсалу*, почалося **22 (9) січня 1918 р.** і тривало три дні. У ніч на 25 січня на відкритому засіданні в будинку Педагогічного музею М. Грушевський оприлюднив *останній Універсал Центральної Ради*, який проголошував незалежність УНР.

Центральна Рада ухвалила Четвертий Універсал у ситуації кризи національного руху і втрати українським суспільством довіри до її дій. Російські війська швидко захоплювали територію України. Керівники УЦР не змогли

протиставити їм істотні військові сили.

Одночасно з Четвертим Універсалом Мала Рада ухвалила закон про національно-персональну автономію.

Українські есери, яким належала більшість у Центральній Раді, скористалися реорганізацією Генерального секретаріату на *Раду народних міністрів* і поставили питання про надання їхній політичній силі посади голови уряду. В. Винниченко змушений був піти у відставку, а уряд очолив *Всеволод Голубівич*.

Проаналізуйте схему і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Чим Четвертий Універсал принципово відрізнявся від попередніх? ►► 2. Як політична ситуація та окремі особистості вплинули на формулювання положень Четвертого Універсалу? ►► 3. Яке історичне значення Четвертого Універсалу?

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

...Однині Українська
Народна Республіка стає
самостійною, ні від кого
не залежною, вільною,
суверенною державою
українського народу...

- проголошено самостійність і незалежність УНР як вільної суверенної держави українського народу й наголошено на її прагненні мирно співіснувати із сусідніми народами
- підтверджено всі демократичні свободи, декларовані Третім Універсалом, наголошено на праві всіх націй УНР на національно-персональну автономію
- підтверджено повноваження влади УЦР до моменту скликання Українських установчих зборів
- повідомлено про перетворення Генерального секретаріату на Раду народних міністрів (РНМ), якій доручено продовжити переговори з Центральними державами й укласти мирний договір
- призначено перевибори місцевих органів влади
- встановлено термін передачі соціалізованої землі селянам – до початку весняних робіт
- викладено вимогу РНМ негайно взятися до відновлення промисловості з переведенням її на виробництво продукції для мирного часу
- оголошено про державний контроль над банками, найважливішими галузями торгівлі, експортом-імпортом та ціноутворенням, з установленням монополії на найбільш прибуткову продукцію
- оголошено про організацію народної міліції

3. Брестський мир та його наслідки

УНР потрібно було шукати союзників на міжнародній арені, щоб протистояти агресії радянської Росії. Керівники Центральної Ради хотіли заручитися підтримкою Франції та Великої Британії, які перемагали у війні з Німеччиною та її союзниками. Антанта, однак, була налаштована вороже до УНР, оскільки не бажала розчленування Росії, не сумніваючись у недовговічності Раднаркому. Центральній Раді залишався тільки один вихід: узяти участь у переговорах у Брест-Литовську разом із делегацією радянської Росії.

Німеччина та її союзниця Австро-Угорщина були зацікавлені в укладенні миру з УНР, щоб отримати доступ до українських продовольчих ресурсів. З Брест-Литовська до Києва надійшло повідомлення, що представників УНР чекають на мирних переговорах.

На нараді керівників провідних партій – есерів і ескеків – було визначено делегацію УНР у складі **В. Голубовича (голова), М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза й О. Севрюка**. 1 січня 1918 р. вона прибула до Брест-Литовська й поставила питання про свою участь у перемовинах у самостійному статусі. Нарком закордонних справ Росії Л. Троцький змушений був заявити, що визнає право націй на самовизначення і не вбачає перешкод для задоволення вимоги делегації УНР. Від імені Четверного союзу міністр закордонних справ Австро-Угорщини Оттокар Чернін визнав українську делегацію повноправним учасником переговорів. Формальне визнання УНР як самостійної держави союзники відклали до моменту підписання мирного договору. Л. Троцький наполіг на перерві у переговорах до кінця січня 1918 р. Російська сторона мала визначитися щодо тяжких умов миру, адже йшлося про великі територі-

альні втрати, на яких наполягали союзники. Крім того, затягуючи переговори, Раднарком вигравав час, щоб завершити захоплення більшої частини території України включно з її столицею – Києвом. Це давало можливість замінити делегацію УЦР на делегацію проголошеної наприкінці грудня 1917 р. радянської / советської УНР.

Після відновлення перемовин 1 лютого Л. Троцький заявив, що в складі російської делегації перебувають представники українського радянського уряду Є. Медведєв і В. Шахрай. Мовляв, більша частина України контролюється саме цим урядом, а отже, мирний договір, укладений із представниками УЦР, не можна розглядати як мир з УНР. У відповідь на це виконавач обов'язків голови делегації УНР О. Севрюк ознайомив присутніх із текстом Четвертого Універсалу УЦР. О. Чернін від імені Четверного союзу заявив, що є всі підстави визнати УНР суверенною державою, яка може самостійно укладати міжнародні договори.

Заради досягнення миру Німеччина й Австро-Угорщина були згодні віддати УНР Холмщину з Підляшшям, а західноукраїнським землям у складі Австро-Угорщини надати статус окремого коронного краю. Сторони відмовлялися від взаємних претензій щодо відшкодування завданих війною збитків, домовилися про обмін військовополоненими й зобов'язалися відновити економічні відносини. Зобов'язання УНР були цілком конкретні: за першу половину 1918 р. постачити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн пудів хліба, 2 млн 750 тис. пудів м'яса (живою вагою), іншу сільськогосподарську продукцію і промислову сировину. За умовами договору, укладеного між Росією та Центральними державами 3 березня 1918 р., Раднарком зобов'язувався визнати законність уряду УЦР на території України і укладений ним договір із країнами Четверного союзу.

Отже, 9 лютого (27 січня) 1918 р. було ухвалено перший у світовій війні мирний договір між Українською Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Османською імперією та Болгарією – з другого. Українська делегація більше не приховувала, що Центральна Рада потребує негайної збройної допомоги.

↑ Підписання українською делегацією (М. Левитський, О. Севрюк, М. Любинський) Брестського мирного договору. 9 лютого (27 січня) 1918 р.

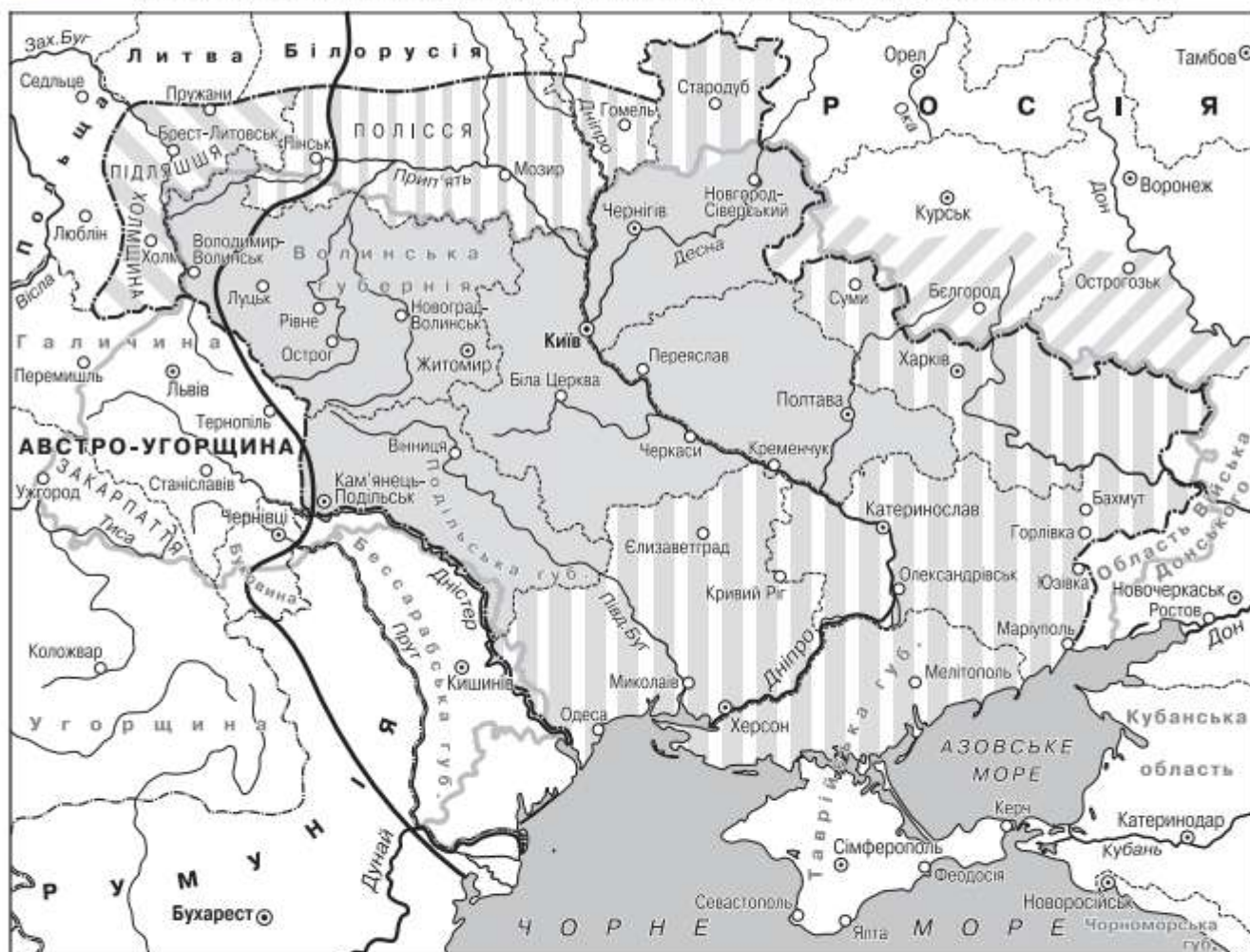
Виконайте завдання 1. Підготуйте доповідь-звіт від імені голови делегації в Брест-Литовську за планом: 1) хто брав участь у перемовинах; 2) у чому полягала їхня суть, як обґрунтовували сторони свою позицію; 3) що передбачав договір; 4) якими були перспективи УНР з огляду на укладений договір? Виконайте завдання 2. Скориставшись поданими нижче твердженнями про наслідки для УНР підписання Брест-Литовського миру, сформулюйте дві тези: одну з позитивною, а другу – з негативною оцінкою події. Обґрунтуйте кожен тезу кількома аргументами.

НАСЛІДКИ ПІДПИСАННЯ БРЕСТСЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ УНР З КРАЇНАМИ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ

- Звільнення теренів України від більшовиків.
- Утвердження кордонів УНР, сформованих за етнографічною ознакою.
- Встановлення залежності від німецької сторони, яка використала важке становище України для розв'язання власних продовольчих та політичних проблем в обмін на обіцянки про створення умов для возз'єднання українських етнічних територій у складі України.
- Унеможливлення розвитку відносин України з країнами Антанти, які виходили переможцями в Першій світовій війні й визначали зміни на геополітичній карті повоєнної Європи. Залишившись сам на сам у боротьбі за незалежність як з білою, так і з червоною Росією, Україна зазнала поразки.

Пригадайте фрагмент Третього Універсалу, що стосується встановлення кордонів, проаналізуйте карту. Порівняйте терени автономної України згідно з «Інструкцією Тимчасового уряду» від 17 (4) серпня 1917 р., УНР відповідно до Третього Універсалу УЦР і за умовами Брестського мирного договору.

	Територія автономної України в серпні – листопаді 1917 р.		Південні райони Курської та Воронежської губерній, чия належність до УНР залишалася спірною
	Території, приєднані до України рішенням Третього Універсалу 20 листопада 1917 р.		Задекларовані кордони УНР у лютому 1918 р.
	Холмщина і Підляшшя, приєднані до Української Народної Республіки за Брест-Литовським договором 9 лютого 1918 р.		Лінія німецького та австро-угорського фронту напередодні укладення Брест-Литовського договору
	Південна частина Мінської губернії, включена до складу УНР у березні 1918 р.		Сучасний кордон України

↑ Територія Української Народної Республіки за Третім Універсалом і Брест-Литовським договором

4. Вступ німецько-австрійських військ в Україну

Наступ більшовиків змусив Малу Раду й Раду народних міністрів виїхати з Києва на Волинь. Перебуваючи в Коростені, Мала Рада 25 (12) лютого ухвалила закон про запровадження в УНР григоріанського календаря з 16 лютого. Отже, 16 лютого стало вважатися 1 березня. У той самий день Рада народних міністрів затвердила державний герб УНР. Ним став тризуб Володимира Великого. Перебуваючи в Житомирі, Мала Рада затвердила 1 березня закон про грошову одиницю, карбування монети й друк кредитних державних білетів – гривень. 2 березня вона ухвалила закон про громадянство УНР.

Німецькі війська почали наступ на територію УНР. На київському напрямку наступальні дії вели 23 німецькі дивізії, на одеському – 10 австро-угорських. Разом із німецькими військами рухалися нечисленні збройні сили Центральної Ради.

Загальна чисельність сил Центральних держав в Україні сягала 450 тис. солдатів і офіцерів. Це дало змогу швидко витіснити радянські війська. Наприкінці квітня 1918 р. вся територія УНР опинилася під контролем німецької та австро-угорської армій.

У квітні 1918 р. уряд В. Голубовича без погодження з вищим німецьким командуванням відрядив групу військ Запорізького корпусу Армії УНР на чолі з **Петром Болбочаном**, який мав наказ раніше за німців звільнити Кримський півострів від більшовиків та захопити Севастополь. Завершальним етапом воєнної операції мав стати Чорноморський флот, дислокований у Севастопольській бухті, який планувалося включити до складу українських збройних сил. Попри успішний військовий рейд Запорізького корпусу, який першим звільнив кримську землю від більшовицьких загонів, на вимогу німецького командування він змушений був припинити наступ.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ Петро Болбочан (1883–1919)

Український військовий діяч, полковник Армії УНР. Командир Запорізького корпусу – найбільш боєздатної та дисциплінованої частини української армії. Брав участь у всіх воєнних конфліктах УНР. Заперечував погляди С. Петлюри на військове і державне будівництво, за що у січні 1919 р. був усунутий з посади командувача військами Лівобережжя. У лютому – червні 1919 р. командував частинами УГА в Галичині. Розстріляний у червні 1919 р. за звинуваченням у спробі військового замаху.

«Болбочан був одною з яскравіших постатей в цілому корпусі. Великий організатор і здібний стратег. Умінням користуватися всім для добра справи й успіху пояснюється такий швидкий наступ Запорожців на Крим, хоч звідси мали перед собою значно сильнішого ворога» (сотник Армії УНР Б. Монкевич).

11 березня 1918 р. Центральна Рада у відозві до громадян УНР заявила, що прийняла допомогу Німеччини та Австро-Угорщини, щоб якнайшвидше звільнити українські землі від більшовиків. Союзники не втручатимуться у

↑ Німецькі війська в Києві. 1918 р.

окупованій радянськими військами частині України, які відбулися наприкінці 1917 р. і на початку 1918 р., теж підтверджувалася. Довибори планувалося здійснити негайно, щоб 12 травня Установчі збори могли розпочати свою роботу.

Проте керівники Центральної Ради і Ради народних міністрів не врахували, що півмільйонна німецько-австрійська армія своєю присутністю нейтралізувала революційні настрої, за яких були можливі соціально-економічні реформи. Поміщики вимагали повернення конфіскованої власності. Промислово-фінансові кола поставили вимогу скасувати або переглянути робітниче законодавство. Заможні верстви селянства стояли за відновлення приватної власності на землю. Натомість пролетаризовані селяни обстоювали *соціалізацію землі*.

Німецьке та австро-угорське командування досить швидко зрозуміло слабкість Центральної Ради та безперспективність, з їхнього погляду, співпраці з нею. Не отримуючи з боку української влади реальної підтримки щодо обіцяного в Бресті постачання Центральним державам хліба і сировини, їхнє командування прагнуло її заміни ефективнішим і слухнянішим урядом.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада провела засідання, яке виявилось останнім. Депутати без обговорення затвердили *Конституцію УНР*. За спогадами (протокольний запис другої половини засідання не проводили), М. Грушевського проголосили президентом УНР, хоч у щойно затвердженій Конституції цієї посади не передбачалося. Водночас УЦР зробила спробу сформувати українську громадянську націю через втілення програми **національно-культурної автономії**. Прийнятий нею 22 (9) січня 1918 р. Закон УНР про національно-персональну автономію беззастережно надавав право на неї великоруській, єврейській і польській націям, що мешкали в Україні; щодо інших меншин надання такого права обумовлювалося поданням відповідної заяви із 10 тис. підписів. Національні союзи,

внутрішні справи України, «вони приходять, — наголошувалося у відозві, — як наші приятелі й помічники на короткий час, щоб допомогти нам у скрутну хвилину». Підтверджувалися всі свободи, громадянські й національні права та вольності, проголошені Третім і Четвертим Універсалами. УЦР зобов'язувалася виконувати владні повноваження лише до скликання Всеукраїнських установчих зборів. Чинність виборів на не

СЛОВНИК

Національно-культурна автономія — демократична форма врахування в етнопатриотичній політиці поліетнічної держави специфічних інтересів і потреб національних меншин, механізм забезпечення рівноправності етнічних спільнот. Одна з форм самовизначення національних меншин, модель реалізації ними свого права на вільний етнокультурний розвиток.

що мали бути утворені в такий спосіб, отримували статус державних. Але в складних умовах до практичної реалізації національно-культурної автономії справа не дійшла.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УНР

- Україна мала стати парламентською республікою
- усім громадянам, незалежно від віку, віри, раси, статі, було гарантовано демократичні свободи, включно з активним і пасивним виборчим правом для всіх громадян, що досягли 20 років
- вищу законодавчу владу в Україні мали здійснювати Всенародні збори, виконавчу – Рада народних міністрів, судову – Генеральний суд
- самоврядування на місцях належало виборним радам та управам громад, волостей і земель

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► підписання Брест-Литовського мирного договору ► ухвалення УЦР Четвертого Універсалу ► похід Петра Болбочана на Крим.
2. Покажіть на карті події першої війни РСФРР і УНР (грудень 1917 – березень 1918 рр.). Як відбувалося звільнення УНР від більшовицьких військ? Які події визначили початок та завершення війни?
3. Проаналізуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої участі в подіях грудня 1917 – березня 1918 рр.: М. Грушевський, В. Голубович, С. Петлюра, М. Муравйов, В. Антонов-Овсієнко, О. Чернін, Л. Троцький, П. Болбочан.
4. Схарактеризуйте зміст Четвертого Універсалу та зробіть висновок про історичне значення цього документа.
5. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованих висновків щодо наслідків і значення Брестського мирного договору. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.
  - 1. Україна вперше виступила як незалежна держава, суб'єкт міжнародної політики.
  - 2. Незалежність Української Народної Республіки була визнана низкою європейських держав та, зокрема, більшовицькою Росією.
  - 3. Укладені в Бресті угоди сприяли збереженню української державності.
  - 4. Брестський мир зашкодив зв'язкам України з країнами Антанти.
  - 5. Угода сприяла встановленню залежності від німецької сторони.
6. На яку подію Павло Тичина відгукнувся віршем «Пам'яті тридцяти»? Чи погоджуєтеся ви з оцінкою цієї події сучасним істориком, який наголосив: *«Отак краща українська молодь платила власною кров'ю за нерішучість своїх батьків»?*

На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт! –
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.

§ 10 Державне будівництво Української Центральної Ради: здобутки і прорахунки. Практичне заняття № 3

1. Передумови постанови національної держави – Української Народної Республіки

Проаналізуйте зміст **джерел 1 і 2**, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання. ►► 1. Схарактеризуйте зміст Третього Універсалу УЦР за планом і зробіть висновок про історичне значення цього документа: 1. Організація влади. 2. Кордони УНР. 3. Аграрні перетворення. 4. Організація виробництва. 5. Забезпечення громадянських прав. 6. Розв'язання національних проблем. ►► 2. Порівняйте зміст джерел 1 і 2. Зробіть висновок про зміни державно-правового статусу українських земель, передбачені цими документами. ►► 3. Які чинники впливали на зміну курсу УЦР упродовж березня 1917 – квітня 1918 рр.? ►► 4. Скориставшись пам'яткою на с. 3, проаналізуйте (на вибір) фрагменти актів законодавчого характеру верховного органу влади в Україні.

Джерело 1

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Народе український і всі народи України! Тяжка й трудна година впала на землю Республіки Російської. На півночі в столицях іде міжусобна й кривава боротьба. Центрального Правительства нема, й по державі шириться безвладдя, безлад і руїна. Наш край так само в небезпеці. Без влади дужої, єдиної, народної Україна також може впасти в безодню усобиці, різни, занепаду...

Однині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України...

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів...

Однині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, кабінетські та церковні землі – касується...

На території Народної Республіки України відсьогодні встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці...

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не притягнений, дається повна амністія. Про це негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу...

Ужити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами.

Український народ, що сам довгі літа борючись за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суціль, тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію...

Громадяне! Іменем Народної Української Республіки, у федеративній Росії, ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руйніцтвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу й нову будучину. Вироблення тих форм має бути переведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів признаємо 27 грудня 1917 року, а днем скликання їх – 9 січня 1918 року.

Українська Центральна Рада. У Києві 7 (20) листопада року 1917.

Джерело 2

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

...Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу...

Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконуючий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів.

Отож, – насамперед, приписуємо Правительству Республіки нашої, – Раді Народних Міністрів, – від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з Центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, не

зважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частин бувшої Російської імперії, і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокої й згоді.

Що ж до так званих большевиків та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо Правительству Української Народної Республіки твердо й рішуче взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя, боронити добробут і свободу нашого народу. Народна Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограда найманих насильників, які топчуть права Української Республіки...

З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів — розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народну міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради — волосні й повітові та й міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос...

У справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон сей буде розглянено за кілька день в повній Центральній Раді, й Рада Народних Міністрів уживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих ще до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води й всі багатства підземні, як добро українського трудящого народу, переходять в порядкування уряду Української Народної Республіки...

Правительство Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли б знайти працю й прикласти свої сили, та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих од війни...

Торг товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбільшні класи через спекулянтів. Правительству Республіки на виконання сього приписуємо розробити і представити на затвердження закони про це, а також про монополію заліза, вугілля, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих класів на користь нетрудящих.

Так само приписуємо встановити державно-народний контроль над всіма банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати класи трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудовому населенню та на розвиток народного господарства Української Народної Республіки, а не спекуляції та різну банкову експлуатацію (визиск)...

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня.

Все, що, вичислене в сім Універсалі, не встигнемо зробити Ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях певно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них якнайпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчити якнайскорше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі Збори, найвищий господар і впорядник землі нашої, і закріпили свободу, лад і добробут Конституцією нашої незалежної Української Народної Республіки на добробут всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органу належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави... У Києві. 9 січня 1918 р.

2. Формування української громадянської нації

Проаналізуйте **джерело 3** і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Коли і за яких обставин був прийнятий цей документ? ►► 2. Чи вдалося його втілити в життя?

Пригадайте, яке визначення має поняття «нація» в етнічному та політичному планах. Як вживається поняття «нація» в документі? Як нації можуть реалізувати свої права?

Джерело 3

ЗАКОН ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ПЕРСОНАЛЬНУ АВТОНОМІЮ

від 22 січня 1918 р.

1. Кожна з населюючих Україну націй має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, себто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця їх заселення в межах Української Народної Республіки. Це є невіднімане право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

2. Населюючим територію У.Н.Р. націям – великоруській, єврейській і польській – право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації же білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10.000 громадян У.Н.Р. без різниці полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публічному засіданні в строк не пізніше як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщає про свою постанову Генеральний Секретаріат і оголошує її до загальної відомості. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд парламенту У.Н.Р.

3. Для здійснення зазначеного в ст. 1 права громадяни У.Н.Р., належні до даної нації, утворюють на території У.Н.Р. Національний Союз. Членам кожного Національного Союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають Національний Кадастр, який по складанню публікується до загальної ві-

домості, і кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний Національний Кадастр, так і виключення з нього з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

4. Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно установлюється в порядку, зазначеному в ст. 7 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території У.Н.Р., перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються Національними Зборами в межах компетенції Національного Союзу (ст. 9), належать до оголошення в загальноустановленому порядку.

5. З загальних засобів У.Н.Р. та органів місцевого самоврядування одчисляється в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного Національного Союзу.

6. Національний Союз установлює свій щорічний бюджет і має право оподаткування своїх членів на підставах, установлених для загальнодержавного податкування, за своєю відповідальністю робити позики і приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

7. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу і окремих його органів, як рівно і устрій установ, визначається постановою Установчих Зборів даної нації, котрі разом із цим визначають і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Установчими Зборами У.Н.Р. або її парламенту.

Примітка: Незгідності, які можуть виникати з цього приводу між Національними Установчими Зборами і Установчими Зборами У.Н.Р. або її парламенту, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Установчих Зборів У.Н.Р. або її парламенту.

8. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами У.Н.Р., котрим дійшло 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри і рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування з приложенням принципу пропорціонального представництва.

9. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами Союзу на основах, зазначених у ст. 8. Вищим виконавчим органом Союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

10. Усі суперечки по питанню компетенції, які виникають між органами Національного Союзу, з одного боку, та органами державного урядування, місцевого самоврядування та інших Національних Союзів, з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

3. Причини поразки УНР

Проаналізуйте **джерело 4**, дайте відповіді на запитання. ►► 1. За яких політичних обставин було прийнято цей документ? Чи був він утілений у життя? ►► 2. На яких засадах, за документом, має бути збудована держава? ►► 3. Які державні органи передбачає документ? ►► 4. Як документ визначає поняття «нації»? ►► 5. Які нації згадано в документі? ►► 6. Проілюструйте твердження, що характеризують причини поразки УЦР, конкретними фактами. ►► 7. Які з причин вважаєте суб'єктивними? Чому? ►► 8. З-поміж наведених причин поразки Української Центральної Ради оберіть три, які вважаєте найістотнішими. Обґрунтуйте свій вибір.

Чи можна вважати УНР державою із громадянською нацією? Наведіть кілька аргументів.

Джерело 4

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

(Статут про державний устрій, права і вільності УНР)

1. Відновивши своє державне право, яко Українська Народна Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною.

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цебто громадянам УНР всім разом.

3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.

4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародніх Зборів в 2/3 голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.

5. Не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.

6. Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах.

...

12. Громадяне в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть.

...

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом влади УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують органи виконавчої і судової влади УНР.

24. Вища власть виконавча в УНР належить Раді Народніх Міністрів.

25. Вищим органом судовим єсть Генеральний Суд УНР.

26. Всякого рода справи місцеві впорядковують виборні Ради і Управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власть: міні-

стри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (параграф 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки (параграфи 60–68).

...

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

70. Населяючим територію УНР націям – великоруській, єврейській і польській – право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10.000 громадян УНР без різниці полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публичному засіданні в строк не пізніше, як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщує про свою постанову Раду Народніх Міністрів і оголошує її до загальної відомости. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статі, подаються на розгляд Всенародніх Зборів УНР.

71. Для здійснення зазначеного в параграфі 69 права, громадяни УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомости; кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з нього, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

▶▶ 1. Скориставшись прийомом «Кошик ідей», визначте здобутки Української Центральної Ради у державотворчому процесі. ▶▶ 2. Порівняйте ваші міркування з наведеними нижче. Яке з цих досягнень вважаєте найважливішим для державотворчого процесу? Свою думку обґрунтуйте.

Здобутки УЦР у державотворчому процесі:

- створення передумов для національно-культурного розвитку України;
- національні меншини отримали право національно-персональної автономії;
- залучення до політичного життя широких мас, набуття досвіду політичної боротьби, пробудження національної самосвідомості;
- початок процесу соціально-економічних перетворень;
- демократизація суспільно-політичного життя;
- закладення основ мирної зовнішньої політики України.

Проаналізуйте **джерело 5** та наведену таблицю, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання. ▶▶ 1. Поміркуйте, що дає підстави для запропонованого нижче висновку. ▶▶ 2. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або заперечення висловленої думки.

Джерело 5

«Проголошення Української Народної Республіки стало визначною історичною подією, яка знаменувала відродження української державності у ХХ ст. Однак, з погляду сьогодення, текст Третього Універсалу не може не викликати критичних зауважень. Проголошуючи створення Української Народної Республіки з метою захисту українського народу від петроградських заколотників, Центральна Рада водночас прагнула *“дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров’я, силу і нову будучину”*. Таким чином, зваливши на свої плечі тягар перетворення Росії на федеративну республіку, УЦР добровільно зобов’язувалася *“силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів”*. На думку Д. Дорошенка, *“це було явно непосильне й непотрібне для України завдання”*» (сучасний український історик В. Верстюк).

ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

- Відсутність підтримки національної програми УЦР з боку політично активного міського населення внаслідок переважання росіян у всіх великих містах України.
- Необгрунтовані розрахунки лідерів УЦР на підтримку українізованих полків царської армії, яка в 1917 р. втратила боєздатність і швидко розтанула внаслідок утечі солдатів у села – ділити поміщицьку землю.
- Недооцінка лідерами УЦР Раднаркому, який вони вважали одним з урядів, що утворився на теренах колишньої імперії, а не спадкоємцем центрального імперського уряду. Звідси – необгрунтовані сподівання на можливість утворення демократичної федерації народів колишньої імперії і самовпевнена переконаність у тому, що УЦР зможе стати провідною силою в розбудові такої федерації.
- Недооцінка національної програми більшовиків, які почали відновлювати дореволюційні кордони імперії, що розпалася, під ідеологічним гаслом утворення «незалежних» радянських республік.
- Недооцінка соціальної програми більшовиків і неспроможність лідерів УНР здійснювати активну соціальну політику в умовах радянської анархії, яка запанувала під гаслом «експропріації¹ експропріаторів».
- Відсутність міжнародної підтримки, особливо з боку Антанти, тобто тих держав, які перемагали в Першій світовій війні.
- Неспроможність лідерів УНР створити сильну вертикаль влади, щоб здійснювати свою політику на периферії.
- Міжпартійні й особистісні суперечності всередині керівництва УЦР.

Враження від уроку. Попри те що УЦР не втримала владу, її історичне значення важко переоцінити. У чому воно полягає? Чому, на вашу думку, упродовж існування СРСР ця сторінка української історії була під заборонаю?

Проведіть самооцінювання за алгоритмом, описаним на с. 4 підручника.

¹ Експропріація – примусове відчуження приватної власності.

§ 11 Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського

Звільнивши за підтримки іноземних військ територію України від більшовиків, УЦР потрапила в залежність від німецького та австрійського військового керівництва. Спроби діячів УЦР дотримувати демократичного курсу, окресленого Третім і Четвертим Універсалами, спричинили невдоволення німецького командування. Центральні держави розраховували одержати від України продовольчі та інші ресурси, надзвичайно потрібні для продовження війни з Антантою. Тому вони були зацікавлені в утвердженні влади, здатної покласти край анархії. Гідною кандидатурою став нащадок гетьманського роду **Павло Скоропадський**. Німці обіцяли йому підтримку за певних умов: визнання Брестського миру, розпуск Центральної Ради, відмова від скликання Установчих зборів, недопущення виборів у будь-які законодавчі інститути до «повного замирення» краю, ліквідація земельних комітетів, поновлення приватної власності на землю й утримання австро-німецьких військ, що перебували на території України.

29 квітня 1918 р. відбувся державний переворот. УЦР була розпущена, натомість проголошена Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським. В історії визвольних змагань розпочався новий період, який тривав сім місяців. Попередню назву – Українська Народна Республіка – замінили на нову: **Українська Держава**. Гетьман зосередив у своїх руках усю повноту влади: законодавчу, виконавчу, судову.

Проаналізуйте карту та виконайте завдання. Визначте, які території охоплювала Українська Держава гетьмана П. Скоропадського. Порівняйте їх з: 1) Автономною Україною в кордонах, окреслених «Інструкцією Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові»; 2) Українською Народною Республікою в кордонах, заявлених Третім Універсалом Центральної Ради; 3) Українською Народною Республікою за Брестським мирним договором.

↑ Українська Держава гетьмана П. Скоропадського

1. Внутрішня політика гетьмана Павла Скоропадського

29 квітня в найбільшій столичній залі – у двоповерховому кінному цирку (нині на цьому місці – кінотеатр «Україна») зібралося майже 8 тис. делегатів *Всеукраїнського хліборобського конгресу*. Коли в ложі з'явився П. Скоропадський, залунали вигуки «Хай живе гетьман!». Скоропадський, якого головуєчий запросив у президію, подякував присутнім за довірену йому владу. На цьому процедура виборів закінчилася. Зважаючи на лояльне ставлення німецького командування, прибічники гетьмана в ніч на 30 квітня захопили державні установи.

Am 28. April 1918
 9. 9. Skoropadski zu
 Sergei Platz ein Gottes
 unter der Führung des
 des Metri

Gesamtheit der Blauen, die
 der Hofe genügt hat.

↑ Молебень на Софійському майдані в Києві на честь проголошення П. Скоропадського гетьманом України. 1918 р.

Проаналізуйте джерело і виконайте завдання. ►► 1. З'ясуйте, як у «Грамоті...» схарактеризовано причини приходу до влади П. Скоропадського. ►► 2. Сформулюйте суть основних напрямів політики нової влади, задекларованих у документі, за планом: 1) державний устрій; 2) верховна влада; 3) соціально-економічні відносини.

«Громадяни України!

Всім вам, козаки та громадяни України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі. Спаслася вона завдяки могутньому підтриманню Центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротися за цільність і спокій України.

При такій підтримці у всіх зродилася надія, що почнеться відбудовування порядку в Державі й економічне життя України увійде, врешті, в нормальне річище. Але ці надії не справдились.

Колишнє Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду. При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом усієї України.

Управа Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтуванні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також усі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються. Всі інші урядовці, що працюють у державних інституціях, зостаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

У найближчий час буде виданий закон, що установить новий порядок виборів до Українського Союму...

Права приватної власності як фундаменту культури і цивілізації відбудовуються в повній мірі, й усі розпорядки колишнього Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по оформленню купчих до купівлі-продажу землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель за їх дійсною вартістю від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи... 29 квітня 1918 р., м. Київ». (П. Скоропадський. Грамота до всього українського народу)

Головою гетьманського уряду став **Федір Лизогуб**, міністром закордонних справ – Дмитро Дорошенко, міністром освіти та мистецтв – Микола Василенко, міністром юстиції – Михайло Чубинський. Усі вони були передусім фахівцями, а не політичними діячами. Представників соціалістичних партій П. Скоропадський до свого уряду не залучив.

На зустрічі з делегацією хліборобів гетьман заперечив чутки про те, що земля залишиться в поміщиків. Він вважав доцільним ліквідувати їх як соціальну верству, але бажав зробити це цивілізованими, а не більшовицькими методами. За законом від 8 червня 1918 р. приватне землевладіння обмежувалося 25 десятинами на одну особу. Поміщики могли продавати землю Державному земельному банку, а той, своєю чергою,

↑ Офіційна урядова газета часів Української Держави

→ Гетьман П. Скоропадський з прем'єр-міністром Ф. Лизогубом. Київ. 1918 р.

↑ Сірожупанна дивізія. 1918 р.

У серпні 1918 р. австрійське військове командування передало в розпорядження Української Держави Сірожупанну дивізію, сформовану в Австро-Угорщині з українських військовополонених. Під час повстання проти гетьмана дивізія перейшла на бік Директорії.

мав організувати продаж землі селянам у розмірах, достатніх для збільшення їхнього землекористування. Селянам надали можливість купувати землю на виплат.

До здійснення аграрної реформи поміщики залишалися власниками своїх маєтків, що викликало невдоволення селян. Ліквідацію земельних комітетів і потребу продавати свою продукцію гетьманській адміністрації, яка мала зобов'язання перед окупаційними державами щодо поставок, селянство сприйняло вкрай негативно.

Програма гетьмана була несумісною з інтересами Німеччини та Австро-Угорщини як окупаційних держав. Ця несумісність найгостріше виявилася у військовій сфері. Гетьман задумав створити 300-тисячну армію, оснащену за останнім словом техніки, з панцерними спецчастинами та авіацією. Проте німецьке командування вважало небезпечним для себе народження повноцінної української армії. Адже сам П. Скоропадський, як колишній генерал царської армії, надто добре воював проти них у недалекому минулому. Крім того, німецькому генералітету було вигідно, щоб Україна платила за «послуги» їхніх військ.

Однак до заходів із розбудови українського війська гетьман таки вдався. У серпні 1918 р. Є. Коновалець отримав від Скоропадського дозвіл на відродження січового стрілецтва із розміщенням у Білій Церкві. Збройні сили гетьмана склалися із Запорозької дивізії (з полком гайдамаків), Сірожупанної і Сердюцької (гвардійської) дивізій.

Тяжке становище склалося в промисловості. Не впевнені в завтрашньому дні власники підприємств відмовлялися від капіталовкладень у розвиток виробництва. Революція підірвала трудову дисципліну на підприємствах. Уряд гетьмана розпочав наведення ладу саме зі зміцнення дисципліни. Однак під

впливом власників підприємств ці заходи вилилися у фактичну відмову від соціального законодавства УНР. Міністерство торгівлі й промисловості встановлювало на багатьох підприємствах 12-годинний робочий день.

Національна політика Гетьманату Скоропадського була поміркованою. Було скасовано Закон УНР про національно-персональну автономію та національні міністерства у великоруських, єврейських і польських справах. Однак заради запобігання міжетнічних конфліктів уряд керувався принципом рівності громадян, незалежно від їхніх національності та віросповідання. При цьому підтримка національно-культурного відродження національних меншин, зокрема й фінансова, тривала. Закон про громадянство Української Держави було ухвалено 2 липня 1918 р. Згідно з ним, громадянські права автоматично поширилися на всіх, хто народився в Україні, а також тих російських підданих, що перебували на її території на час видання закону. Для осіб, які бажали набути українське громадянство, обов'язковою умовою було складання присяги на вірність Українській Державі.

Успішною була діяльність уряду в культурній сфері: українізація шкіл, відкриття гімназій, університетів, створення Української академії наук, Національного архіву та інших культурно-просвітницьких центрів.

Після укладення Брестського миру у складі австро-німецьких військ в Україні перебував легіон УСС. Він входив до військової групи полковника *Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного)*, який з квітня 1918 р. обіймав посаду командира легіону. Саме в ньому деякі опозиційні до П. Скоропадського українські діячі вбачали претендента на голову Української Держави.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Вільгельм Габсбург-Лотрінген (1895–1948)

Австрійський архікнязь, племінник Карла I – останнього імператора Австро-Угорщини. Вільгельма Габсбурга знали в Україні як Василя Вишиваного – таке ім'я йому дали українські вояки під час Першої світової війни.

«...Заявив відверто, що почуваю себе українцем й інтереси України для мене на першому місці, – *зазначає у своїй автобіографії архікнязь.* – ...Читати по-українськи навчився я взимі 1915 р. Вчив мене жовнір¹ з моєї сотні Примака з Тернопільщини на національних піснях. Перша моя книжка українською мовою, яку я прочитав з допомогою Примака, була «Історія України» Грушевського».

2. Ставлення робітників і селян до гетьманського режиму

Присутність окупаційної армії перервала революційний процес лише на короткий час. Розчаровані політикою влади, селяни й робітники поновили боротьбу. Поширилися підпали маєтків, убивства поміщиків та їхніх управителів. Селянські протести набули характеру справжньої війни з владою. Най-

¹ Солдат.

активнішим був партизанський рух у Київській губернії. Очолювали й координували партизанщину більшовицькі та лівоесерівські організації.

Робітнича боротьба, на противагу селянській, була значно організованішою й масштабнішою. У липні – серпні 1918 р. припинили роботу близько 200 тис. залізничників. Це істотно позначилося на обсягах продовольства та сировини, що його вивозили до Німеччини й Австро-Угорщини.

Проаналізуйте схему. Поміркуйте, що було спільним, а що відрізняло внутрішню політику Центральної Ради та Гетьманату. Які внутрішньополітичні ініціативи гетьмана зумовили падіння його режиму?

**ОСОБЛИВОСТІ
ВНУТРІШНЬОЇ
ПОЛІТИКИ
ГЕТЬМАНА ПАВЛА
СКОРОПАДСЬКОГО**

- зосередження гетьманом усієї повноти влади в Українській Державі
- залежність гетьмана від австро-німецьких військових формувань
- розбудова збройних сил Української Держави
- згортання попередніх революційно-демократичних перетворень (відновлення права приватної власності на фабрики, заводи, шахти, відновлення поміщицького землеволодіння, скасування 8-годинного робочого дня, відновлення цензури, припинення виходу соціалістичних газет, розгін органів місцевого самоврядування, заборона проведення з'їздів демократичних партій, заборона страйків тощо)
- наростання соціальної напруги: масові селянські повстання, страйкова боротьба робітників
- заснування українських наукових і культурно-мистецьких установ: Української академії наук, Національної бібліотеки України, Національного архіву України, Національної галереї мистецтв, Українського історичного музею, Українського національного театру
- налагодження грошового обігу, вдосконалення грошової системи, збалансування державного бюджету, відкриття кількох українських банків, заснування нових акціонерних компаній, відродження промислових підприємств і бірж
- основною соціальною опорою гетьманського режиму були поміщики, буржуазія, селяни-власники

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ Павло Скоропадський (1873–1945)

Український військовий і державний діяч, гетьман Української Держави (1918). Нашадок українського аристократичного роду. Учасник Першої світової війни, генерал-лейтенант, командир 34-го корпусу російської армії, після українізації – 1-го Українського корпусу, отаман Вільного козацтва. Прийшов до влади внаслідок державного перевороту за підтримки німецького військового керівництва (29 квітня 1918 р.). Усунутий від влади в результаті повстання, очоленого Директорією. 14 грудня 1918 р. зрікся гетьманства й емігрував до Німеччини.

Подискутуйте, чому внутрішня політика П. Скоропадського спричиняла невдоволення різних прошарків населення України. Свої міркування повідомте класу за алгоритмом: *ми вважаємо..; тому що..; отже.*

3. Сучасники про Павла Скоропадського

Прочитавши свідчення учасників подій, підготуйте розповідь про П. Скоропадського за планом: ▶▶ 1. Чому, на вашу думку, саме на Скоропадського зробили ставку політики Німеччини та Австро-Угорщини? ▶▶ 2. Які особистісні риси П. Скоропадського посприяли його утвердженню на гетьманстві?

▶▶ 3. Чому консервативні погляди гетьмана не мали належної підтримки в українському суспільстві? ▶▶ 4. Гру долі чи історичну закономірність ви убачаєте в швидкому падінні Гетьманату? ▶▶ 5. Чи погоджуєтеся ви з наведеними характеристиками гетьмана П. Скоропадського?

«Коли, хутко по перевороті 29 квітня, покликав мене гетьман до співпраці, я зразу відгукнувся на це. Що мене до цього спонукало? Передусім сама особа гетьмана Павла. На тлі сірої стандартності й безбарвності демократично-соціалістичного провідництва П. Скоропадський був індивідуальністю. ...Він мав риси, яких бракувало центрально-радянцям: мав у собі живчик владолюбства й звичку командування. Мав фах, що найбільше тоді був потрібний для правителя України: був військовиком. Нарешті, мав політичну відвагу, бо, стаючи гетьманом самостійної України, він зраджував всю ту російсько-монархічну касту, до якої належав.

Що він був "царським генералом", мене не вражало. Були царськими генералами, або полковниками й центрально-радянські вищі офіцери: Юнаків, Греков, Сальський, Омелянович-Павленко, Росіневич, Безручко та інші. Ці останні, як і Скоропадський (якому, втім, одному це закидали), теж перед революцією не брали участі в українському національній русі. Але я знав, що гетьман на фронті ще в 1917 р. почав українізувати свої частини і творити Вільне Козацтво». (Д. Донцов. *Рік 1918, Київ*)

«...Мене захопило пробуджене в масі солдатів і молодих старшин українське національне почуття. Я повірив, що це молоде національне почуття допоможе Україні швидше позбутися анархії і стати на ноги. Моя програма була проста: створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію й адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві; провести необхідні політичні й соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення обсягу найбільших маєтків... Багато людей критикують мій крок і злим оком дивляться на встановлення гетьманства. Цілком зрозуміло, чому так ставляться до цього факту вороги української державності. Але тим, що звать себе українцями, мені хочеться поки що сказати лише одне: пам'ятайте, що коли б не було мого виступу, німці, кілька днів пізніше, завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство... Отже, не було б Української Держави, яка реально появилася на світовій арені хоч в цьому короткому періоді Гетьманства». (П. Скоропадський. *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*)

➔ Заповіт гетьмана П. Скоропадського. 3 серпня 1918 р.

➔ Гетьман на ганку своєї резиденції

3
Всіх мене вітатиме і вітатиме в Україні-Будя
Я, Гетьман України, на підставі
стат 2-4 і її тимчасового закону від 6
цього серпня про вступне управління
Україною, на випадок моєї смерті або
тимчасової відсутності, беру яку і на майшню
з своїх прав і обов'язків персонально
зобов'язую за свого Гетьмана
Королівним Правителем Пана
Антонія Яковича Франка,
а як що він помре, так само за
або складе свої обов'язки.
На його місце викажу
Королівним Правителем Пана
Сергія Миколайовича Зав'язова.
Аминь
Ця воля моя укладена дано
в столиці держави української
міській Києві року від Р.Х. 1918
Серпня дня 3-го
Гетьман України на військ-
козачий курмацький

4. Напрями зовнішньої політики Павла Скоропадського

Уряд Російської Соціалістичної Федеративно Рядянської / Советської Республіки (РСФРР / РСФСР) зобов'язався за умовами Брестського миру визнати незалежність України й укласти з нею мирний договір. Для ведення переговорів у травні 1918 р. до Києва прибула російська делегація на чолі з Х. Раковським та його заступником Д. Мануїльським. Українську делегацію на переговорах очолив С. Шелухін. 12 червня сторони підписали прелімінарний (попередній) договір про припинення стану війни між Україною і РСФРР. Відновлювалися поштові, телеграфні, залізничні та інші комунікації. Українська Держава отримала можливість заснувати консульства в багатьох містах РСФРР. У головному питанні – про **делімітацію** кордону – сторони не дійшли згоди. Російська делегація погоджувалася з етнографічним підходом до визначення кордону, але висунула необгрунтовані претензії на великі території. Х. Раковський відверто затягував переговори, вичікуючи поразки Німеччини у двобої з Антантою, що зробило б нечинним Брестський мир.

Гетьманська дипломатія приділила багато уваги проблемі *Холмщини й Підляшшя*. Проте цісарський уряд не допустив у контрольовані ним п'ять повітів Холмщини гетьманську адміністрацію. Так само кайзерівський уряд не бажав передавати Україні *Кримський півострів* з великою військово-морською базою в Севастополі та Чорноморський флот. Німецька окупаційна адміністрація передала владу в Криму колишньому царському генералу *Сулейману Сулькевичу*. Створений ним крайовий уряд не приховував намірів зберегти Крим для «єдиної та неділимої» Росії, яка мала постати в майбутньому, після знищення більшовицького Раднаркому. Забезпечивши німецький нейтралітет, П. Скоропадський оголосив блокаду Криму. Вона паралізувала економічне життя пів-

СЛОВНИК

Делімітація кордонів (від лат. *delimitatio* – встановлення кордонів) – визначення в договорі загального напрямку лінії кордону між сусідніми державами та її графічне зображення на карті, що додається до договору.

Демаркація (від лат. *demarcatio* – розмежування) – позначення за допомогою прикордонних знаків лінії державного кордону на місцевості.

↑ Гетьман П. Скоропадський та кайзер Вільгельм II під час зустрічі у Берліні. Вересень 1918 р.

→ Гетьман П. Скоропадський перед своєю резиденцією на вул. Інститутській. Київ, 1918 р.

острова, виявивши його цілковиту залежність від материка. Сулькевич капітулював і погодився на переговори про форму державного об'єднання з Україною. Восени 1918 р. сторони розробили попередні умови побудови крайової автономії, які підлягали затвердженню кримськотатарським Курултаєм та іншими національними і громадсько-політичними організаціями.

У березні 1918 р. набуло актуальності *бессарабське питання*. Румунія після укладення миру з Австро-Угорщиною відразу ж анексувала Бессарабію. Гетьманський уряд розірвав дипломатичні відносини з Румунією і заборонив вивезення до неї будь-яких товарів. Тільки через пів року, коли виникла потреба шукати контактів з Антантою, П. Скоропадський погодився на укладення тимчасового торговельного договору. В Румунії розмішувалися дипломатичні представництва країн Антанти, і гетьман сподівався на її посередництво в переговорах. Питання про долю Бессарабії було відкладене до кінця війни.

Восени 1918 р. розпочалися переговори про об'єднання *Кубанської Народної Республіки* з Українською Державою. 21 жовтня було узгоджено договір про об'єднання. Однак сталося це запізно: на Північному Кавказі уже формувалася білогвардійська Добровольча армія, а становище самого П. Скоропадського в Україні стало критичним.

Представники гетьмана в Румунії, Швеції та Швейцарії шукали контактів із представниками Антанти, намагаючись переко-

нати їх у тому, що запрошення німців в Україну було не більш ніж намаганням захиститися від більшовиків. 14 листопада гетьман відправив у відставку уряд Ф. Лизогуба. *Новий уряд мав утілювати в життя зовнішньополітичний курс на федеративний зв'язок із майбутньою небільшовицькою Росією, якої ще не існувало. Переорієнтацією з Німеччини на Росію й наголосом на спільній, разом із Добровольчою армією генерала А. Денікіна, боротьбі проти більшовизму гетьман сподівався здобути прихильність Антанти.*

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► звернення П. Скоропадського з «Грамотою до всього українського народу» ► підписання Брестського договору УНР з Центральними державами ► початок антигетьманського повстання.
2. Порівняйте територію Української Держави гетьмана П. Скоропадського з територією Української Народної Республіки в кордонах, заявлених Третім Універсалом Центральної Ради. Встановіть причиново-наслідкові зв'язки між зазначеними змінами.
3. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *Українська Держава, Гетьманат*.
4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої участі в подіях доби Української Держави: Ф. Лизогуб, Василь Вишиваний, С. Сулькевич.
5. Чи погоджуєтеся з наведеною оцінкою історичної події? Доведіть її слушність або хибність конкретними фактами. Дайте власну оцінку гетьманському режимі.

«На Софійському майдані було відправлено урочистий молебень. Спочатку в самому соборі Св. Софії єпископ Никодим поблагословив і помазав гетьмана, а потім усі процесією вийшли на площу. Єпископ звернувся до присутніх з відповідним словом. Хор співав "Многая літа Гетьману всієї України". Так відбулося проголошення Гетьмана Павла Скоропадського, одне з імпозантніших в цілій нашій історії, якщо пригадати обставини, при яких і при якому числі учасників відбулися вибори. Наприклад, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Скоропадського, Пилипа Орлика, Данила Апостола, Кирила Розумовського: всі вони були вибрані так само в присутності на Україні чужої сили – татарської, московської, шведської, але ці сили були значно менш нейтральні й більше впливали на вибір, ніж тепер німці, та й самі вибори відбулися при далеко меншому числі учасників, ніж вибори Павла Скоропадського. Ці вибори відбулися при надзвичайній однодушності й ентузіазмі» (Д. Дорошенко).

6. Які з тверджень характеризують становище України за гетьмана П. Скоропадського? Відповідь обґрунтуйте.
  - 1. Перевибори до органів місцевого самоврядування на підставі майнового цензу.
  - 2. Накидання селянам принципів артільно-комуністичного ведення господарства.
  - 3. Співпраця з усіма політичними партіями та організаціями.
  - 4. Жорсткі німецькі реквізиції.
  - 5. Масові селянські повстання; страйкова боротьба робітників.
  - 6. Підпорядкування фінансів України фінансовим органам РСФРР / РСФСР.
  - 7. Створення мережі українських банків, удосконалення грошової системи.
  - 8. Формування регулярної армії.
  - 9. Посилення дисципліни на виробництві, скасування 8-годинного робочого дня.
  - 10. Шовіністичний, антиукраїнський розгул.

7. Виберіть твердження, у яких ідеться про П. Скоропадського.
- ▶ 1. Походив зі старовинного українського козацько-шляхетського роду.
  - ▶ 2. Був членом Української Центральної Ради, головою Українського військового генерального комітету, генеральним секретарем військових справ.
  - ▶ 3. У жовтні 1917 р. на з'їзді Вільного козацтва його обрано військовим отаманом.
  - ▶ 4. У квітні 1918 р. на Всеукраїнському хліборобському конгресі був обраний гетьманом України.
  - ▶ 5. Очоливши державу, розпустив УЦР, скасував закони й розпорядження Генерального секретаріату і Тимчасового уряду.
  - ▶ 6. Схилявся до зближення з більшовицькою Росією, задля зміцнення незалежності вдавався до заходів з посилення армії та її адміністративних органів.
  - ▶ 7. Очолював делегацію УНР у переговорах з Німеччиною та її союзниками в Брест-Литовську.
8. Серед наведених тверджень про причини падіння Гетьманату оберіть три, які вважаєте найістотнішими. Свій вибір обґрунтуйте.
- Причини падіння Української Держави гетьмана П. Скоропадського:**
- ▶ згортання революційних завоювань, досягнутих унаслідок падіння самодержавства;
  - ▶ втрата австро-німецькими гарнізонами окупаційних функцій в Україні після Листопадової революції в Німеччині й розпаду Австро-Угорщини;
  - ▶ неможливість для гетьмана спертися на війська Антанти;
  - ▶ конфронтація гетьмана майже з усіма українськими політичними партіями;
  - ▶ неможливість для гетьмана знайти спільну мову з російськими білогвардійцями;
  - ▶ війна гетьманської та окупаційної адміністрацій із селянами, які бажали негайно поділити поміщицьку землю на зрівняльних засадах (подібно до того, як це було зроблено в сусідній Росії).
9. Визначте, що було передбачено прелімінарним (попереднім) договором між РСФРР / РСФСР та Українською Державою? Поміркуйте, які наслідки мала відмова уряду РСФРР / РСФСР від положень, передбачених цим договором між двома незалежними державами.

18 грудня 1918 р. – вступ Директорії УНР до Києва

грудень 1918

26 грудня 1918 р. – утворення Ради народних міністрів Директорії УНР

16 січня 1919 р. – оголошення Директорією війни РСФРР

січень 1919

6 січня 1919 р. – декрет про нову назву радянської держави – Українська Соціалістична Радянська Республіка

5 лютого 1919 р. – захоплення Києва радянськими військами

лютий 1919

22 січня 1919 р. – проголошення Акта злуки УНР та ЗУНР (Київ)

§ 12 Директорія УНР

У серпні 1918 р. з ініціативи українських соціал-демократів постав блок політичних сил *Український національний союз* (УНС), який проголосив метою створення суверенної демократичної держави парламентського типу. П. Скоропадський спробував порозумітися з Національним союзом, однак цього не допустили міністри-кадети й торговельно-промислові кола. Коли стало зрозуміло, що німецькі багнети більше не рятуватимуть гетьманський режим, голова Українського національного союзу В. Винниченко вирішив діяти, не гаючи часу. В ніч на 14 листопада 1918 р. в Києві відбулося таємне засідання, в якому взяли участь представники політичних партій, Селянської спілки, Січових стрільців, профспілки залізничників. Було створено орган із п'яти осіб для керівництва повстанням проти гетьмана – *Директорію*. Головою Директорії став В. Винниченко, а її збройні сили очолив С. Петлюра.

У ніч на 14 грудня до Києва ввійшли Січові стрільці на чолі з Є. Коновальцем – основна військова сила, на яку спиралася Директорія під час антигетьманського повстання. Кілька днів П. Скоропадський переховувався в місті, а потім у мундирі німецького офіцера виїхав до Берліна.

1. Внутрішньополітичний курс Директорії

Після здобуття перемоги функції Директорії як органу керівництва повстанням вичерпалися. Попервах вона намагалася зберегти єдність українських політичних сил і 26 грудня призначила уряд УНР (його очолив соціал-демократ *Володимир Чехівський*), до складу якого ввійшли представники всіх політичних партій, що об'єдналися в УНС. Того самого дня Директорія видала програмову декларацію, побудовану за так званим *трудовим принципом*, згідно з яким влада на місцях мала належати трудовим радам. Місцеві ради повинні були організувати вибори до Всеукраїнського *Трудового конгресу* – вищого тимчасового законодавчого органу УНР. За інструкцією, затвердженою Директорією УНР на початку січня 1919 р., вибори до Трудового конгресу від-

← Голова Директорії УНР В. Винниченко та член Директорії С. Петлюра під час параду українських військ на Софійській площі з нагоди вступу Директорії до Києва. 18 грудня 1918 р.

бувалися за куріями¹ (селянської, робітничої і «трудової інтелігенції») у кожній губернії і в ЗУНР.

Відкриттю в Києві Трудового конгресу передувало об'єднання *УНР і ЗУНР*². 22 січня 1919 р. Директорія УНР

видала Універсал про затвердження *злуки* Наддніпрянської Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки в єдину соборну Українську Народну Республіку. На Софійському майдані було урочисто проголошено про Злуку (з'єднання) УНР і ЗУНР у єдину соборну Україну. Із цієї нагоди в місті відбулися урочистості.

Перша сесія Трудового конгресу почалася 23 січня 1919 р. у Київському оперному театрі. Зібралось близько 400 делегатів, серед яких і 36 представників ЗУНР. Конгрес затвердив акт про створення єдиної соборної України, обговорив питання владних повноважень, внутрішньої та зовнішньої політики. До наступної сесії Конгресу верховну владу й оборону держави доручали здійснювати Директорії УНР. До складу Директорії ввійшов представник від ЗУНР *Євген Петрушевич*.

Утім, серед членів Директорії УНР не було згоди щодо зовнішньополітичного курсу. В. Винниченко й перший голова Ради народних міністрів В. Чехівський прагнули порозуміння з Москвою, а С. Петлюра обстоював зближення з Антантою. Щоправда, невдовзі стало зрозуміло, що обидва ці вектори є однаково безперспективними.

Криза влади поглиблювалася особистим суперництвом між В. Винниченком і С. Петлюрою, чий вплив невпинно зростав. Однак реальна влада на місцях належала виборним **отаманам** напівпартизанських загонів, з яких склалися збройні сили УНР. Такі загони воліли воювати неподалік від рідних осель, а в разі невдачі розпорошувалися без бою. Деякі отамани переходили зі своїми загонами на бік більшовиків, інші не бажали визнавати будь-якої влади, крім

ЗАУВАЖТЕ

Отаманщина як явище зародилася в Армії УНР наприкінці 1918 р. під час антигетьманського повстання, коли до регулярних військ масово вливалися селянські повстанські загони, сформовані різними отаманами. Свавільні дії таких частин, їхнє небажання підпорядковуватися наказам командування підірвали Директорію зсередини, знесилювали її в боротьбі з більшовицькими військами.

¹ Розряд виборців за якоюсь ознакою (соціальний стан, майно, національність тощо).

² 1 листопада 1918 р. на західноукраїнських землях була проголошена українська держава – **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**. Про неї детально дізнається в наступному параграфі.

→ Сотня Січових стрільців під час військової підготовки. Київ. Грудень 1918 р.

власної. Під час падіння гетьманського режиму Директорія УНР мала 100-тисячну армію, а через півтора місяці, перед здачею Києва, чисельність її військ скоротилася вп'ятеро.

У спогадах сучасників фігурують імена близько 60 повстанських отаманів. Історики впевнені, що їх було набагато більше. Найвпливовіші серед них – Ничипір Григор'єв (Херсонщина, Миколаївщина, Черкащина, частина Катеринославщини), Нестор Махно (південь України, Катеринославщина), Зелений (Данило Терпило) (Київщина), Ангел (Чернігівщина), Божко (Катеринославщина).

Соціальна політика Директорії була не більше ніж декларацією добрих намірів. Її члени проголошували відданість інтересам трудящих селян, але діяли надто нерішуче. Строків і порядку поділу землі не було визначено. На малоземельному Правобережжі Польща домоглася від Директорії визнання за поміщиками польського походження статусу іноземних, відтак їхня власність стала недоторканною. Відданість інтересам робітничого класу теж була декларативною. Отамани на місцях придушували страйки, забороняли робітничі організації, розганяли профспілки.

На основі тексту заповніть таблицю «Внутрішня політика Директорії УНР».

Здобутки	Втрати

2. Друга війна радянської Росії з УНР (грудень 1918 р. – червень 1919 р.)

Наступ більшовицьких військ змусив Директорію одразу після завершення роботи Трудового конгресу залишити Київ. 2 лютого її резиденцією стала Вінниця.

11 листопада 1918 р. кайзерівська Німеччина підписала акт про перемир'я, який де-факто означав капітуляцію. Брестський мирний договір утратив чинність.

17 листопада в Москві було створено окрему від Реввійськради РСФРР Українську революційну військову раду в складі В. Антонова-Овсієнка, В. Затонського, Г. П'ятакова та І. Сталіна. Тобто більшовицьке керівництво вдалося до уже випробуваного маневру, щоб замаскувати вторгнення в Україну: виглядало так, нібито цілком незалежна від Росії радянська Україна бореться з режимом, накинутим трудящим масам іноземними імперіалістами.

28 листопада, через два тижні після створення Директорії, було сформовано *Тимчасовий робітничо-селянський уряд України* у складі Г. П'ятакова (голо-

ва), Артема (Ф. Сергєєва), К. Ворошилова, В. Затонського, Е. Квірінга, Ю. Коцюбинського, М. Подвойського, О. Шліхтера та інших. В. Антонову-Овсієнку дали можливість відібрати для створюваної Української радянської армії не залучені на фронтах військові формування. **3 січня 1919 р.** його армія увійшла *до Харкова*. Разом із нею прибув Тимчасовий уряд України. 4 січня було створено Український фронт під командуванням Антонова-Овсієнка, перед яким стояло завдання оволодіти головними переправами на Дніпрі в районі Києва, Черкас, Кременчука й Катеринослава. Пересвідчившись у неможливості дипломатичних переговорів, Директорія УНР 16 січня офіційно оголосила війну радянській Росії.

12 січня, завдавши поразки Сірожупанній дивізії Армії УНР, радянські формування увійшли до Чернігова. Інші червоноармійські частини 19 січня захопили Полтаву, 27 січня – Катеринослав, а 1 лютого – Кременчук. Надзвичайно погіршив ситуацію перехід на бік більшовиків отаманів *Н. Григор'єва* і *Зеленого (Д. Терпила)*. Наприкінці січня 1919 р. Лівобережна Україна опинилася в руках більшовиків. **5 лютого 1919 р. червоні війська вступили в Київ.** А навесні радянську / советську владу було встановлено на всій території України, крім Надзбруччя і західних областей.

На початку березня Директорія переїхала з Вінниці до Проскурова, а через деякий час у Рівне. 5 травня уряд перебрався до Радзивилова. Згодом, після втрати Луцька, який захопила польська армія, Директорія та уряд УНР залишилися без власної території.

Проаналізуйте фрагменти джерел, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Поясніть, чому більшовики для захоплення влади в Україні вдалися до тактики, уже випробуваної взимку 1917–1918 рр. Чому ця тактика спрацювала? ►► 2. Які твердження в документах засвідчують справжні наміри більшовиків?

«Із просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має той хороший бік, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська в окупованих областях були б поставлені у скрутне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів. З огляду на це просимо дати командному складові відповідних військових частин вказівку про те, щоб наші війська всіляко підтримували тимчасові радянські уряди Латвії, Естляндії, України і Литви, але, зрозуміло, тільки радянські уряди». (Телеграма В. Леніна і І. Сталіна головному І. Вацетісу. 29 листопада 1918 р.)

«Після анулювання Брестського мирного договору радянський уряд Російської Республіки не визнає Україну за самостійну державу. Народний Комісаріат Закордонних Справ пропонує усім установам РСФР Республіки терміново скасувати всі постанови, що стосуються колишніх українських громадян, і вважати всі документи, видані українською владою, недійсними. Від дня оголошення цієї постанови всім особам і установам, що представляють інтереси колишньої Української держави в межах РСФР Республіки, пропонується негайно припинити свою діяльність і зняти з будівель, які вони займають, вивіски та оголошення, що свідчили про їхню діяльність як установ і урядових осіб колишньої Української держави». (З циркуляра Наркомату закордонних справ РСФРР. 24 грудня 1918 р.)

3. Крах орієнтації Директорії УНР на Антанту

«Що більше в Україну вдиралися більшовики, то більше росла орієнтація на Антанту», — писав учасник подій, генерал-хорунжий Армії УНР *М. Шаповал*. 23 листопада 1918 р. перші антантівські десанти висадилися в Севастополі; 2 грудня до Одеси прибув французький корабель «Мірабо». У середині грудня в Одесі почалася висадка 15-тисячного військового десанту Антанти, який змусив війська УНР залишити місто. 13 січня 1919 р. в Одесі розташувався штаб французької десантної дивізії. Наприкінці січня — на початку лютого війська Антанти взяли під контроль *Херсон і Миколаїв*.

За півтора місяці на Чорноморське узбережжя висадилися дві французькі дивізії, а також англійські, грецькі, румунські й польські частини — загалом близько 60 тис. осіб. Утім, цими силами інтервенти спромоглися захопити лише вузьку смугу узбережжя.

Антанта допомагала білогвардійцям генерала *Антоні Денікіна* відновлювати неподільну Росію. Вона не визнала Українську Державу гетьмана П. Скоропадського і не збиралася визнавати Директорію УНР. Однак остання не могла протидіяти Антанті. У неї було досить інших ворогів: Польща прагнула відновити кордони Речі Посполитої XVIII ст., на півночі й північному сході готувалися до вторгнення армії більшовицької Росії, на південному сході збирали сили білогвардійці.

Після переїзду Директорії до Вінниці група провідних міністрів УНР зустрілася з французьким командуванням. Воно висунуло такі вимоги: реорганізувати Директорію і вивести з неї представників соціалістичних партій; відмовитися від «більшовицької» соціально-економічної політики; реорганізувати Армію УНР і у стислі терміни збільшити її, мобілізувавши до 300 тис. осіб; підпорядкувати Армію УНР нарівні з Добровольчою армією А. Денікіна союзному командуванню.

С. Петлюра заявив про припинення свого членства в УСДРП, щоб залишитися в Директорії. В. Винниченко вийшов із Директорії і передав повноваження глави С. Петлюрі. В. Чехівський подав у відставку, а на посаді голови уряду УНР його замінив безпартійний *Сергій Остапенко*.

→ Танки, що були на озброєнні військ Антанти. Напис на фото: «Один із багатьох танків, захоплених нашою Червоною армією у французів під Одесою»

Проте новий уряд опинився в цілковитій ізоляції. «...Саме в цю добу загальна анархія і хаос на українському фронті досягли найвищого щабля, — свідчив І. Мазепа. — За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавалися на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в тилу».

Влада в Директорії зосередилася в руках С. Петлюри. Втім, сподівання на швидку й ефективну допомогу Антанти виявилися марними. З'ясувалося, що вона не має сил для розгортання масштабних воєнних дій в Україні. У березні під тиском більшовиків союзні війська залишили Херсон та Миколаїв, а на початку квітня — Одесу. 9 квітня в Рівному члени Директорії санкціонували створення нового (знову-таки — соціалістичного) уряду на чолі з **Борисом Мартосом**, що засвідчило крах проантантівської політики.

Проаналізуйте фрагмент джерела і виконайте завдання. Запропонуйте програму заходів Директорії, які, на вашу думку, могли б поліпшити ситуацію в Україні. Вислухавши пропозиції всіх груп, подискутуйте про те, чи бачили тогочасні європейські уряди державу Україна на політичній карті Європи.

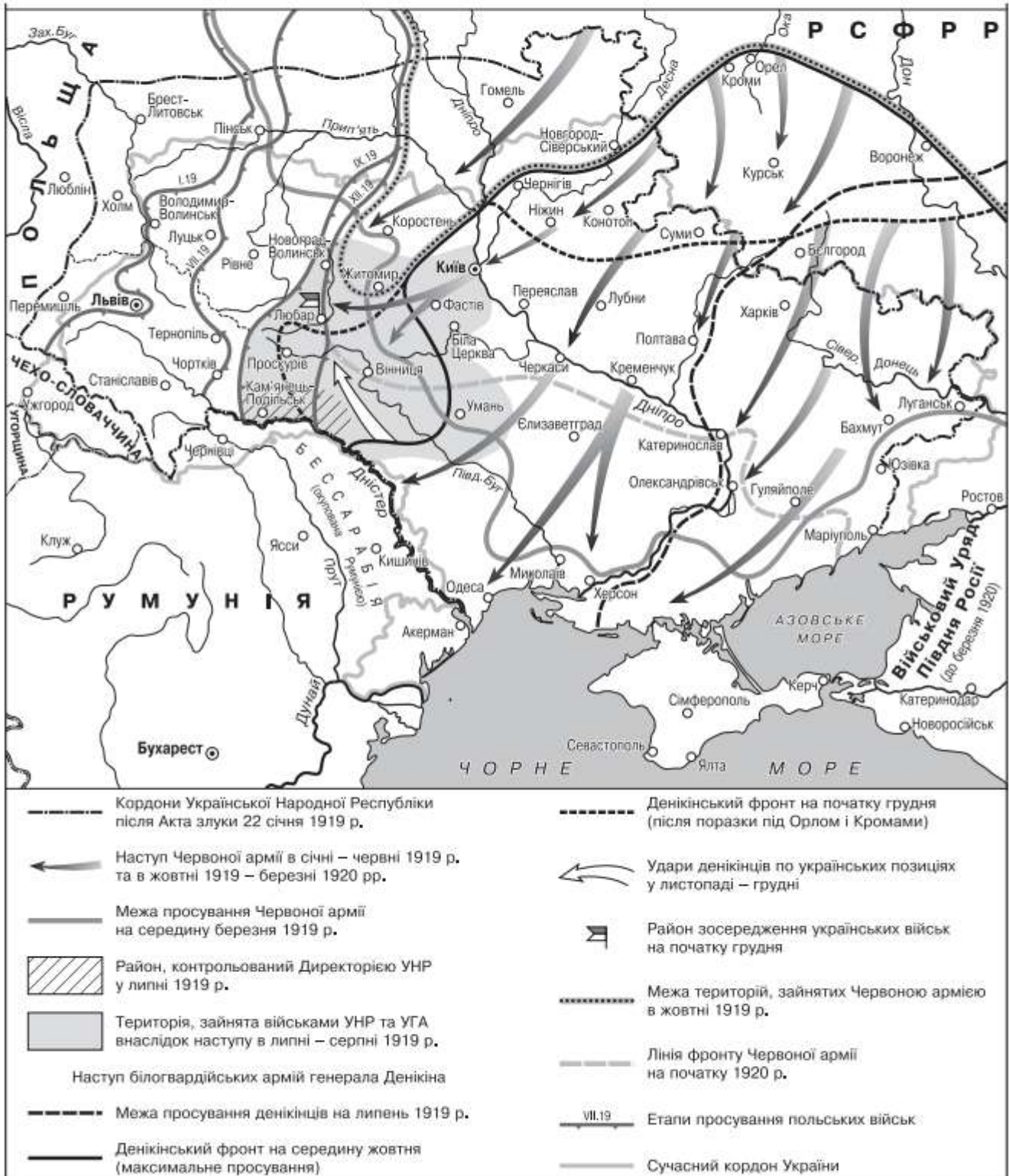
«Оголосивши війну Східній Росії, Директорії нічого більше не залишалось, як горнутися під крило Антанти. Чи хотіла вона того, чи не хотіла, стратегічне становище на східноєвропейському революційному фронті — на українській ділянці — було в той час таким: реакційний Дон захопив Катеринославщину й Таврію; Румунія захопила Буковину і Бессарабію; Польща напирала на Холмщину; Антанта розташувалася по всьому півдню України...

Боронитися від Східньої Росії, навіть оточеної з усіх боків ворогами, власними силами не було змоги. Робітництво, стероризоване військовим отаманським режимом, почало переходити від глухого невдоволення до збройних виступів проти Директорії. Селянство Харківщини, Чернігівщини, Полтавщини, почасти Київщини також почало підніматися проти директоріанських отаманів. Республіканська армія, що ще кілька тижнів тому дивувала всіх своїм революційним ентузіазмом і дисципліною, побачивши, що її втягають у національну війну з Росією, що по всьому директоріанському фронту йде спішна заміна гасел класової соціально-економічної боротьби на гасла національно-державницькі, розтавала на очах, як сніг на сонці. Одні частини "більшевичились", інші просто розвалювались: козаки самовільно кидали свої частини і зі зброєю в руках йшли "додому". Накази української військової влади, направлені до того, щоб повною ізоляцією армії від населення, повною забороною всякої агітації і політичної організації в армії захистити військо від розкладу, досягли протилежної цілі: залишене на опікування контрреволюційних отаманів, дуже часто колишніх гетьманців, революційне військо мало з цього добру нагоду швидко переконатись, що попало під провід ворожих йому соціально елементів. Загрози безглуздими карами і навіть їхнім родинам за порушення козаками військової дисципліни тільки допомагали швидкому моральному розкладові директоріанської армії.

За таких умов не залишалось ніякої надії на оборону території Республіки від численних ворогів. Найбільшу небезпеку для Директорії все ж являла мілітарна сила Східньої Росії, що її підкріплювали робітничо-селянські повстання на Україні та повна руйна тилу республіканської армії, яку викликали ті повстання. Небезпека ця була настільки велика й очевидна, що Директорія, зараз же після оголошення війни Росії, зійшла з позиції "нейтралітету" щодо Антанти і почала шукати в ній для себе союзника...» (П. Христюк).

Проаналізуйте карту і виконайте завдання. ►► 1. Поділіться на групи й підготуйте повідомлення про становище українських земель у першій половині 1919 р. ►► 2. Оберіть кількох експертів, які оцінюватимуть доповіді груп за планом: 1) чи точно визначено територію, захоплену більшовицькою Червоною армією на середину березня; 2) чи правильно визначено українські терени, захоплені польською армією; 3) чи точно визначено терени, контрольовані Директорією УНР у липні та серпні?

↑ Україна в 1919 р.

4. Становище Директорії УНР улітку 1919 р.

На початку червня 1919 р. Армія УНР, закінчивши реорганізацію (усі військові з'єднання було зведено в групи й дивізії), опинилася в оточенні між польськими й більшовицькими військами. За цих умов українські війська перейшли в контрнаступ проти більшовиків на Західному Поділлі. 3 червня частини Армії УНР під командуванням полковника **Олександра Удовиченка** розбили більшовицькі частини під Кам'янцем і захопили місто. У червні розпочалася **Кам'янецька доба Директорії УНР** (до листопада 1919 р.). Незабаром до Кам'янця-Подільська переїхали центральні державні установи УНР, усі міністерства.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Олександр Удовиченко (1887–1975)**

Генерал-полковник Армії УНР. Учасник основних воєнних подій у добу визвольних змагань. У березні 1920 р. сформував і очолив Залізну дивізію, брав участь у спільному з поляками поході на Київ. Із 1924 р. мешкав у Франції, військовий історик.

«Україна та її армія вже другий рік люто і запекло билися з ворогом... самотньо, заливаючись кров'ю, в таких важких обставинах, в яких рідко які-небудь армії перебували. Замість того, щоб її підтримати й допомогти, замість використати її молоду енергію та національне піднесення, держави Антанти вживали всіх зусиль, щоб ослабити її» (О. Удовиченко. «Україна у війні за державність»).

На початку липня загони В. Антонова-Овсієнка зупинили наступ військ С. Петлюри. У середині липня на подільську землю перейшли **Українська Галицька армія (УГА)** й уряд **ЗУНР**. Перехід через Збруч Галицької армії докорінно змінив розклад сил. Радянське командування зупинило свої війська перед Кам'янцем, щоб не опинитися між двома українськими арміями.

Після об'єднання армій УНР і ЗУНР ситуація на Правобережжі радикально змінилася: перед двома національними арміями України залишилося тільки два противники — радянська й білогвардійська російські армії.

→ Члени Директорії та воєначальники Армії УНР. Сидять члени Директорії Ф. Швець, С. Петлюра, А. Макаренко. Кам'янець-Подільськ. Липень 1919 р.

Злиття українських армій не залишилося поза увагою А. Денікіна. Він уповільнив темпи просування на Москву, щоб не втратити Україну. Кавалерійські частини білогвардійців під командуванням генерала М. Бредова швидким маршем посунули на Київ.

З'єднані УГА й Армію УНР очолив С. Петлюра. Водночас у Кам'янецьку добу помітно загострилася боротьба між різними течіями українського національно-визвольного руху. Опозицію не влаштовувала соціалістична політика Директорії та уряду УНР. Напруженими були стосунки С. Петлюри з Є. Петрушевичем та іншими галицькими провідниками.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

---

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► проголошення Акта злуки УНР та ЗУНР ► початок повстання проти гетьманського уряду, проголошеного Директорією УНР ► переїзд Директорії УНР до Кам'янця-Подільського.
2. До якої межі просунулася Червона армія територією України на середину березня 1919 р.? Які території були підконтрольні Директорії в липні 1919 р.?
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях Української революції в січні – липні 1919 р.: С. Петлюра, В. Винниченко, Є. Петрушевич, С. Остапенко, О. Удовиченко, В. Антонов-Овсієнко, А. Денікін.
4. Що спричинило події, про які йдеться в джерелі? Схарактеризуйте здобутки та прорахунки політики Директорії УНР протягом першої половини 1919 р.
«Пригадую перше засідання Трудового конгресу, яке відбулося в будинку Київської опери, де не раз уже відбувалися селянські з'їзди. Вразила мене театральність цього першого засідання. Велика сцена була прибрана українськими килимами й великим жовто-блакитним прапором. Посередині проти трибуни був поставлений великий золотий тризуб. У глибині сцени п'ять укритих червоним оксамитом великих крісел для членів Директорії... Коли члени Директорії з'явилися на сцені, члени Конгресу встали, вітаючи їх покликами... оркестр грав національний гімн...» (Зі спогадів делегата Трудового конгресу України С. Ковалевського).
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.
«Отаманом міг стати всякий, хто хотів. Головним отаманом видавалося посвідчення, що такий-то має формувати "загін", йому давалося кілька мільйонів карбованців, і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні звіту, ні контролю, ні відповідальності за гроші й за "свою діяльність" ці "національні герої" за прикладом "головного національного героя" не визнавали» (В. Винниченко).
«Москва уважно стежила за подіями в Україні та чекала на слушний момент, щоб підбити її під свою владу. Внутрішній переворот в Україні дуже ослабив адміністративний і господарський апарат і відтягнув увагу населення від головної загрози – з боку Москви, бо всі зусилля української влади були скеровані на налагодження нормального життя і порядку. Лінію фронту на північних кордонах з його стратегічними пунктами, які займала раніш австро-німецька армія, мусила тепер тримати нечисленна і не зовсім підготовлена Українська Армія...» (О. Удовиченко).
6. Доберіть 3–4 аргументи на підтвердження або спростування слушності думки «Директорія УНР: у вогні війни та політичного протиборства».

18 жовтня 1918 р. – створення Національної Ради (Львів)

21 листопада 1918 р. – захоплення польськими військами Львова

22 січня 1919 р. – проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР (Київ)

1918

1919

1 листопада 1918 р. – «Листопадовий зрив»

13 листопада 1918 р. – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)

Листопад 1918 р. – захоплення румунами Чернівців, поляками – Лемківщини, Посаяння, Холмщини, Підляшшя

Липень 1919 р. – захоплення польськими військами Східної Галичини

§ 13 Західноукраїнська Народна Республіка

Поразка Центральних держав у Першій світовій війні та зумовлений нею розпад Австро-Угорської монархії актуалізували державотворчі плани галицьких українців. **18 жовтня 1918 р.** у Львові зібралися визначні діячі Східної Галичини й Буковини, а саме: посли до імперського парламенту, депутати Галицького та Буковинського сеймів, керівники політичних партій, митрополит Андрей Шептицький, єпископ Гнат Хомишин. Вони проголосили себе Конституантою (Установчими зборами) й обрали **Українську Національну Раду** – вищий орган влади української держави, розташованої на теренах Східної Галичини, Лемківщини, Північно-Західної Буковини й Закарпаття. Головою УНРади обрали Є. Петрушевича. *«Заснувши 31 жовтня 1918 р. під австрійською державною владою, виконуваною поляками, населення Львова прокинулося 1 листопада 1918 р. під владою Української Національної Ради. Як символ цієї влади майорів на вежі ратуші український синьо-жовтий прапор»*, – писав сучасник. У ніч на 1 листопада збройні загони Національної Ради зайняли Львів, а потім – усю Східну Галичину. Події у Львові 1 листопада 1918 р. увійшли в історію під назвою *«Листопадового зриву»*.

Уже в ті дні було висловлено думку про майбутню злуку з Наддніпрянською Україною і створення соборної незалежної національної держави. Однак здійснювати задумане доводилося в запеклому протистоянні з відроджуваною Польщею.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Дмитро Вітовський (1887–1919)**

Воював у складі легіону УСС. Голова Українського військового генерального комісаріату, який здійснив переможне Листопадове повстання 1918 р. у Львові («Листопадовий зрив») і передав владу в Галичині Українській Національній Раді. Секретар (міністр) військових справ ЗУНР.

Проаналізуйте карту, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання.
▶▶ 1. Визначте терени Української держави, які були задекларовані Українською Національною Радою 19 жовтня 1918 р., вказуючи назви історичних земель України. ▶▶ 2. Порівняйте терени з фактичними кордонами ЗУНР. З'ясуйте, що стало на заваді створенню держави в задекларованих 19 жовтня межах.
▶▶ 3. Що визначало внутрішньо- та зовнішньополітичне життя ЗУНР наприкінці 1918-го – у першій половині 1919 р.?

↑ Західноукраїнська Народна Республіка. Українсько-польська війна

1. Державотворча діяльність Української Національної Ради

↑ Делегація ЗУНР та УНР у Львові, вул. Третього Травня (нині – Січових стрільців). Листопад 1918 р.

9 листопада Українська Національна Рада утворила уряд – *Тимчасовий державний секретаріат*. Очолив його лідер найвпливовішої на той час Національно-демократичної партії *Кость Левицький*. Того самого дня УНРада затвердила назву української держави – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Територія республіки становила 70 тис. кв. км з населенням близько 6 млн осіб. Державний секретаріат розпочав діяльність із напрацювання проекту «Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії». Його було ухвалено на засіданні УНРади 13 листопада.

Утім, уже 21 листопада 1918 р. молода держава зазнала могутнього удару польських військ. Галицькі вояки були змушені здати Львів, і уряд переїхав спочатку до Тернополя, а наприкінці грудня – до Станіслава. Новій державі вдалося забезпечити певний порядок і стабільність, створити органи місцевого управління. Важливим завданням соціально-економічної політики було розв'язання земельного питання. Деякі приватні землеволодіння, які належали переважно полякам, розподіляли між селянами. Виборчі права було надано всім громадянам ЗУНР, передбачено широкі права національним меншинам.

Однак політичні партії, що входили до Національної Ради, виступали проти конфіскації землі у великих власників для передачі її селянам. В умовах польської агресії це послабило підтримку проголошеної національної держави українським населенням.

Керівництво ЗУНР послідовно заявляло про своє рішення «перестати існувати як окрема держава й злитися в одну велику державу з Українською Народною Республікою». Урочиста церемонія підписання Акта злуки відбулася 22 січня 1919 р. на Софійському майдані у присутності десятків тисяч людей. УНР і ЗУНР об'єднувалися в єдину соборну Українську Народну Республіку. Є. Петрушевич увійшов до складу Директорії.

Проаналізуйте історичне джерело і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Яка роль передбачалася у документі для Української Національної Ради? ►► 2. Які плани-наміри декларувала відозва?

Відозва Української Національної Ради до населення Львова. 1 листопада 1918 р.

«До населення міста Львова. Волею українського народу утворилася на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії Українська Держава. Найвищою владою Української Держави є Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обійняла владу в столичному місті Львові і на

цілій території Української Держави. Дальші розпорядження видадуть цивільні й військові органи Української Національної Ради.

Український Народе! Доки будуть установлені органи державної влади в законному порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають охопити всі державні, краєві й громадські уряди і від імені Української Національної Ради здійснювати владу. Де цього ще не зроблено, дотеперішні неприхильні Українській Державі уряди мають бути усунені. Всі жовніри української народності підпорядковуються віднині виключно Українській Національній Раді, і всі вони мають стати на її оборону. Українських жовнів з фронтів відкликаємо оцим до рідного краю на оборону Української Держави. Все придатне до військової служби українське населення має утворити боеві відділи, які або ввійдуть до складу української армії,

або на місцях оберігатимуть спокій і порядок».

Проаналізуйте історичне джерело і виконайте завдання. Розкажіть про державу на західноукраїнських землях за планом: ▶▶ 1. Яку назву мала держава, коли її утворено? ▶▶ 2. У яких межах визначено кордони? ▶▶ 3. Який державницький статус задекларовано? ▶▶ 4. Хто представляв народ, яку виборчу систему впроваджували? ▶▶ 5. Якими мали бути герб і прапор держави за «Тимчасовим основним законом» від 13 листопада 1918 р.?

«Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії» від 13 листопада 1918 р. зазначав: «Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові 19 жовтня 1918 р., охоплює весь простір колишньої Австро-Угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західноукраїнська Народна Республіка.

Простір Західноукраїнської Народної Республіки покривається суцільними українськими етнографічними теренами в межах колишньої Австро-Угорської монархії – тобто українською частиною колишніх австрійських коронних країв Галичини з Володимирією й Буковини та українськими частинами колишніх угорських комітатів¹: Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Березький, Угоча і Марморос...

← Старшини Другого корпусу Української Галицької армії. Стрий. 1919 р.

¹ Адміністративно-територіальна одиниця в Угорському королівстві.

Ця державна територія творить самостійну Західноукраїнську Народну Республіку.

Права влади іменем Західноукраїнської Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, обране на підставі загального, рівного, безпосереднього таємного й пропорціонального права голосування незалежно від статі. На цій основі мають бути обрані Установчі Збори Західноукраїнської Народної Республіки. До часу зібрання Установчих Зборів вся повнота влади належить Українській Національній Раді й Державному Секретаріату.

Гербом Західноукраїнської Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у правий бік. Державна печатка має напис довкола герба: "Західноукраїнська Народна Республіка"».

2. Українсько-польська війна

Уже перші збройні сутички з польськими військами змусили уряд ЗУНР подбати про створення власної армії. Основою її став полк Українських січових стрільців. Завдяки загальній мобілізації в лавах Української Галицької армії (УГА) опинилося близько 100 тис. осіб. До неї приєдналися солдати, які служили в австрійських військах. Для розв'язання проблеми офіцерських кадрів доводилося звертатися по допомогу до уряду УНР, призначати на командирські посади колишніх австрійських і німецьких офіцерів, а також офіцерів з царської армії. За сприяння С. Петлюри УГА очолив наддніпрянський генерал *Михайло Омелянович-Павленко*. Скрутно було і з військовим спорядженням, гостро бракувало зброї та набоїв.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Михайло Омелянович-Павленко** (1878–1952)

Генерал-полковник Армії УНР. Від початку підтримав Українську революцію. У грудні 1918 – червні 1919 рр. був головнокомандувачем УГА. Упродовж грудня 1919 – липня 1921 рр. – командувач Армії УНР. З листопада 1920 р. перебував у таборі інтернованих вояків у Польщі, згодом – в еміграції. Автор наукових праць із військової історії України.

«Українська Галицька армія, що вже в боях на своїх теренах пережила світлі й темні хвилини, стала на довший час міцною основою боротьби на Великій Україні. Наступ на Київ. Кілька годин у "столиці Української Держави". Знову відступ. Жахливий тиф... Пощо це все? Щоб внести і свою данину в загальну справу будови Української Самостійної Соборної Держави!» (М. Омелянович-Павленко).

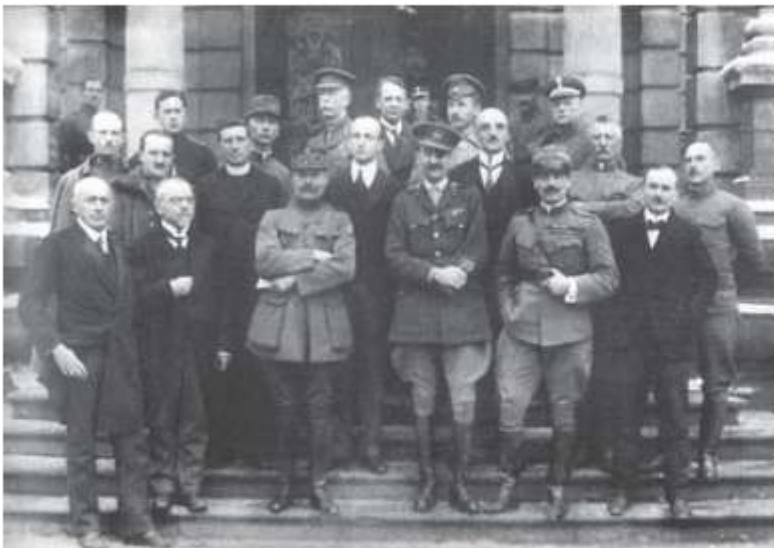
Війна ЗУНР із Польщею тривала з перемінним успіхом. Переломний момент настав, коли у квітні 1919 р. проти УГА виступив 60-тисячний корпус на чолі з Юзефом Галлером, сформований у Франції з польських військовополонених.

У середині травня польські війська, зміцнені армією Галлера, перейшли в загальний наступ і до початку червня захопили майже всю Галичину, крім невеликого трикутника між річками Дністер і Збруч. 26 травня 1919 р. голова (президент) УНР Є. Петрушевич та уряд ЗУНР залишили столицю – Станіс-

лавів. 9 червня Українська Національна Рада наділила президента ЗУНР повноваженнями диктатора. Є. Петрушевич призначив нового керманіча УГА – наддніпрянського генерала **Олександра Грекова**. Ці червневі тижні стали періодом останнього відчайдушного наступу УГА, відомого під назвою **Чортківської офензиви**¹. У результаті було відвойовано майже половину території, окупованої польськими військами із середини травня. УГА невдовзі просунулася до Львова. Проте розвинути і зміцнити успіх не вдалося, галицькі з'єднання просто не мали чим битися з поляками. Контрнаступ останніх відкинув українців на попередні позиції.

У середині липня 1919 р. галицькі вояки перейшли Збруч. Є. Петрушевич та уряд опинилися на території УНР, а Галицька армія приєдналася до її військових частин. Зведені армії УНР і ЗУНР мали близько 80 тис. бійців. Польські війська заволоділи всією Галичиною і Західною Волиною. На **Парижській мирній конференції**, де вирішувалася доля Європи після Першої світової війни, Польща заручилася підтримкою Франції і отримала право на тимчасову окупацію Східної Галичини.

У складі 1-го корпусу УГА діяв самостійний єврейський військовий підрозділ – **єврейський бойовий курінь** (офіційна назва «Пробойовий курінь I Корпусу Галицької армії»), який очолював Соломон Ляйнберг. Курінь налічував до 1200 вояків, серед яких були також старшини-українці. 14 липня 1919 р. єврейський курінь УГА затримав наступ поляків, що дало змогу УГА відступити за р. Збруч. Лише оточена 4-а сотня на чолі з поручиком Мазяром потрапила в полон. За Збручем курінь як праве крило УГА дійшов до Києва, зайняв станцію Святошин. Внаслідок бойових дій та епідемії тифу курінь втратив 2/3 складу, після чого був розформований, а стрільці передані до інших частин. С. Ляйнберг потрапив у польський полон, де й загинув.

← Представники Антанти і члени делегації ЗУНР під час переговорів про припинення українсько-польської війни. Львів. 26 лютого 1919 р.

Поясніть думку істориків, спираючись на конкретні факти з історії ЗУНР.

«Історія ЗУНР поза рідною землею сповнена трагізму. Очевидно, особливо з позицій сьогодення, що й приреченою на невдачу була і діяльність її уряду на еміграції, як рівночасно намагання республіканської дипломатії привер-

¹ З польської – наступ.

нути увагу світової спільноти до долі Східної Галичини. Терези історії у черговий раз схилилися на користь Польщі... Реальне існування упродовж восьми з половиною місяців національної галицької державності поставило на практичний ґрунт в українському русі гасло Соборної Української держави» (сучасні історики О. Павлишин, О. Рубльов).

3. Сучасники про Євгена Петрушевича

Проаналізуйте фрагменти джерел і виконайте завдання. Підготуйте розповідь про Є. Петрушевича за планом: ▶▶ 1. Чому, на вашу думку, саме Є. Петрушевич став лідером українських політичних сил на західноукраїнських теренах? ▶▶ 2. На які риси характеру звертали увагу сучасники? Що в особистості Петрушевича вразило вас? ▶▶ 3. Поміркуйте про причини його непростих відносин із С. Петлюрою, які він прагнув не загострювати. Про що це свідчить?

«Диктатор Петрушевич – це людина кришталевої чистоти характеру. Я знав його задовго до війни, знав його родинне й суспільне життя, його грошові відносини тощо. Він уже по своїй вдачі, немов органічно – не міг зрозуміти, як це можливо, щоб союз народів, який виграв війну під справедливим гаслом звільнення поневолених націй, – мав тепер, коли Європа порядкується на нових засадах, віддати таку стару українську землю, як Галичина, її споконвічним ворогам – полякам. Уважав це короточасним маневром Антанти, яка не поінформована в нашій справі. Словом, у нім було глибоко вкорінене почуття права й справедливості, щоб повірити в те, що діялося. Провідників великих народів Заходу – як-от Вільсона, Ллойда Джорджа та інших – не міг уважати аж такими “нестійкими в слові”. Твердо вірив, що справа наша невдовзі поліпшиться (я кілька разів звертав увагу на те, що він оптиміст) і що ми невдовзі повернемося у свою Галичину як її повноправні хазяїни.

У силу більшовиків Диктатор не вірив. Уважав більшовизм полум'ям, яке довго горіти не може. Чи можливо було схилити його до компромісу – піти з більшовиками для рятування від мук українського народу в Галичині? Думаю, що так. І що Петлюра перешкодив розвиткові внутрішнього болю Диктатора в тім напрямі. “Ціла Україна проти більшовиків”, – говорив йому Петлюра, як мені оповідав Диктатор. “Це означало б зраду проти українського народу”. Це був для Петрушевича сильний аргумент, бо він сильно відчував свою відповідальність перед історією». (О. Назарук)

«У галицькому уряді, в галицькій громаді та армії панує повна згода поглядів і єдність у справах з усіх основних питань державного життя з Верховною Владою й Урядом Наддніпрянської України. Непорозуміння і сепаратних виступів у важливих проблемах внутрішньої і закордонної політики жоден уряд не робив без порозуміння з іншим. Тож усі нерозумні чутки й підозріння, що останнім часом з'являлися навіть у якійсь частині нашої преси, є плодом інтриг наших ворогів, котрі всіма способами намагаються ослабити відпорну силу нашого народу. Галицьке громадянство плаче ті самі національні ідеали, що й Наддніпрянська Україна, а наддніпрянська армія своєю кров'ю від Збруча аж до Києва позначила хресну дорогу любові до Соборної України. Вона підпорядковується одному Головному Командуванню і спільно з наддніпрянськими лицарями прямує до однієї високої мети... В усіх справах нашого державного життя Диктатор думає і творить одну волю з урядом Наддніпрянщини, а його армія освячує цю святу єдину волю своєю цінною кров'ю». (Виступ Є. Петрушевича на державній нараді 25 жовтня 1919 р. // М. Лозинський. «Галичина в рр. 1918–1920»)

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ Євген Петрушевич (1863–1940)

Депутат австрійського парламенту та Галицького сейму. Лідер визвольних змагань у Західній Україні. Обраний президентом УНРади (обіймав цю посаду до 9 червня 1919 р.). 9 червня 1919 р. проголошений диктатором ЗО (Західної області) УНР. Був одним з ініціаторів і безпосередньо реалізував злуку УНР та ЗУНР. Після переходу Галицької армії та уряду ЗО УНР за р. Збруч, на територію Наддніпрянської України, виявилися гострі розходження політичних ліній Петрушевича та Петлюри. У листопаді 1919 р. залишив Кам'янець-Подільськ, виїхавши до Відня. До кінця життя перебував у еміграції в Берліні.

4. Становище на інших українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини

Буковина. На Конституанті у Львові 18 жовтня 1918 р. були присутні 22 буковинські делегати. Повернувшись до Чернівців, вони створили Крайовий комітет на чолі з відомим громадським діячем *Омелян Поповичем*. Комітет почав перебирати на себе владу в імперській адміністрації. 3 листопада Крайовий комітет провів у Чернівцях велике (до 10 тис. учасників) Буковинське народне віче. На ньому було вирішено приєднати українську частину Буковини до Західноукраїнської держави. Учасники цього історичного зібрання ухвалили ще один пункт вимог: «*Віче бажає прилучення австрійської частини української землі до України*». Однак уже на початку листопада 1918 р. королівська Румунія ввела у край свої війська.

Територія **Хотинщини** (Північної Бессарабії, що від 1812 р. перебувала у складі Росії) з лютого до початку листопада 1918 р. була під австрійською окупацією. Спроби уряду УНР, а потім Української Держави утвердити в Хотині свою адміністрацію виявилися марними. На початку листопада Бессарабію окупували румунські війська.

Закарпаття. На початку листопада 1918 р. Угорщина проголосила незалежність. Закарпатська Україна століттями перебувала під угорською адміністрацією. Тому вона опинилася у складі нової держави. На початку 1919 р. з дозволу Антанти новоутворена Чехо-Словаччина захопила західну частину Закарпаття, а Румунія – південно-західну. У березні 1919 р. в Угорщині було проголошено радянську владу, яка протрималася на Закарпатті тільки 40 днів. Наприкінці липня 1919 р. весь край потрапив під контроль чеських військ. На основі рішень *Сен-Жерменського договору 1919 р.* і *Тріанонського договору 1920 р.* Закарпатська Україна ввійшла до складу Чехо-Словаччини.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► захоплення Східної Галичини польськими військами ► проголошення Західноукраїнської Народної Республіки ► проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР.

2. Які терени Української держави були задекларовані УНРадою у жовтні 1918 р.? Якими були фактичні кордони ЗУНР? Які терени ЗУНР захопила Польща на середину листопада 1918 р.; узимку 1918–1919 рр.; на початку червня 1919 р.?
3. Складіть речення, використавши поняття: *«Листопадовий зрив», Українська Національна Рада, Державний секретаріат, УГА, Акт злуки, Чортківська офензива.*
4. Опишіть одним реченням діячів залежно від їхньої ролі в подіях доби ЗУНР: Д. Вітовський, К. Левицький, М. Омелянович-Павленко, О. Греков, Ю. Галлер.
5. Які з тверджень характеризують політику уряду ЗУНР? Відповідь обґрунтуйте.
  - ▶ 1. Забезпечення демократичних прав і свобод для всього населення.
  - ▶ 2. Здійснення аграрної реформи за викуп.
  - ▶ 3. Націоналізація фабрик і заводів.
  - ▶ 4. Уведення 8-годинного робочого дня та соціальних гарантій для трудящих.
  - ▶ 5. Здійснення аграрної реформи через безкоштовне передання великих поміщицьких володінь безземельним селянам.
  - ▶ 6. Скасування приватної власності на землю, її націоналізація та створення колективних господарств.
  - ▶ 7. Забезпечення національних прав і демократичних свобод лише для українського населення.
  - ▶ 8. Забезпечення широких повноважень національним меншинам.
6. Порівняйте перші заходи Української Національної Ради у 1918 р. та Української Центральної Ради у 1917 р. Що вони мають спільного? Чим відрізняються? У чому причини таких невідповідностей? Порівняйте обставини, за яких були створені УНР і ЗУНР.
7. Виберіть твердження, у яких йдеться про Є. Петрушевича.
  - ▶ 1. Був першим головою Державного секретаріату, створеного Українською Національною Радою ЗУНР.
  - ▶ 2. Організатор і керівник повстання 1 листопада 1918 р. у Львові, командувач збройних сил ЗУНР, згодом – державний секретар військових справ ЗУНР.
  - ▶ 3. Був членом Директорії УНР згідно з ухвалою Трудового конгресу України в Києві.
  - ▶ 4. Після захоплення поляками майже всієї Галичини призначений диктатором Західної області УНР.
  - ▶ 5. Як голова Українського національного союзу відігравав провідну роль в організації антигетьманського повстання.
  - ▶ 6. Був президентом Української Національної Ради, яка проголосила створення на українських землях Австро-Угорщини Української держави.
  - ▶ 7. Залучив до державного будівництва представників усіх політичних партій і рухів, усіх верств населення, уникнувши при цьому загострення соціальних конфліктів.
8. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.

«По місту ходили українські військові патрулі. Ця переміна була великою несподіванкою для всіх львів'ян без різниці у національності й віросповіданні... Перший день української влади минув спокійно. Вона не зустрічала ніякого опору. Однак вже вранці почали приходити відомості, що в околиці головного залізничного вокзалу, в міській школі ім. Конарського щоразу більше відчувається акція польської військової організації. Ця акція швидко перемінилася на польсько-українську війну за володіння Львовом...» (М. Лозинський).

«19 березня 1919 р. до командувача Галицькою армією генерала Омеляновича-Павленка наспіла телеграма з Парижа, підписана Вільсоном, Ллойд-Джорджем, Клемансо й Орландо, з пропозицією негайно спинити бої в околицях Львова. Така ж телеграма була вислана до генерала Розвадовського, коменданта Львова. Поки триватиме припинення бойових операцій, війська обох сторін стоять на своїх позиціях. Комунікація залізницею між Львовом і Перемишлем залишається вільною з причини потреби щоденного забезпечення міста Львова» (О. Удовиченко).

6–10 березня 1919 р. – Третій Всеукраїнський з'їзд рад. Ухвалення Конституції УСРР (Київ)

16 грудня 1919 р. – захоплення Києва Червоною армією

березень
1919

грудень
1919

25–27 липня
1919 р. –
об'єднання армій
УНР і ЗУНР

31 серпня
1919 р. –
«Київська
катастрофа»

6 грудня 1919 р. –
початок Першого
зимового походу
Армії УНР

§ 14 1919 рік: встановлення УСРР / УССР та окупація України білогвардійцями

СЛОВНИК

Реімперіалізація – повторне створення імперії; відновлення імперії більшовиками в дореволюційних кордонах, включення неросійського населення в імперський організм, часто на засадах національного нівелювання, аж до геноциду.

З перших місяців 1919 р. в Україні *утвердилася більшовицька диктатура*, за допомогою якої російський тоталітарний режим здійснював політику **реімперіалізації**. Формально, за радянською Конституцією, Україна вважалася незалежною республікою. Однак фактично влада належала КП(б)У, яка була частиною РКП(б). Після утвердження диктатури Москва почала здійснювати в Україні комуністичну програму соціально-економічних перетворень. Однак її невідповідність інтересам селянства швидко призвела до *селянських повстань*, набагато

масштабніших, ніж ті, що відбувалися проти німецько-австрійських окупантів роком раніше. Селянство України вже в березні – квітні 1919 р. почало виступати проти влади під гаслами «Геть комуну!», «За Радянську владу без комуністів!». Якщо у квітні селянських повстань було зареєстровано 93, то уже в липні – 207.

Антибільшовицькі виступи селянства істотно вплинули на стан переважно селянської за своїм складом Червоної армії, спричинивши в ній низку заколотів, а також загальне послаблення дисципліни й масове дезертирство. Такими сприятливими для себе обставинами скористався білогвардійський генерал Антон Денікін зі своєю Добровольчою армією та гаслами «єдиної й неподільної Росії».

1. Формування комуністичного режиму в Україні. Соціально-економічні перетворення більшовиків

На початку лютого 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України встановив нову назву маріонеткової квазідержави – *Українська Соціаліс-*

тична Радянська / Советська Республіка (УСРР / УССР) – та переїхав з Харкова до Києва. За аналогією з московським виконавчим органом влади уряд назвали *Радою народних комісарів*, скорочено – *Раднарком*. Головою уряду став *Християн Раковський*, призначений ЦК РКП(б). У березні 1919 р. відбувся *Третій Всеукраїнський з'їзд рад*, який ухвалив *першу Конституцію УСРР* та обрав Центральний виконавчий комітет (ЦВК) України на чолі з *Григорієм Петровським*.

Радянську державність насаджувала Москва, яка формувала склад Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У. Спочатку в населених пунктах створювали військово-революційні комітети – *ревкоми*. Вони здійснювали так зване *радянське будівництво*: добір потрібних кандидатів у депутати рад, проведення виборів, під час яких забезпечувалося проходження відібраних кандидатур, створення апарату виконавчих комітетів рад. Своїх противників більшовики оголошували контрреволюціонерами і розправлялися з ними за допомогою *ЧК – Надзвичайної комісії* (рос. – Чрезвычайная комиссия).

1 червня було опубліковано декрет ВЦВК, згідно з яким РСФРР й УСРР об'єднували: 1) військові організації і військове командування; 2) ради народного господарства (вищі органи керівництва промисловістю); 3) управління залізничним транспортом; 4) наркомати фінансів; 5) наркомати праці. Керівництво цими п'ятьма галузями зосереджувалося в московських колегіях.

ЦК РКП(б) дозволив залишити звання «нарком УСРР» за головами всіх об'єднаних відомств, крім військового. Але українські наркоми вважалися лише уповноваженими наркомів РСФРР. Скасування наркоматів зруйнувало б фасад тієї квазідержави, яку більшовики будували в Україні.

14 червня 1919 р. ЦВК рад України схвалив декрет про утворення *«воєнно-політичного союзу»* і запропонував урядовим установам негайно втілити його в життя.

На території України було поширено політику *воєнного комунізму*, яка передбачала:

- запровадження загальної трудової повинності;
- мілітаризацію праці;
- заборону приватної торгівлі;
- продовольчу розверстку (розкладку);
- карткову систему постачання міського населення;
- націоналізацію всіх підприємств.

ЗАУВАЖТЕ

Коли «комуністичний штурм» у сфері економіки й державного будівництва, здійснюваний більшовиками упродовж 1918–1920 рр., зазнав краху, Ленін оголосив його політикою, нав'язаною умовами війни та іноземної воєнної інтервенції. Поняття *«воєнного комунізму»*, тобто комунізму не справжнього, а спричиненого війною, виправдовувало більшовицький терор і давало можливість агітаторам і надалі з успіхом пропагувати комуністичну ідеологію в її ленінському трактуванні.

СЛОВНИК

Продовольча розкладка (продрозкладка, продрозверстка (рос. продрозверстка)) – спосіб заготівлі сільськогосподарської продукції радянською владою шляхом реквізиції, як частина «продовольчої диктатури».

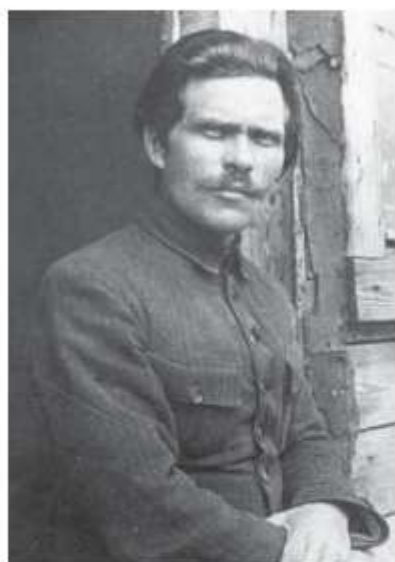
СЛОВНИК

Реквізіція (від лат. *requisito* – вимога) – примусове вилучення державою майна у приватного власника.

Терор і тероризм – злочинні дії, спрямовані на залякування організації або неорганізованої спільноти з метою домогтися очікуваного результату.

Червоний імперіалізм – сутність політики й ідеології радянської / советської влади, що полягала у побудові «радянського / советського народу» (без врахування особливостей національних республік та їхніх народів) і в поширенні впливу Кремля на весь світ під гаслами комунізму / соціалізму.

лянам нелегально торгувати хлібом за конкурентними цінами, створювали загороджувальні загони на залізницях і водних шляхах. Однак у 1919 р. із запланованих 140 млн пудів хліба з українського села вдалося вилучити лише 8 млн пудів.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

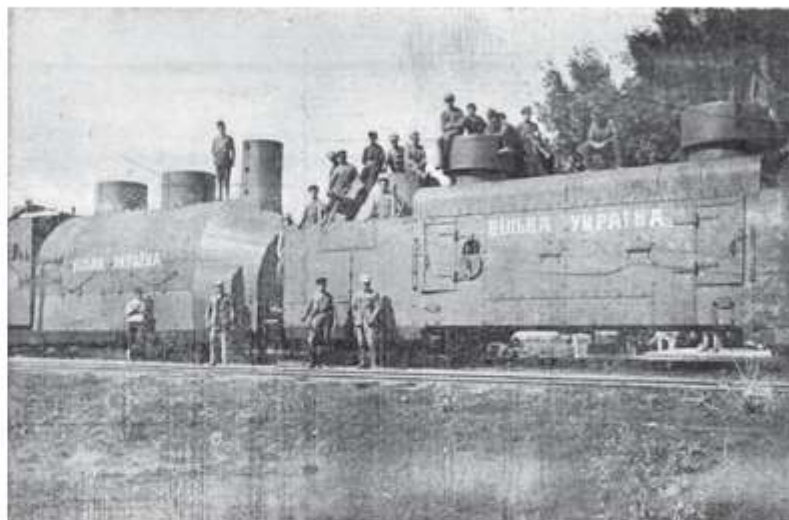
← Нестор Махно (1888–1934)

Керівник найбільшого за масштабами селянсько-повстанського руху в Україні у 1918–1920 рр. Зумів зібрати величезну селянську армію (в окремі моменти – до 100 тис. осіб). Очолював боротьбу селян проти німецьких підрозділів та Гетьманату, згодом – проти Директорії УНР, денікінців, більшовиків (з останніми укладав тимчасові союзи). Після операції з розгрому П. Врангеля, у якій Махно виступав на боці Червоної армії, його військо було знищене радянською владою. Емігрував до Румунії (1921), потім – до Франції.

«...З великого числа всяких отаманів та ватажків, що боролися з окупантами, найбільше уславився очевидно най-

талановитіший з-поміж них – “батько” Махно, що по своїй вдачі нагадує одного з героїв Руїни XVII віку Сірка, але й Махно, як і Сірко, людина без широких державотворчих планів, а тільки – дика, степова, руйнівна сила, що несвідомо, інстинктивно обороняє свій край від чужинців, а тому й не можна сподіватись, щоб він зміг вигнати москалів і збудувати Українську Державу...» (Є. Чикаленко).

→ УГА в боротьбі проти більшовиків. Бронепотяг «Вільна Україна» з куражем бригади УСС. Київська губернія. Вересень 1919 р.

Щоб полегшити вилучення зерна, селян треба було об'єднати у великі «соціалістичні» господарства — *комуни* та *радгоспи*. Йшлося про здійснення суцільної колективізації селянських господарств. По суті політику більшовиків в Україні можна характеризувати як **червоний імперіалізм**, здійснюваний методом тотального **терору** щодо місцевого населення, насамперед селянства. У відповідь піднялася могутня хвиля селянського протесту.

Антибільшовицькі виступи селян виявилися особливо загрозливими через те, що вони розгорнулися передусім у збройних силах. Один із перших виступів проти уряду очолив отаман *Зелений (Д. Терпило)*. Його загони входили до Армії УНР, а потім у повному складі перейшли на бік Червоної армії. В. Антонову-Овсієнку довелося докласти великих зусиль, щоб придушити повстання.

Услід за Зеленим проти влади виступили численні селянські загони «батька» *Нестора Махна*. На з'їзді селянських депутатів Катеринославщини в Гуляйполі, який відбувся у квітні 1919 р., було висловлено категоричну незгоду з антиселянськими рішеннями Третього Всеукраїнського з'їзду рад. Однак Х. Раковський не наважився вжити каральних заходів проти «батька», який своїми силами тримав весь фронт проти денікінців між Маріуполем і Волновахою.

Наймасштабнішим був виступ отамана *Ничипора Григор'єва*. У лютому 1919 р. він перейшов на бік більшовиків і спромігся блискавично витіснити війська Антанти з півдня України. Однак у травні Н. Григор'єв звернувся з маніфестом «До українського народу», в якому закликав боротися проти комун, «чрезвычайки» й комісарів. З великими труднощами Раковському вдалося розгромити григор'євців.

Проаналізуйте карту на с. 117. З'ясуйте, які терени України перебували під контролем Добровольчої армії А. Денікіна: 1) на липень 1919 р.; 2) на середину жовтня; 3) на початок грудня після поразок від Червоної армії.

2. Денікінський режим в Україні

З весни 1919 р. головним театром воєнних дій між радянськими й білогвардійськими військами став Донбас. **4 травня** А. Денікін захопив *Луганськ*, у червні — *Харків* і *Катеринослав*. Білогвардійці швидко окупували Лівобережну Україну, намагаючись блокувати наступ Армії УНР на Одесу та не допустити захоплення нею Києва, адже влітку об'єднана Армія УНР активізувала свої дії. Її частини тисли червоних із заходу на схід та північ.

← Парад з нагоди звільнення Харкова від більшовиків. У центрі – А. Денікін. 5 липня 1919 р.

На захопленій території України було створено три області: Харківську, Київську та Новоросійську (з центром в Одесі). Їх очолили генерал-губернатори з необмеженими повноваженнями.

Денікін почав відновлювати поміщицьке землеволодіння. Селян змушували вносити на потреби денікінської армії разовий податок у розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини землі. 8-годинний робочий день у промисловості теоретично визнавали, але його запровадження відклали до мирного часу. Було відновлено царське законодавство щодо загальноосвітньої школи, яке фактично забороняло викладання українською мовою. Почастішали спалахи антисемітизму, що виявлялися в єврейських погромах.

Проти денікінського окупаційного режиму виступили різні політичні сили.

Проаналізуйте плакати і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Яким політичним силам вони «належать»? ►► 2. Яким символічним змістом сповнене кожне зображення? ►► 3. Яке ставлення до подій та явищ тогочасної доби прагнули сформулювати в глядачів автори?

3. «Київська катастрофа»

СЛОВНИК

Наприкінці серпня працівники радянських / советських урядових установ змушені були терміново залишити Київ. **31 серпня** в столицю вступили українські війська. Саме в Києві зустрілися об'єднані сили українського війська й підрозділи Добровольчої армії під командуванням генерала М. Бредова. Вони взяли Печерськ і почали наступ на інші райони міста. Війська УНР не чинили опору, виконуючи наказ штабу Головного отамана про толерантне ставлення до «добровольців». Попри нечисленність білогвардійці діяли рішуче. Бредов домогся від командувача УГА генерала Кравса згоди на відступ з Києва аж до Василькова. С. Петлюра, який не брав участі в Київському поході, пізніше назвав його **«київською катастрофою»**. Відступ армій УНР та УГА з Києва наклав негативний відбиток на всі подальші події визвольного руху в Україні: 1) розв'язав руки Денікіну, який до осені 1919 р. захопив майже всю Україну; 2) посіяв зневіру в українське військо, його керівництво і в перемогу повстанського руху в Україні загалом; 3) призвів до остаточного розколу в самій Директорії.

«Київська катастрофа» – події серпня 1919 р. в Україні, похід Дієвої армії УНР (ДА УНР) та Української галицької армії (УГА) на Київ.

Проаналізуйте фрагменти історичних джерел і виконайте завдання. На підставі джерел та матеріалу параграфа встановіть, які події в них відображені. Як сприймають ці події учасники, що перебували у протилежних таборих?

«Денікін... розпочав наступ з південних степів. Селянство охоче допомагало денікінському війську, і великий простір Лівобережжя аж по самий Кременчук і Єлисавет – Харків був звільнений від більшовиків майже за 10 днів. Таким чином для Добровольчої армії відкривався вільний шлях на Москву, бо під натиском української армії на Правобережній Україні більшовики кинули туди майже всі резерви з Лівобережжя та з центру Росії. Якби Денікін пішов відбудовувати демократичну етнографічну Росію, він знайшов би співчуття українського народу і за допомоги України збіжжям легко відродив би тоді економічний добробут Московщини. Українське командування, не знаючи, які має цілі Денікін, запропонувало йому порозумітися щодо спільних військових акцій проти більшовиків. Та не тим шляхом, який мусив підказувати його здоровий розум, Денікін пішов.

Заручившись матеріальною допомогою держав Антанти, цей царський генерал своєю реакційною політикою відвернув від себе селянські маси, кінець кінцем, не зважаючи на те, що для повалення більшовизму як у Росії, так і на Україні були сприятливі умови, лише зміцнив позиції більшовиків і тим самим на довгий час відтягнув справу їх повалення. Замість того, щоб піти назустріч українському командуванню, Денікін ганебно напав 31 серпня 1919 р. на військо УНР, коли воно здобуло Київ». (О. Доценко. *Літопис української революції*)

«...Іти разом з Петлюрою, котрий намагався відокремити Україну й Новоросію від Росії, означало б порвати з ідеєю єдиної, неділимої Росії, що глибоко вкорінилася у свідомість вождів та армії, і тим викликати в її лавах небезпечне сум'яття. Тому я вирішив питання негативно. Представників Антанти заздалегідь, ще 16 серпня, повідомили про неможливість будь-якої співпраці з Петлюрою. Врешті англійське й французьке командування погодилися з цією позицією. Добровольчим військам я дав вказівки: самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони повинні негайно скласти зброю і розійтися по домів-

ках, або приєднатися до нас, визнавши наші гасла. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, їх слід уважати такими самими ворогами, як і більшовиків. Разом з тим я вказував на необхідність приязного ставлення до галичан, аби звільнити їх з-під впливу Петлюри. А якщо цього не вдасться досягти, то вважати їх ворожою стороною». (А. Денікін. *Нариси російської смути*)

4. Білий та червоний терор

Проаналізуйте фрагменти джерел і виконайте завдання. Поясніть суть політики, що її визначають як терор. Витлумачте поняття «білий» та «червоний» терор. Порівняйте масштаби білого та червоного терору.

«...Дані історії нам промовляють, що "білий" терор завжди був жахливіший "червоного", інакше кажучи, реставрація несла із собою більше людських жертв, ніж революція. Якщо визнавати більшовиків продовжувачами революційної традиції, то доведеться визнати й зміни цієї традиційної історичної схеми. Не можна пролити більше людської крові, ніж це зробили більшовики; не можна собі уявити більш цинічної форми, ніж та, у яку вбраний більшовицький терор. Це система, що знайшла своїх ідеологів; це система планомірного здійснення в життя гвалту, це такий відкритий апофеоз убивства як знаряддя влади, до якого не доходила ще ніколи жодна влада у світі.

"Білий" терор – явище іншого порядку, це насамперед ексцеси на ґрунті безкарності влади й помсти. Де і коли в актах урядової політики й навіть у публіцистиці цього табору ви знайдете теоретичні обґрунтування терору як системи влади? Де і коли звучали голоси із закликом до систематичних офіційних убивств? Де й коли це було в урядах генерала Денікіна, адмірала Колчака або барона Врангеля? Моральний жах терору, його руйнівний вплив на людську психіку врешті не в окремих убивствах і навіть не в кількості їх, а саме в системі... У своїх свідченнях перед "судом" адмірал Колчак зазначав, що він був безсильним у боротьбі з явищем, що отримало назву "отаманщини". Ні, слабкість влади, ексцеси, навіть класова помста й... апофеоз терору – явища різних порядків». (С. Мельгунов. *Червоний терор в Росії 1918–1923*)

«...На Україні терор не зменшувався: двоглавий російський орел знову пишався там, де ще не так давно були українські відзнаки, чорносотенство знову було на чолі влади, появилися старі постаті, знані... як люті україножери. Знову лютував на Харківщині колишній гетьманський староста Залеський, але вже в ролі губернатора. Всюди відновлено старий царський адміністративний апарат губернаторів, справників та урядників.

У Києві чорносотенники зруйнували пам'ятник Шевченкові, а на пам'ятнику Богдану Хмельницькому до приїзду Денікіна відновлено напис "Богдану Хмельницькому – единая неделимая Россия", – причім губернатор Май-Маєвський на одному з бенкетів зазначив: "Пусть ни одна кощунствующая рука не осквернит этой надписи". В тижневий строк комендант Києва наказав зняти всі вивіски на "малороссийском языке" і замінити вивісками на "русском языке". Навіть вивіска на Софійському соборі, дозволена більшовиками "Український Софійський Собор", також була знята». (О. Доценко. *Літопис української революції*)

5. Події осені та зими 1919 р. і політичне становище в Україні

20 вересня денікінці розгорнули наступ проти Армії УНР. 24 вересня Директорія оголосила війну Добровольчій армії. У вересні – жовтні 1919 р. тривали бої УНР проти білогвардійців на Правобережжі. Українські війська були виснажені воєнними діями проти Червоної армії. Їм бракувало зброї, боєприпасів, одягу. У листопаді командування УГА уклало союз із генералом Денікіним. Однак через епідемію участь Галицької армії в бойових діях на боці білогвардійців стала неможливою.

На початку листопада 1919 р. Червона армія захопила Чернігів. У середині листопада завдяки значній перевазі в живій силі вона завдала денікінцям поразки й почала витісняти їх у південному напрямку. 11 грудня були захоплені Харків і Полтава, 16 грудня – Київ.

Найважливішу роль у розгромі денікінського тилу відіграли загони Нестора Махна. Ще на початку 1919 р. вони приєдналися до Червоної армії. Сам Махно став червоним комбригом, але влітку 1919 р. був звинувачений Л. Троцьким у дезорганізації фронту, партизанщині, заколоті проти радянської влади. Обурений діями вищого командування Червоної армії, яке оголосило його поза законом, Махно склав свої повноваження, втім, не залишив фронту. З невеликим загonom він продовжував боротьбу проти денікінців у районі Олександрівська та Нікополя. У липні, перейшовши на правий берег Дніпра, махновці об'єдналися із загонами григор'євців. Отамана Григор'єва було вбито. За допомогою агітації Махно залучив на свій бік велику кількість бійців з червоноармійських частин, що відступали. Кількість повстанців зроста настільки, що в серпні 1919 р. Махно віддав наказ про реорганізацію своїх загонів на армію, яка отримала назву *Революційно-повстанська армія України (махновців)*. Уже в серпні – вересні денікінці відчували на собі її силу. Перемога відкривала повстанцям шлях до рідних місць, і вони ним, не гаючи, скористалися. Катеринославщина була оголошена базою махновської армії.

Після переходу УГА на бік Денікіна ситуація УНР так різко погіршилася, що згодом була названа «*листопадовою катастрофою*». В Армії УНР залишилося не більш ніж 8–10 тис. бійців, які були на початку листопада розкидані по фронту між Вапняркою та Жмеринкою. 16 листопада уряд та Армія УНР залишили Кам'янець-Подільськ, до якого увійшли польські військові підрозділи. На початку грудня уряд опинився в Чорторії біля Любара (Волинь).

Отже, кінець 1919 р. був часом політичної невизначеності в Україні. Денікінська влада занепадала, більшовицька лише формувалася. Державні органи УНР розпалися на кілька частин. Члени Директорії А. Макаренко та Ф. Швець були відряджені до Європи. Голова Директорії С. Петлюра виїхав до Варшави, де перебувала частина уряду та українська дипломатична місія на чолі з А. Лівіцьким,

↑ Прапор махновців

↑ Голова Директорії УНР С. Петлюра (у центрі) серед політичних і військових діячів УНР. Праворуч від нього – М. Омелянович-Павленко

який вів переговори з поляками. Прем'єр-міністр І. Мазепа з іншою частиною уряду залишилися на території України. Порятунком із «*трикутника смерті*» для армії знайшли в партизанському поході у тилах білих і червоних. Перед від'їздом за кордон С. Петлюра призначив командувачем Армії УНР генерала *Михайла Омеляновича-Павленка*. На чолі з ним 6 грудня 1919 р. армія вирушила в п'ятимісячний похід, який дістав назву *Першого зимового*. Майже 10 тис. бійців Армії УНР, долаючи спротив білих військ, прорвали фронт і вирушили до столиці. Білогвардійці, які потерпали від тифу й

виснажилися в боях із червоними, не чинили спротиву. З лютого 1920 р. почалися бої з червоноармійцями, які на той час уже витіснили білогвардійців. Похід Армії УНР, хоч і не мав практичних наслідків, проте сприяв продовженню національно-визвольної боротьби, підтримував віру українців у перемогу.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► початок Першого зимового походу Армії УНР ► ухвалення першої Конституції УСРР ► «Київська катастрофа».
2. Якою була межа максимального просування денікінського фронту (на середину жовтня)? Яка територія була зайнята військами УНР та УГА внаслідок наступу в липні – серпні 1919 р.?
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях Української революції в серпні – грудні 1919 р.: С. Петлюра, М. Омелянович-Павленко, Х. Раковський, А. Денікін, Н. Григор'єв, Н. Махно, Зелений (Д. Терпило).
4. Знайдіть інформацію про видатних жінок доби боротьби за українську незалежність (1917 – початок 20-х років) та підготуйте невеличке есе про їхню роль в історії».
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.

Зі статті голови ВУЧК М. Лациса: «У зв'язку з авантюрою отамана Григор'єва Рада оборони оголосила червоний терор стосовно лівих соціалістів-революціонерів-активістів і "незалежників"-активістів... Хто не з нами, той проти нас... Ми вдаримо по ворогу... ми повинні розстрілювати на місці кожного, хто взяв або збирається взяти проти нас зброю. Нам це диктує здоровий глузд, наш інстинкт самозбереження. Червоний терор необхідний. Це змушена дія до самозахисту».

Ультиматум голові так званого Українського робітничо-селянського уряду Раковському, висунутий отаманом Головного штабу повстанських військ України Ю. Мазуренком 28 червня 1919 р.: «Від імені повсталого українського працюючого народу заявляю вам, що робітники і селяни України повстали проти вас

як влади завойовників, котра, прикрившись святими для нас гаслами: 1) влади Рад робітників і селян; 2) самовизначення народів, аж до відокремлення; 3) боротьби проти імперіалістів-завойовників і гнобителів трудящих мас – псує не тільки всі святі гасла і руйнує дійсну владу робітників і незаможних селян сусідньої держави, а ще й використовує їх з метою, далекою від усякого соціалістичного устрою.

1. Ви іменуєте себе "урядом робітничим", а водночас вивозите з України сировину, матеріали, вугілля й навіть машини і тим самим припиняєте роботу на заводах і фабриках, викидаючи на вулицю голодних робітників.

2. Ви іменуєте себе "селянським урядом", а водночас анархічним вивозом руйнуєте селянські господарства, а ваші так звані "красноармейці" палять хати, грабують села, гвалтують жінок, убивають стариків і дітей. Ви насильно відбираєте хліб і вивозите із України.

3. Ви іменуєте себе "радянським урядом", а замість цього ввели "комісародержавіє" і "чрезвычайки", котрі нічим не відрізняються від царських губернаторів, жандармів і охранок».

11 грудня 1919 р. – створення Всеукраїнського революційного комітету

Квітень 1920 р. – Варшавська угода між Директорією та урядом Польщі

12 червня 1920 р. – Червона армія захопила Київ

Березень 1921 р. – Ризький мир

1920

1921

Лютий 1920 р. – утворення Раднаркому УСРР і ВУЦВК

25 квітня 1920 р. – початок наступу польських військ на радянську Україну

6 травня 1920 р. – вступ польських та українських військ до Києва

Листопад 1920 р. – Перекопсько-Чонгарська операція

Жовтень – листопад 1921 р. – Другий зимовий похід Армії УНР

Кінець жовтня – початок листопада 1920 р. – контрнаступ радянських військ проти військ П. Врангеля

§ 15 Реставрація УСРР / УССР. Советсько-польська війна. Розгром військ Петра Врангеля

Керівництво РКП(б), зваживши на негативний досвід двох війн з УНР, зробило все можливе, щоб третє вторгнення більшовицьких збройних сил виглядало як визвольний похід, а не чергова окупація. Воєнні успіхи більшовиків зумовлювалися насамперед величезними ресурсами, які стали доступними внаслідок націоналізації та мілітаризації російської економіки. У сільському господарстві, де компартійна диктатура мала справу з мільйонами дрібних власників, ці методи не спрацьовували. Тому більшовики вдалися до конфіскації сільськогосподарської продукції через продрозкладку. Заборона ринкової торгівлі й продрозкладка руйнували підвалини селянського господарства, уже раніше підірвані нескінченними війнами. Невдоволення селян політикою радянської влади зростало.

1. Відносини між українським радянським / советським керівництвом та центральною владою у 1920 р. Відновлення радянської влади в Україні

19 листопада 1919 р. Х. Раковський передав В. Леніну «Тези з українського питання». У цьому документі йшлося про потребу відновлення УСРР з конституційним статусом незалежного державного утворення, але на засадах «воєнно-політичного союзу». 21 листопада політбюро ЦК схвалило їх, поклавши в основу резолюції «Про Радянську владу на Україні».

Відродження рад в Україні знову почалося зі створення *ревкомів*. 11 грудня 1919 р. в Москві відбулося засідання членів президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР, на якому був затверджений склад *Всеукраїнського революційного комітету* (Всеукрревкому) – центрального тимчасового надзвичайного органу радянської влади в Україні.

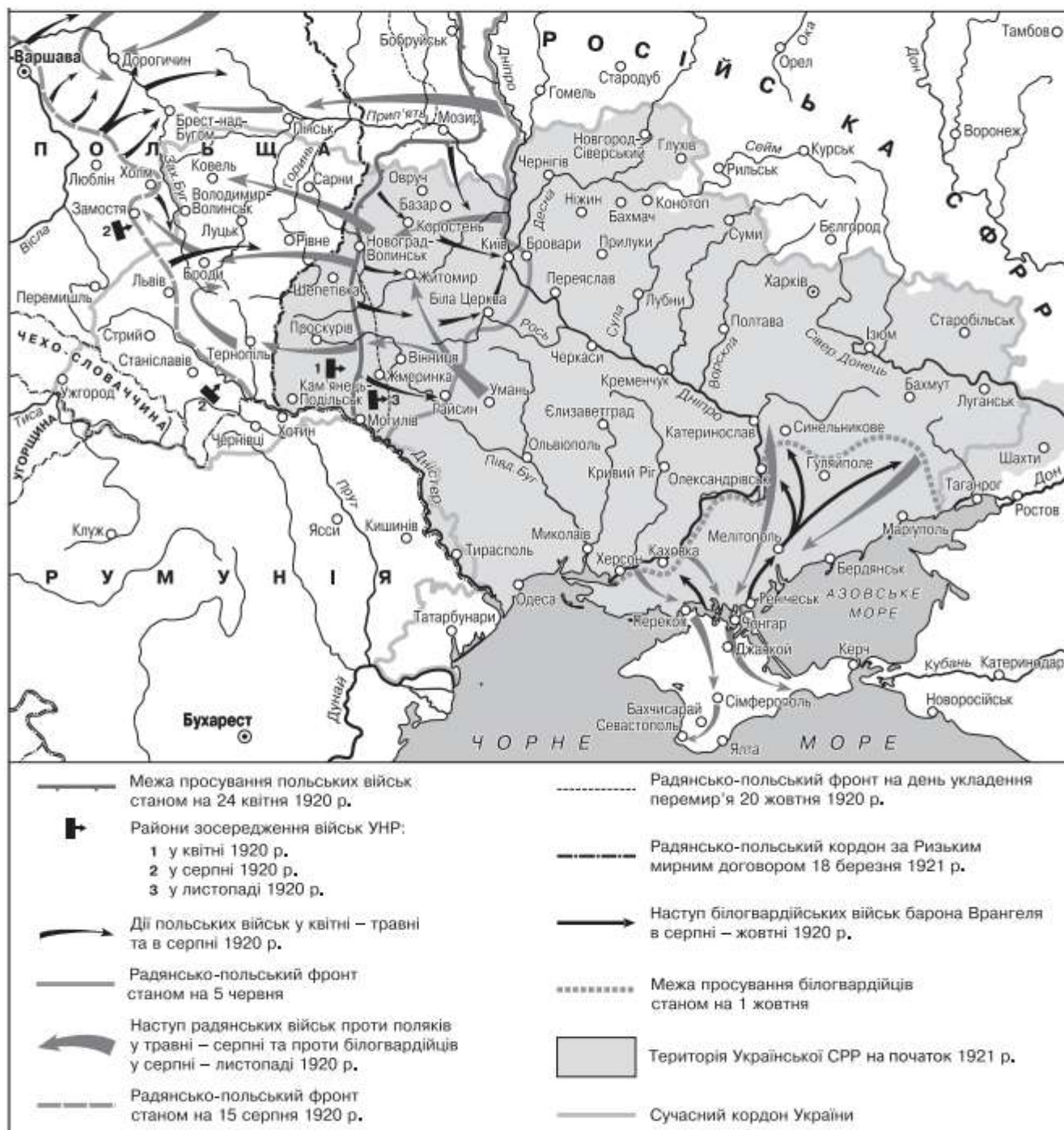
Наприкінці лютого 1920 р. Всеукрревком припинив існування. Влада перейшла до Раднаркому на чолі з Х. Раковським і ВУЦВК на чолі з Г. Петров-

ським. Вибори до рад проходили за вже апробованою процедурою, яка забезпечила абсолютну перевагу більшовикам. Скликанням у травні Четвертого Всеукраїнського з'їзду рад завершилася побудова радянського, цілком підконтрольного КП(б)У апарату державної влади. З'їзд відбувся в *Харкові*, який став столицею УСРР.

Проаналізуйте карту, дайте відповідь на запитання і виконайте завдання.

►► 1. Яким було становище українських земель у 1920 р. ►► 2. З огляду на розклад сил, об'єкти й події, що відображені на ній, сформулюйте якомога більше запитань; запропонуйте їх іншим групам і вислухайте відповіді.

↑ Україна в 1920 р. Радянсько-польська війна. Розгром військ П. Врангеля

СЛОВНИК

Український націонал-комунізм – національно орієнтований напрям у комуністичному русі, який виник в Україні. Його представники вважали, що комунізм потрібно не уніфікувати за російським зразком, а пристосовувати до специфічних українських національних умов.

Для остаточного контролю над радами, державним апаратом, армією, профспілками, громадськими організаціями, пресою, зрештою, економікою і суспільно-політичним життям більшовикам треба було усунути конкурентні політичні організації й утвердити *однопартійність*.

В Україні міцних позицій у КП(б)У бути не могло, доки серед селянства були впливовими інші комуністичні партії, утворені місцевими організаціями лівих українських есерів. Найбільшу загрозу для більшовиків становив **український націонал-комунізм**, зокрема *Українська комуністична партія бо-*

ротьбистів (УКП(б)) (лідери – Г. Гринько, В. Блакитний, О. Шумський, П. Любченко). Українські націонал-комуністи здебільшого висували вимоги створення незалежної української радянської республіки з окремою Червоною армією і під керівництвом організаційно самостійної комуністичної партії. З огляду на вплив боротьбистів серед селянства В. Ленін, обіцяючи «незалежність» УСРР, у березні 1920 р. змусив УКП(б) до саморозпуску і злиття з КП(б)У.

Проаналізуйте фрагмент джерела і виконайте завдання. Виявіть, які зміни відбулися в політиці більшовиків у порівнянні з 1919 р.: а) в галузях національно-державного будівництва; б) культурно-освітній сфері; в) аграрних відносинах.

«1. Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на принципі визнання самостійності України.

2. Вважаючи безперечною для всякого комуніста і усякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік в їх боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму, РКП обстоює позицію, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами.

3. А в даний час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком...

4. Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа та ін.) упродовж віків придушувалася царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП зобов'язує усіх членів партії усебічно сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури... Члени РКП на території України мають на ділі втілювати право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучно відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову на знаряддя комуністичної освіти трудящих мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи для того, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою...

6. Оскільки на Україні, ще більшою мірою, ніж в Росії, переважну масу населення становить селянство, завданням Радянської влади на Україні є завоювання до себе довір'я з боку не тільки селянської бідноти, а й широких верств серед-

нього селянства, яке своїми справжніми інтересами найтісніше зв'язане з Радянською владою. Зокрема, зберігаючи основні принципи продовольчої політики (державна заготівля хліба за твердими цінами, примусова розверстка), необхідно пристосувати способи її проведення саме до умов українського села...

7. Земельна політика повинна проводитися з особливою увагою до інтересів земельного господарства бідного і середнього селянства.

Завданням земельної політики на Україні має бути:

1) повна ліквідація відновлюваного Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним;

2) радянські господарства будувати тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства;

3) у справі об'єднання селян у комуни, артїлі тощо строго проводити політику партії, яка не допускає в цьому відношенні ніякого примусу, полишаючи це виключно на вільне вирішення самих селян і суворо караючи за всякі спроби внести в цю справу начало примусу». («Про Радянську владу на Україні». Резолюція ЦК РКП (б))

2. Будівництво більшовицької держави-комуни в УСРР у 1920 р.

Після встановлення радянської влади в Україні відновилися комуністичні перетворення. Передусім було здійснено *націоналізацію* (у формі конфіскації) промисловості, залізниць, банків. Над одержавленими підприємствами почав стрімко розгалужуватися колосальний управлінський апарат. Було утворено *Бюро з відбудови промисловості (Промбюро)* на правах філії Вищої ради народного господарства (ВРНГ) РСФРР. Уся ця система призначалася для здійснення нездійсненого: налагодити управління з одного центру величезною масою націоналізованих підприємств (в Україні наприкінці 1920 р. – 10 773).

У виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без *трудової повинності*. Небажання робітника працювати там і тоді, де і коли це було потрібно для держави, влада сприймала як контрреволюційний виступ. З'явилося поняття «*дезертир трудового фронту*». При Раді оборони (з квітня 1920 р. – Рада праці та оборони, РПО) створили Головний комітет зі здійснення трудової повинності (Головкомтруд) з мережею місцевих установ.

12 жовтня 1920 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про табори примусових робіт». Організацію мережі таборів було покладено на чекістів. Створювалося Центральне управління таборів (ЦУЛАГ / ЦУТАБ). У жовтні 1920 р. в УСРР уже функціонувало сім концтаборів.

У лютому 1920 р. було підписано закон про хлібну розкладку, згідно з яким мало бути отримано 160 млн пудів зерна. Затвердили й розкладку на велику рогату худобу, овець, свиней, яйця, картоплю тощо. По всій Україні створювали *комітети неможливих селян (комнезами)*, покликані організовувати й контролювати вилучення продовольства.

Продрозверстка поширювалася на всі селянські двори з посівною площею понад три десятини. Установлювалася *колективна відповідальність* (кругова порука) сільських громад за виконання встановлених центром норм. Якщо державне завдання виконувалося за сприяння бідноти, вона одержувала від 10 до 15 % стягнутого за розкладкою хліба.

Загалом у 1920 р. держава заготовила в Україні 71,5 млн пудів хліба. Навіть за допомогою військової сили і комнезамів план спромоглися виконати менше ніж на половину.

У липні 1920 р. з'явився декрет Раднаркому РСФРР «Про розрахункові операції», дія якого негайно поширилася на територію України. Декрет забороняв установам, підприємствам і організаціям купувати матеріали або продукти на вільному ринку. Розрахунки між установами та підприємствами можна було здійснювати тільки за безготівковою формою.

У грудні було підготовлено проєкт заміни грошей «*тромами*» (трудовими одиницями). Напередодні скасування грошей (яке так і не відбулося), 4 грудня 1920 р., Ленін підписав «Декрет про безкоштовний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого вжитку».

Отже, за тієї доби радянська влада й далі здійснювала політику, пізніше названу «*воєнним комунізмом*».

Висловіть своє ставлення до політики економічних перетворень, що її провадили в Україні більшовики. Чи хотіли б ви жити за тих часів? Як характеризують нову владу поняття «*дезертир трудового фронту*», «*табори примусових робіт*», «*колективна відповідальність*» тощо? Подискутуйте, зміцненню чи послабленню більшовицької влади сприяла політика «воєнного комунізму» в Україні?

3. Варшавський договір УНР та Польщі

Юзеф Пілсудський, який здобув у Польщі майже диктаторську владу «начальника держави», тривалий час проводив переговори про утворення спільного антибільшовицького фронту в Україні із С. Петлюрою. Голова Директорії, прагнучи обстоювати незалежність УНР, погодився на умови, викладені в трьох таємних конвенціях. Вони були підписані у *квітні 1920 р.* і відомі під загальною назвою *Варшавської угоди*. Укладення договору призвело до політичної кризи, прем'єр-міністр УНР І. Мазепа разом з усім кабінетом пішов у відставку.

➔ Головний отаман Армії УНР С. Петлюра і польський маршал Ю. Пілсудський. Вінниця. 1920 р.

24 квітня 1920 р. між Польщею та УНР було укладено *військову конвенцію*, суть якої полягала в об'єднанні сил для боротьби з більшовиками (Польща зобов'язалася забезпечити військо УНР озброєнням та боєприпасами, а УНР польські формування – продовольством, фуражем тощо).

Умови Варшавської угоди обурили не тільки галичан, а й відомих наддніпрянських політиків.

ПОЛІТИЧНА І ТОРГОВЕЛЬНО- ЕКОНОМІЧНА УГОДИ

- Польща визнавала незалежність УНР та Директорію УНР на чолі із С. Петлюрою як верховну владу в державі
- польський уряд зобов'язувався не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України
- українському населенню в Польщі, як і польському в Україні, гарантувалися національно-культурні права
- УНР офіційно погоджувалася на анексію Польщею частини західноукраїнських земель. Кордон між Польщею та УНР встановлювався по лінії контрольованих військами Пiлсудського територій: у межах Польщі залишалися Холмщина, Підляшшя, Посяння й Лемківщина (від 1918 р.), Західна Волинь і частина Полісся до Збруча й Горині (від травня 1919 р.) і Східна Галичина (від липня 1919 р.)

Подискутуйте, зваживши на позиції галичан і Петлюри, про переваги і недоліки Варшавської угоди. Скористайтеся аргументами М. Лозинського, наведеними в джерелі.

«Перехід Галицької армії до Денікіна й варшавська декларація місії УНР були тими актами, які своїм змістом унеможливили акт з'єднання. З одного боку, Галицька армія, за яку політично відповідала Диктатура, що виводила свою владу від Української Національної Ради, яка заключила акт з'єднання, – перестала обороняти Українську Народну Республіку й віддалася в розпорядження її ворога Денікіна. З другого боку, Директорія УНР, яка була другою договірною стороною при акті з'єднання, зреклася Галичини на користь Польщі. Тут треба ствердити, що акт з'єднання не давав на це Директорії УНР ніякого права. Так само Директорія УНР тоді повинна би в переговорах з Польщею стати і твердо стояти на тім, що галицька територія, на яку Польща має претензії, є територією Західноукраїнської Народної Республіки і про неї Директорія УНР не може рішати». (М. Лозинський. *Українська революція. Розвідки і матеріали. Галичина в рр. 1918–1920*)

Підтвердіть фактами або спростуйте слушність думки сучасного історика: «Українсько-польський союз від самого початку був приречений на поразку, проте дав можливість на рік продовжити історію УНР» (В. Верстюк).

4. Воєнні дії на теренах України навесні – восени 1920 р.

25 квітня 1920 р. війська Пiлсудського ввійшли в Україну. Разом з ними наступала Армія УНР. Дислоковані біля Вінниці дві бригади УГА, які після розгрому денікінців перейшли на службу до радянської влади, приєдналися до неї. Однак польське командування роззброїло й розформувало галичан.

Захопивши **6 травня 1920 р. Київ**, польська армія зупинилася на підступах до Дніпра. Червона армія, ставши в оборону, готувалася до контрнаступу. Після напружених боїв польські війська терміново евакуювалися з Києва. **12 червня до Києва вступила Червона армія.**

Війська Західного фронту під командуванням М. Тухачевського розпочали наступ на Варшаву. Війська Південно-Західного фронту на чолі з О. Єгоровим пішли на Львів. Керівники Польщі звернулися до держав Антанти. Англія та Франція пообіцяли допомогу, але Польща в обмін на це мала обмежитися на сході лінією кордону, накресленою в декларації Антанти від 8 грудня 1919 р.

← Полковник М. Безручко (в центрі) та Головний отаман С. Петлюра (праворуч) приймають парад українських військ у Києві. 8 травня 1920 р.

Отримавши згоду поляків, міністр закордонних справ Великої Британії лорд Дж. Керзон звернувся з нотою до Росії і запропонував їй зупинити свої війська за 50 км від лінії, визначеної Антантою як східний кордон Польщі. Відтоді ця лінія дістала назву *лінії Керзона*. Однак Раднарком РСФРР відмовився від посередництва.

У Східній Галичині, в Тернополі очільники Кремля заснували *Галицький ревком* на чолі з В. Затонським. Це був тимчасовий уряд терміново проголошеної *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*. Ревком одразу почав видавати декрети про конфіскацію поміщицьких та церковних земель, відокремлення школи від церкви і церкви від держави тощо.

13 серпня радянські війська підійшли до варшавської фортеці Модлін. Наступного дня поляки здійснили контрудар і завдали їм поразки. За десять днів основна частина червоних військ опинилася аж за Бугом. Наприкінці вересня фронт знову перемістився в район Житомира й Бердичева. Перемога поляків над Червоною армією була названа «*дивом на Віслі*».

У серпні 1920 р. обидві сторони розпочали в Мінську переговори про перемир'я. На початку вересня їх було перенесено до Риги, де вони тривали аж до весни наступного року. У *березні 1921 р.* Польща, з однієї сторони, і РСФРР та УСРР – з другої підписали *Ризький мир*.

За умовами *Ризького мирного договору* українські етнічні землі площею 122 тис. кв. км (Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, Холмщина) ввійшли до складу Польщі. Польща визнала радянські республіки Україну та Білорусію.

Проаналізуйте візуальні джерела на с. 146, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання. ►► 1. Які пропагандистські завдання виконували їхні творці? ►► 2. Як узгоджуються ідеологічні гасла плакатів з наказом одного з командувачів Червоної армії під час радянсько-польської війни М. Тухачевського: «Бійці робітничої революції! Спрямуйте свої погляди на Захід. На Заході вирішується доля світової революції. Через труп білої Польщі лежить шлях до світової пожежі. На багнетах понесемо щастя і мир трудовому люду. На Захід! На Вільно, Мінськ, Варшаву – марш!»? ►► 3. Скориставшись джерелами, сформулюйте мету більшовиків у війні з Польщею.

↑ Радянські / советські плакати «Український хліб. Селянине! Що потрібно зробити з польським паном, який забрав твій хліб?»; «На польський фронт. Міцніє комуна під куль роєм. Товариші, під гвинтівкою сили потроїм!»; «Ясновельможна Польша. Останній собака Антанти. Польські пани хочуть задушити робітничо-селянську Росію! Смерть ясновельможним панам!» (російською мовою). 1920 р.

Коли радянські війська почали битву за Київ, білогвардійці виступили з Криму й завдали удару по їхніх тилах. Та в боях під Каховкою червоноармійці зупинили армію генерала *Петра Врангеля*, який обійняв посаду головнокомандувача збройних сил півдня Росії замість А. Денікіна. У середині серпня Врангель кинув у бій усі наявні сили і захопив Олександрівськ. Однак через брак кількості військ він не зміг розширити фронт і взяти Катеринослав. Радянське керівництво провело додаткову мобілізацію й створило окремий Південний фронт, який очолив М. Фрунзе. Фрунзе мав майже 200 тис. бійців, найбоєздатнішими з-поміж них були махновські частини (Н. Махно уклав у жовтні угоду про спільні дії).

Крим було зайнято внаслідок Перекопсько-Чонгарської операції, яка розпочалася 8 листопада. Ціною колосальних жертв червоноармійці прорвали Перекопські укріплення й увійшли на півострів. Це знаменувало ліквідацію Південного фронту.

Після 12 жовтня, коли на радянсько-польському фронті було оголошено перемир'я, ситуація на Правобережжі для

ЗАУВАЖТЕ

В окремих регіонах повстанський рух тривав до 1922 р. На території Чигиринського повіту (нині Чигиринський, Кам'янський райони Черкаської обл.) було проголошено *Холодноярську республіку (1919–1922)*, яка боролася з денікінцями, а згодом – з більшовиками. Основою руху стали місцеві селяни, а його центром – село Мельники (нині Кам'янський район Черкаської обл.).

СЛОВНИК

Інтернування (від лат. *internus* – внутрішній) – затримання до закінчення війни цивільних або військових ворожої держави і розміщення їх у певному місці в умовах обмеженої свободи.

Армії УНР стала безнадійною. 18 листопада Червонокозацька дивізія В. Примакова й бригада Г. Котовського увірвалися у прикордонний Волочиськ. Залишки військ С. Петлюри перейшли через Збруч на територію Польщі, де були **інтерновані**.

У жовтні – листопаді 1921 р. відбувся *Другий зимовий похід Армії УНР* Правобережною Україною. Його метою була допомога партизанському рухові, організація збройного повстання проти більшовицької влади. Під с. Базар більшовики розстріляли 359 взятих у полон вояків Армії УНР. Другий зимовий похід завершив період збройної боротьби Армії УНР за українську державність.

Проаналізуйте фрагмент джерела і виконайте завдання. З'ясуйте, про що в ньому йдеться, що є добре відомим, а що новим. Поміркуйте, у чому цінність джерела саме для вас, стисло викладіть своє ставлення до подій або діячів, згаданих у джерелі.

«В міру зміцнення московської влади на Україні міжгромадянська війна поволі вщухла. Восени 1921 р. навіть Махно, під натиском більшовицьких військ, емігрував за кордон. А коли в листопаді того ж 1921 р. Ю. Тютюнник спробував знову розгойдати партизанщину на Україні, це скінчилося новою катастрофою під Базаром... На другий день усіх полонених погнали до сусіднього містечка Базар, де замкнули в церкві. 21 листопада 359 полонених (тобто майже всіх за винятком померлих від ран та тих, яких залишено для "додаткового слідства") присуджено до розстрілу. Того ж дня над могилою, викопаною під Базаром, присуд виконано. Перед розстрілом переможці пропонували засудженим "покаятися" і вступити в Червону армію. Ні один з повстанців на це не пішов. Могутнє "Слава!" і спів "Ще не вмерла Україна" заглушили ворожі скоростріли. Цим переможені, змучені вояки висловили все, про що вони мріяли і за що вмирили...

Трагедія під Базаром показала, що на Україні запанувала нова ситуація. Ліквідувавши свій фронт проти Врангеля і проти поляків, більшовики мали тепер змогу кинути всі свої сили проти українського визвольного руху. Через голод і терор московських окупантів повстанський рух на Україні поволі затих. У нерівній боротьбі зломилася воєнна сила України...» (І. Мазепа. *Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.*)

5. Причини поразки Директорії УНР

■ Несприятлива міжнародна ситуація для українського державотворчого процесу. Директорія опинилася між двох вогнів – російських білогвардійців, яких підтримувала Антанта, і російських більшовиків, які спромоглися за рік побудувати міцну владну вертикаль у центральних регіонах колишньої імперії й створити багатомільйонну Червону армію.

■ Ахіллесовою п'ятою Директорії була Армія УНР, яка складалася переважно із селянських партизанських загонів. Вони не бажали віддалятися від району проживання й досить легко піддавалися більшовицькій агітації. Тим більше що Директорія не могла і навіть не бажала суперничати з радянською Росією в популістській політиці.

■ Брак твердо усталених поглядів на тактику і стратегію виживання в несприятливій міжнародній ситуації.

■ Конфліктні стосунки між членами Директорії паралізували її дієздатність як верховного органу влади, яким вона стала неочікувано для себе самої.

■ Обґрунтованість рішення С. Петлюри укласти воєнний союз з відроджуваною (у тому числі на українських землях) Другою Річчю Посполитою й досі ставлять під сумнів вітчизняні історики (хоча воно є одним з наріжних каменів для зміцнення українсько-польських відносин у сучасну епоху).

З-поміж наведених тверджень про причини краху Директорії й загибелі УНР як незалежної держави оберіть ті, з якими погоджуєтесь. Які з причин, на вашу думку, є суперечливими або потребують додаткової аргументації? Свої міркування обґрунтуйте.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► захоплення Червоною армією Києва під час радянсько-польської війни ► укладення Варшавської угоди Директорією та урядом Польщі ► Другий зимовий похід Армії УНР ► Перекопсько-Чонгарська операція Південного фронту.
2. Якою була лінія радянсько-польського фронту на 5 червня та 15 серпня 1920 р.? Де розгорнулися воєнні дії під час наступу білогвардійських військ Врангеля?
3. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *український націонал-комунізм, боротьбисти, комнезами, троди, «диво на Віслі», дезертир трудового фронту, табори примусових робіт, лінія Керзона.*
4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях Української революції в 1920 р.: С. Петлюра, П. Врангель, Н. Махно, М. Фрунзе, Ю. Пілсудський, М. Тухачевський, В. Затонський.
5. Порівняйте особливості советської політики в УСРР / УССР у 1919 та 1920 рр.

	1919	1920
Мета	<i>Побудова комунізму методами терору та насилля</i>	
Промисловість		
Сільське господарство		
Торгівля та обмін		
Фінанси		
Система управління		
Трудові відносини		
Наслідки		

Серпень 1918 р. – ухвалення Закону «Про обов'язкове навчання української мови й літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах»

Травень 1920 р. – заснування Київського драматичного театру Лесем Курбасом

1918

1919

1920

Грудень 1917 р. – заснування Української державної академії мистецтв

Листопад 1918 р. – створення Української академії наук (Київ)

Січень 1919 р. – ухвалення закону про державну мову в УНР

Червень 1920 р. – постановою Наркомосу УСРР «Про запровадження в життя єдиної трудової школи»

§ 16 Культурно-освітнє життя

Перша світова війна, революції та національно-визвольні змагання, збройні військові втручання різних держав украй несприятливо позначилися на матеріальних виявах тогочасного українського життя. Проте культурний процес в умовах революційної ситуації не уповільнився, а, навпаки, пришвидшився. Адже революція знищила самодержавний лад – основне гальмо на шляху розвитку національної культури.

Культурна діяльність Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, попри деяку декларативність, була послідовною й мала історичну тяглість. Найсприятливіші умови для розвитку культури склалися в Українській Державі П. Скоропадського.

Комуністична партія намагалася використати народжене революцією культурне піднесення в інтересах зміцнення своєї диктатури. Надаючи матеріальну підтримку митцям, ученим, працівникам народної освіти, вона водночас здійснювала політичні репресії. Ця політика батога й пряника давала можливість обплутувати культурний процес ідеологічними стереотипами і впливати на думки мільйонів людей, які тягнулися до культури. Оскільки більшовицькі догми паразитували на національних почуттях і традиціях, вони непомітно, але ефективно впливали на свідомість народу.

1. Заходи урядів УНР і Української Держави з українізації освіти та створення національної школи

Українські громадські діячі впродовж тривалого часу домагалися права навчати дітей рідною мовою, особливо активно – на хвилі революційних подій у Російській імперії 1905–1907 рр. Тож від початку Української революції запровадження української мови в освіті набуло широкої громадської підтримки. У березні 1917 р. Товариство українських поступовців звернулося до громадян України із закликом «закладати українські школи, насамперед народні, українізувати теперішні». Впроваджувати українську мову в школах було

→ Вітальний адрес Української державної академії мистецтв Кам'янець-Подільському державному університету з нагоди заснування. Художнє оформлення Г. Нарбута. Київ. 1918 р.

складно насамперед через гострий брак українськомовних підручників, українськомовних учителів загалом і викладачів української мови зокрема. У листопаді 1917 р. Центральна Рада виділила «Товариству шкільної освіти» та Єврейському демократичному товариству на видання підручників відповідно 200 і 50 тис. карбованців. Уряд УНР опікувався створенням нових освітніх закладів з українською мовою навчання. Зокрема, у «Списку українських шкіл, що відкрилися в 1917 р.» зазначено, що на території УНР почали діяти 35 українських гімназій, 2 реальні школи, 6 учительських семінарій.

Українізація освіти була одним із провідних напрямів внутрішньої політики уряду Української Держави П. Скоропадського. Закон «Про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах» від 1 серпня 1918 р. закріплював обов'язкове викладання української мови не тільки в усіх типах шкіл, а й в учительських семінаріях, інститутах, духовних семінаріях. За цим законом передбачалося ввести у шкільні навчальні плани викладання української мови не менш як 3 години на тиждень у перших п'яти класах і не менш як 2 години — в решті. Також було введено штатну посаду вчителя української мови й літератури. Восени 1918 р. в Україні налічувалося близько півтори сотні українських гімназій, зокрема сільських. Кілька рішень стосувалося впровадження української мови у програму вищої школи. Зокрема, у Київському, Харківському й Одеському університетах було створено українознавчі кафедри — української мови, літератури, історії, права. Виняткове значення мало відкриття українських університетів: Київського, що постав на основі створеного урядом Центральної Ради народного університету, та Кам'янець-Подільського.

1 січня 1919 р. Директорія УНР затвердила ухвалений Радою народних міністрів закон про державну мову в УНР. Українська мова ставала обов'язковою для вжитку в армії, флоті, всіх урядових, загальногромадських і публічно-правових установах.

Практичні результати запровадження української мови як державної та їх широка суспільна підтримка змусили більшовиків, що спочатку відкидали ідею державності української мови, підтримати її. Адже це був найефективніший спосіб утвердити свою владу на українських теренах. Тож заходи з українізації, започатковані Центральною Радою, Гетьманатом та Директорією УНР, набули директивного підтвердження більшовицькою владою.

▶▶ 1. Чому українізувати середню та вищу школу було набагато складніше, ніж початкову? ▶▶ 2. Чому заходи з утвердження української мови як державної мали якнайширшу суспільну підтримку? ▶▶ 3. З яких причин більшовицький уряд був змушений підтримати українізацію, започатковану українськими урядами?

Оберіть один із документів і проаналізуйте його за поданими запитаннями. Напишіть на основі опрацьованих джерел есе на тему «Чому мовне питання в Україні було надзвичайно гострим».

«...Нині все буде робитися для того, щоб просвітити народ, щоб довести дітей його до такої високої науки, яка потрібна для людського щастя. Школа [в Україні] віднині буде не тільки вільна у думках і правдива. Вона буде рідна... Досі забороняли в школах розказувати про наше рідне життя, про історію народу, бо боялись, що просвічений народ захоче вернути свої права, відібрані в нього колись. Досі не пускали в школу рідної мови, бо хотіли знищити наш народ, не давали розвиватися його духові. Тепер школа має бути рідна – у ній діти навчатимуться і чужому, і своєму, знатимуть про своїх батьків та дідів, що працювали для нашого щастя. Нині ця наука буде викладатися рідною мовою – для нас, українців, – українською. Рідною мовою повинно йти навчання уже з цього року... Нехай же народ віддає дітей своїх до рідної української школи, а ми зі свого боку будемо допомагати справі рідної освіти і порадою, і людьми, і книжками». (З матеріалів Секретарства освітніх справ Генерального секретаріату України. 13 жовтня 1917 р.)

▶▶ 1. Що зумовило появу цього документа? 2. Про що в ньому йдеться? 3. У чому полягала важливість схвалених рішень для Центральної Ради?

«Законом 7 червня 1918 року Рада Міністрів ухвалила асигнування Міністерству освіти 2 мільйонів карбованців на видання шкільних підручників. На кошти з цього фонду в 1918 р. було видано: 950 000 примірників "Граматики" для 1-го року навчання С. Черкасенка і Воронця, 600 000 примірників "Читанки" С. Чепіги і 350 000 "Задачника" С. Чепіги; 300 000 прим. "Читанки" С. Черкасенка для 2-го року навчання... Всього було видано 1 620 000 примірників шкільних книжок для народних шкіл і 345 000 примірників книжок для середніх шкіл. Узагалі за сприятливого ставлення уряду українська видавнича справа в 1918 році (за 8 місяців Гетьманського уряду) зробила величезний поступ. Було засновано цілий ряд великих видавництв, які випускали українські видання в нечуваному доти числі примірників; весь край вкрився сіттю українських книгарень; по всіх залізничних кіосках зникла абсолютно російська книжка і преса, уступивши місце українській; кожне міністерство почало видавати свій орган українською мовою. На початку червня відбулося об'єднання кількох більших видавництв в один "Український Видавничий Союз"». (Д. Дорошенко)

▶▶ 1. Які факти свідчать про практичну спрямованість заходів Гетьманату з утвердження української мови як державної? 2. Як мовна політика в освітній галузі сприяла розвитку книговидавництва?

«Директор однієї з українських гімназій у Києві отримав такого листа: "До пана Директора. Посилаю вам на українську школу зі своєї схованки 2 крб сріблом, 1 крб рос. паперовий, 100 шагів марками, 1 корону і 2 копійки мідних, і прошу дуже доконче найняти помешкання під школу, бо мені дуже хочеться вступити зараз до української гімназії. Я ще пришлю, як назбираю поміж товаришами"». (Лепта від малечі // Народна справа. 31 серпня 1918 р.)

▶▶ 1. Що спонукало українського школяра написати такого листа? 2. Що спонукало газетярів надрукувати цього листа? 3. Чи могли, на ваш погляд, з'явитися публікації з протилежною думкою? Чому?

2. Комуністична ідеологізація культури

Більшовики намагалися використати надзвичайний потяг до культури у власних інтересах. Пов'язуючи ідеологію й культуру, партія В. Леніна обирала найпродуктивніший шлях до зміцнення своєї диктатури.

Ідеологізація культури почалася зі створення в лютому 1919 р. *Наркомату агітації і пропаганди* в українському радянському / советському уряді. З кінця того самого року функції управління агітацією та пропагандою перейшли до комітетів КП(б)У. Політичні агітація та пропаганда відтоді стали функціональними обов'язками парткомів усіх рівнів.

В Україні почалася швидка розбудова мережі культурно-освітніх закладів, метою яких були популяризація, поширення й нав'язування комуністичних ідей. Створювалися палаци культури, народні університети, селянські будинки, клуби, хати-читальні. Відбувалися мітинги, лекції, диспути, концерти тощо. Водночас зі створенням нових культурно-освітніх закладів тривав активний процес більшовизації «Просвіт», заснованих українською інтелігенцією в попередні роки, починаючи з дореволюційних.

Усі «буржуазні» газети були закриті. Натомість влада подбала про регулярний випуск власних періодичних видань, які активно поширювали комуністичну ідеологію. Газети і журнали видавалися російською і українською мовами.

При ВУЦВК було засноване *Всеукраїнське державне видавництво*, яке випускало матеріали для пропагандистів і агітаційну літературу для широких мас. Попри брак паперу і поліграфічних потужностей сумарна кількість віддрукованої у 1920 р. пропагандистської продукції (періодичних видань, прокламацій, плакатів, брошур тощо) перевищила 18,5 млн примірників.

Більшовики надавали великого значення *монументальній пропаганді*, у якій революційні ідеї пов'язували з національною традицією. Зокрема, повсюдно в Україні зводилися пам'ятники К. Марксу і Т. Шевченку.

У січні 1919 р. в Наркоматі освіти УСРР було створено *Всеукраїнський кінокомітет*. Він узяв під суворий контроль виготовлення й прокат фільмів, кіноапаратуру, запаси імпортової плівки. У кіновиробництві надавали перевагу хронікальним журналам і агітаційним стрічкам.

У попередні періоди важливим елементом духовної культури народу була релігія. Комуністична партія поставила собі за мету підпорядкувати або й зовсім винищити церкву. Вона прагнула виховати нове покоління цілковито атеїстичним. Тож із суспільного життя було вилучено духовну музику, чимало шедеврів світової літератури, релігійну філософію, неперевершені досягнення живопису на релігійну тематику тощо.

ЗАУВАЖТЕ

До кінця 1920 р. в Україні діяло близько 15 тис. культурно-освітніх установ різного типу. Серед них було 1300 клубів, 5000 хат-читалень, близько 4000 «Просвіт». У всіх великих містах працювали палаци культури.

← Пам'ятник у сквері на бульварі ім. Т. Шевченка в Ромнах на Сумщині – перший в історії повнофігурний пам'ятник Кобзарю, відкритий у 1918 р. Нині цей пам'ятник є візитівкою міста. Його автор – відомий український скульптор Іван Кавалерідзе.

Пам'ятник зроблено з бронзи (скульптура) та бетону (п'єдестал). Поет зображений сидячи – у глибокій задумі на вершині брили, яка є імпровізованим п'єдесталом. На брилі викарбувані рядки з поезії Шевченка «Марку Вовчку. На пам'ять» (1859): «...І оживу, і думу вольную на волю із домовини воззову».

Поміркуйте, який вплив справляє ідеологізація на культуру: гальмує її поступчи, навпаки, надає імпульсу для розвитку. Відповідь обґрунтуйте.

→ Працівники агітпотяга роздають літературу. Київ. 1920 р.

Проаналізуйте джерело і виконайте завдання. Прокоментуйте, чому саме такий декрет було ухвалено РНК УСРР. Поміркуйте, чому радянська влада надавала непересічного значення монументальній пропаганді.

«1. Пам'ятники, що споруджені на честь царів та їхніх слуг і не становлять інтересу ні з історичної, ні з художньої сторони, підлягають зняттю з площ і вулиць і частково перенесенню в склади, а частково утилізуються... 3. ...Комісії доручається мобілізувати художні сили й організувати широкий конкурс з вироблення проєктів пам'ятників, що повинні ознаменувати великі дні Російської соціалістичної революції. 4. Рада Народних Комісарів висловлює бажання, щоб у день 1 Травня були вже зняті деякі найбільш потворні істукани і встановлені перші моделі нових пам'ятників на суд мас. 5. Тій же комісії доручається негайно підготувати декорування міста в день 1 Травня і заміну написів, емблем, назв вулиць, гербів тощо новими, які відбивають ідеї і почуття революційної трудової Росії». (3 декрету РНК РСФРР від 14 квітня 1918 р.)

3. Особливості освітньої політики більшовиків

РКП(б) – КП(б)У величезного значення надавала *ліквідації неписьменності (лікнепу)*. Одним із основних завдань, яке поставили перед собою більшовики, було навчити кожного читати газети, листівки й відозви. Наркомат освіти отримав право залучати до навчання неписьменних на засадах трудової

повинності всіх грамотних громадян, звільнених від воєнної мобілізації. З весни 1920 р. в Україні розгорнулася кампанія з організації шкіл та гуртків лікнепу.

У червні 1920 р. Наркомос УСРР видав постанову «*Про запровадження в життя єдиної трудової школи*». Шкільні заклади різних типів, зокрема приватні гімназії та ліцеї, перетворювалися на стандартизовані державні установи із семирічним навчанням. Єдина трудова школа поділялася на два ступені – перший (чотири класи) і другий (три класи). Після закінчення семирічки діти могли навчатися в професійно-технічних школах і технікумах. У Росії технікум був підготовчою школою для інститутів, а в Україні інститут і технікум визнавалися як рівноправні форми вищої школи (вишу) з тією різницею, що технікум випускав вузьких спеціалістів-інструкторів, а інститут – висококваліфікованих спеціалістів-практиків.

1920 р. університети ліквідували, поділивши їх на кілька самостійних навчальних закладів. Серед них переважали інститути народної освіти, які готували педагогічні кадри для єдиної трудової школи.

Вихідці з робітників мали пільги під час вступу до вищої школи, а отже, відбувалося масове *оробітничення* (як тоді казали – пролетаризація) вишів. Утім, оскільки освітній рівень переважної більшості робітників був надзвичайно низький, при вишах створювалися *робітничі факультети* (робітфаки). Вони працювали за програмою єдиної трудової школи з тих предметів, які відповідали профілю вишу. Робітфаківців забезпечували гуртожитками й виплачували їм державні стипендії.

ЗАУВАЖТЕ

У 1920/21 навчальному році в республіці працювало 22 тис. шкіл з 2 млн 250 тис. учнів. Майже в половині навчання здійснювалося українською мовою.

У 1920 р. в Україні відкрилося 20 інститутів, 48 технікумів і близько сотні курсів педагогічного профілю. Наприкінці 1920 р. працювало 38 інститутів, у яких навчалось 57 тис. студентів. За цей рік вищу освіту з різних спеціальностей здобуло 3 тис. осіб.

4. Створення Української академії наук

Ліквідація університетів обмежила можливості провадження наукових досліджень у вищій школі. Розвиток науки зосередився в *Українській академії наук*. Ще навесні 1917 р. Центральна Рада розпочала роботу з її створення. У листопаді 1918 р. наказом гетьмана були призначені перші 12 академіків. Президентом Академії наук став *Володимир Вернадський*, ученим секретарем – *Агатангел Кримський*. УАН була поділена на три відділи. Перший відділ очолювали Д. Багалій, С. Єфремов, А. Кримський. Об'єктом його досліджень було духовне життя й культура українського народу. У другому відділі УАН зосереджувалися установи фізико-математичного та природничого профілю. Третій відділ УАН мав соціально-економічний напрям досліджень. У 1919 р. розпочав діяльність *Демографічний інститут* під керівництвом *Михайла Птухи* – перша у світі науково-дослідна установа з демографії.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Володимир Вернадський (1863–1945)

Один із засновників УАН та її перший президент (1918–1921), почесний член багатьох іноземних академій і наукових товариств. Ідеї В. Вернадського про роль живої речовини в житті земної кори стали фундаментом створеної ним науки – біогеохімії. Засновник вітчизняної школи геохіміків, основоположник учення про біосферу та ноосферу.

Особливо продуктивно у 1919–1920 рр. працював перший відділ УАН. У його історичному підвідділі вивчали проблеми всесвітньої та вітчизняної історії, географії, етнографії й філософії, у філологічному – всесвітнє і українське письменство, арабо-іранську філологію, тюркологію і загальне мовознавство. Плідно працювали комісії зі складання словника живої української мови, видання пам'яток новітнього письменства, археографічна комісія.

Наприкінці 1920 р. УАН налічувала понад 200 штатних співробітників. Без оплати в її установах працювало понад 500 фахівців.

5. Розвиток образотворчого мистецтва

Помітний поштовх для розвитку образотворчого мистецтва дала *Українська державна академія мистецтв*. Вона була створена Центральною Радою в грудні 1917 р.

Українська державна академія мистецтв – перша українська вища мистецька школа. Ректорами Академії упродовж 1917–1920 рр. були Василь та Федір Кричевські, Георгій Нарбут, Михайло Бойчук. Факультетами керували: М. Бойчук (фрески і мозаїки), М. Бурачек (пейзаж), В. Кричевський (народне мистецтво, орнамент, архітектура, композиція), Ф. Кричевський (портрет, скульптура, побутово-історичне малярство), А. Маневич (пейзаж), О. Мурашко (жанровий живопис), М. Жук (портрет), Г. Нарбут (графіка).

← Фундатори Української державної академії мистецтв. Сидять (зліва направо): Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Федір Кричевський, Михайло Грушевський, Іван Стешенко, Микола Бурачек. Стоять: Георгій Нарбут, Василь Кричевський, Михайло Бойчук. Листопад 1917 р.

Більшу частину життя **Г. Нарбут** (1886–1920) провів у Санкт-Петербурзі. Він захоплювався українськими старовинними гравюрами й геральдиком. Його знахідки мали велике наукове значення й неабияк вплинули на всю його творчість. У березні 1917 р. художник, тоді уже всесвітньо відомий графік, переїхав до Києва. Нарбут був одним із фундаторів нової графічної школи в Україні. На замовлення урядів УНР і Української Держави виконав художнє оформлення різноманітних державних паперів: банкнот, поштових марок, обкладинок до ратифікаційних актів, грамот з нагоди урочистих подій. Він є автором українського державного герба й печатки, багатьох ескізів військової форми. Раптово помер у травні 1920 р. за короткочасної окупації Києва польськими військами.

Не менший вплив на українське образотворче мистецтво справила творчість **М. Бойчука** (1882–1937). Народився в Галичині, закінчив Академію мистецтв у Кракові. Бойчукізм у монументальному малярстві визнано окремим стилем. Художник творчо поєднував традиції народного орнаменту, мозаїки та фрески давньокиївської доби, українського портрета XVII і XVIII ст., візантійського іконопису.

↑ Г. Нарбут

↓ М. Бойчук

↑ Роботи Г. Нарбута: 1 – Сторінка «Української абетки»; 2 – Герб Української Держави. 1918 р.; 3 – Державні кредитові білети УНР. 500 та 100 гривень. 1918 р.; 4 – Ілюстрація до поеми «Енеїда» І. Котляревського. 1919 р.

6. Міжетнічні відносини в Україні 1917–1921 рр. Міграція населення

Доба визвольних змагань – це період початку становлення української політичної нації. Її створення було неможливе без урахування інтересів представників усіх етнічних та релігійних груп, що жили в Україні. Проте в умовах глобальних соціальних зсувів, якими супроводжувалися визвольні змагання, **міжетнічні конфлікти** були неминучі.

Від доби УНР українські уряди приділяли значну увагу правам національних менших. III та IV Універсали затверджували їхні права та свободи, а також право національно-персональної автономії.

Найчисленніша національна меншина в Україні – *росіяни* – вирізнялися також особливим статусом, адже упродовж кількох попередніх століть Російська імперія підтримувала ідею про «великий російський народ», де «малороси» – її невід’ємна частина. Імперська свідомість росіян як панівної нації не узгоджувалася зі статусом національної меншини в Україні. Тому росіяни не були зацікавлені у створенні національно-персональної автономії. Водночас Київ у революційний час став центром для російських національних рухів. Якщо політика УНР щодо росіян була стриманою, то вже Директорія зробила кроки до рішучої дерусифікації. Зокрема, були ухвалені рішення щодо обов’язкового використання української мови у навчальних закладах та урядових установах.

СЛОВНИК

Міжетнічний конфлікт – конфлікт через порушення прав якої-небудь нації або етнічної групи, порушення рівноправності в міжнаціональних відносинах.

– її невід’ємна частина. Імперська свідомість росіян як панівної нації не узгоджувалася зі статусом національної меншини в Україні. Тому росіяни не були зацікавлені у створенні національно-персональної автономії. Водночас Київ у революційний час став центром для російських національних рухів. Якщо політика УНР щодо росіян була стриманою, то вже Директорія зробила кроки до рішучої деру-

сифікації. Зокрема, були ухвалені рішення щодо обов’язкового використання української мови у навчальних закладах та урядових установах.

Сіонізм був важливим складником національних рухів в Україні упродовж 1917–1921 рр. Це рух європейських євреїв з кінця XIX ст. за створення єврейської держави. Найчисленніші в Україні серед національних меншин, євреї були найбільше обмежені в правах через політику попередніх Російської та Австро-Угорської імперій. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. Україною прокотилася хвиля *єврейських погромів*, проти яких уряди не вжили активних заходів. Це спричинило загострення стосунків між українцями та євреями, однак не переросло в конфлікт. Проголошення незалежності України IV Універсалом віталосся єврейськими громадами.

Безсилля української влади і недостатність урядових заходів у боротьбі з погромами сприяли усвідомленню євреями необхідності озброєної самооборони. На конференції Союзу євреїв-воїнів у Києві 10–13 жовтня 1917 р. було ухвалено вимогу про організацію єврейської самооборони. С. Петлюра висловив принципову згоду, але Рада і Генеральний секретаріат у військових справах утримались від конкретних дій.

З погіршенням соціально-політичної ситуації на початку 1919 р. численні *єврейські погроми* сталися у Бердичеві, Житомирі, Овручі та багатьох інших містах України. Уряд різко засудив ці інциденти. Найважливішим кроком став Закон від 27 травня 1919 р. про утворення Особливої слідчої комісії, метою якої було розслідування випадків погромів і антисемітської агітації, виявлення винних і притягнення їх до кримінальної відповідальності. Директорія та її уряди прагнули захистити єврейське населення, вели рішучу боротьбу з цим

жахливим явищем. Проте в умовах анархії погроми тривали. За «білого терору» 1919 р. боротьба з єврейством тільки посилилась. Загалом, упродовж 1917–1920 рр. їх жертвами стали бл. 200 тис. осіб.

Перша світова війна, революція та наступні визвольні змагання 1917–1921 рр. спричинили масову *міграцію* населення. Найважливішими були військова, політична та трудова міграції. Емігрантами стали колишні військові, урядовці й чиновники адміністрації УНР та ЗУНР з різних прошарків українського суспільства. На території Чехословаччини були інтерновані вояки Української Галицької армії, а в Польщі та Румунії – військові частини Армії Української Народної Республіки. Зросла трудова еміграція до Канади, США, Аргентини, Парагваю, Уругваю, Перу, Франції, Німеччини, Бельгії та Латвії.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ **Володимир (Зеєв) Жаботинський** (1880–1940)

Єврейський письменник і публіцист, ідеолог та один із лідерів сіоністського руху. На початку Першої світової війни виїхав до Західної Європи як кореспондент газети «Російські відомості» та пропагував утворення єврейських підрозділів в арміях Антанти. Пізніше служив офіцером єврейського легіону в складі британської армії. 1920 р. поселився в Єрусалимі й брав активну участь в організації єврейських загонів самооборони. У 1921 р. уклав угоду з представником українського уряду М. Славинським про організацію при Армії УНР єврейської жандармерії для оборони єврейського населення від погромів. Після приходу до влади в Німеччині нацистів висунув гасло масової евакуації євреїв Європи до Палестини. Під час Другої світової війни виїхав до США, де розпочав переговори про створення єврейської армії для спільної із західними країнами боротьби проти нацизму. Автор численних праць про сіонізм, художніх творів. Закликав єврейство рахуватися з вимогами та національними потребами українців, доводив національну окремішність українців у полеміці з росіянами.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► затвердження Директорією закону про державну мову в УНР ► початок кампанії з ліквідації неписьменності ► заснування Української академії наук.
2. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *лікнеп, єдина трудова школа, оробітничення вищої школи, робітничі факультети, монументальна пропаганда, міжетнічний конфлікт*.
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях культурного життя: П. Скоропадський, В. Вернадський, А. Кримський, Г. Нарбут, М. Бойчук, В. Жаботинський.
4. Знайдіть інформацію про видатних жінок, що зробили непересічний внесок у розвиток української культури доби Української революції та боротьби за незалежність і підготуйте невеличке есе про їхню роль у подіях культурного життя.
5. Стисло сформулюйте, у чому полягало значення новостворених установ для культурного поступу України: Українська академія наук, Українська державна

академія мистецтв, Наркомат агітації і пропаганди, Всеукраїнське державне видавництво, Всеукраїнський кінокомітет.

6. За яких урядів в Україні відбувалися наведені події, явища, процеси?
- ▶ Створення Української академії наук; ▶ боротьба з неписьменністю; ▶ вихід друком кількох мільйонів українських підручників; ▶ відкриття державних українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільську; ▶ відкриття робітфаків; ▶ запровадження курсу української мови в учительських семінаріях; ▶ заснування вишів з українською мовою викладання; ▶ створення Українського театру драми та опери; ▶ ліквідація університетів; ▶ націоналізація кінематографу, театрів, бібліотек, музеїв тощо й контроль за ними з боку відповідних державних установ; ▶ план монументальної пропаганди; ▶ реорганізація всіх типів шкіл на єдину трудову семирічну школу, розроблення плану українізації школи; ▶ відкриття 150 українських гімназій; ▶ діяльність агітпоїздів, агітмайданчиків, агітпароплавів тощо; ▶ створення Української академії мистецтв.
7. Визначте, про які пам'ятки йдеться: ▶ 1. «У роменському пам'ятнику вже в самій поставі голови, у руці, яка лежить на коліні, у всій фігурі, органічно злитій з п'єдесталом, що нагадує курган, я намагався поряд із соціальною характеристикою передати нездоланну внутрішню силу поета, його зв'язок з рідною землею». ▶ 2. «У гранично лаконічній формі Г. Нарбут поєднав риси української ікони, народної картини та монументального малярства, вирішивши композицію в урочисто-піднесеному, героїчному дусі, притаманному поемі І. Котляревського».

§ 17 Пам'ять про Українську революцію та боротьбу за незалежність 1917 – початку 20-х років ХХ ст. Практичне заняття № 4

1. Збереження історичної пам'яті

Проаналізуйте **джерело 1** і виконайте завдання. Проведіть дискусію за запропонованими запитаннями. ▶▶ 1. Що таке Інститут національної пам'яті України? ▶▶ 2. Які заходи до відзначення подій 100-річчя Української Революції було заплановано на державному рівні? ▶▶ 3. Які ще заходи ви би порадили провести на державному чи локальному рівні для залучення молоді? Запропонуйте концепцію проєкту в рамках пунктів 3 (пп. 5, 6, 7), 4 та/чи 7 Указу Президента. ▶▶ 4. Дізнайтеся, чи був реалізований монумент Соборності України (пп. 8 п. 3 Указу). ▶▶ 5. Чому пп. 9 та 10 п. 3 приділяють увагу Аскольдовій могилі та Холодному Яру? Як ці місця пов'язані із Українською Революцією 1917–1921 рр.? ▶▶ 6. Проаналізуйте пам'ятні монету та марки. Яку історичну інформацію вони містять?

Джерело 1

Указ Президента України №17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» від 22 січня 2016 року

З метою вшанування традицій боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги захисників рідної землі, творців національної державності, тисячолітньої історії державотворення нашого народу, визнання історичного значення подій, пов'язаних із визвольною боротьбою початку ХХ століття та утвердженням української державності у формі Української Народної Республіки, Української Держави і Західноукраїнської Народної Республіки, їх значення для відновлення Україною незалежності у 1991 році, утвердження історичної єдності земель, консолідації суспільства, зміцнення міжнародного авторитету України та у зв'язку зі 100-річчям подій Української революції 1917–1921 років постановляю:

1. Проголосити 2017 рік Роком Української революції 1917–1921 років.
2. Визначити вшанування подій та видатних учасників Української революції 1917–1921 років одним із пріоритетів діяльності органів державної влади на 2017–2021 роки.
3. Кабінету Міністрів України:
  - 1) утворити в місячний строк Організаційний комітет з підготовки і проведення заходів [...];
  - 2) забезпечити підготовку в двомісячний строк Українським інститутом національної пам'яті разом із Національною академією наук України та представниками громадськості Переліку найважливіших пам'ятних дат і визначних діячів Української революції 1917–1921 років;

↑ Музей Української Революції 1917–1921 років. Будинок Вчителя, м. Київ

↑ Монета «До 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років»

3) розробити відповідно до Переліку найважливіших пам'ятних дат і визначних діячів Української революції 1917–1921 років, на основі пропозицій Організаційного комітету, науковців, представників громадськості, затвердити у тримісячний строк і забезпечити виконання плану заходів на 2017–2021 роки щодо відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників, передбачивши,

зокрема:

проведення відповідних урочистих та інших державних заходів у зв'язку із 100-річчям подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників;

підготовку та публікацію наукових праць, збірок документів і матеріалів, енциклопедичних, довідкових та інших видань, присвячених 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років, її ролі в історії України та Європи, а також життю і діяльності учасників українського визвольного руху початку ХХ століття;

проведення у місті Києві та інших населених пунктах України тематичних міжнародних наукових конференцій, науково-практичних конференцій, круглих столів;

організацію тематичних інформаційних, навчально-виховних, культурно-мистецьких, інших заходів у навчальних закладах та закладах культури, спрямованих на донесення інформації про події Української революції 1917–1921 років, виховання патріотизму та підвищення у громадян, передусім учнівської та студентської молоді, інтересу до історії України;

проведення тематичних виставок архівних документів, речових пам'яток і фотоматеріалів, а також оновлення діючих експозицій музеїв, зокрема краєзнавчих, кімнат-музеїв визначних подій та діячів Української революції 1917–1921 років;

створення та демонстрацію на загальнонаціональних і регіональних каналах телебачення документальних фільмів, присвячених подіям Української революції 1917–1921 років;

забезпечення разом із Національним банком України виготовлення та випуску в обіг у встановленому порядку серії ювілейних монет на відзнаку 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років;

випуск в обіг серії поштових марок і конвертів, присвячених 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років, здійснення спецпогашення поштових марок;

всебічне сприяння науковим, краєзнавчим дослідженням з історії українського державотворення та українського визвольного руху, їх популяризації;

сприяння реалізації ініціатив громадськості, спрямованих на збереження та відновлення національної пам'яті, популяризацію української історії та культури, консолідацію на цій основі суспільства;

4) забезпечити опрацювання заінтересованими центральними та місцевими органами виконавчої влади, Київською міською державною адміністрацією, органами місцевого самоврядування за участю Національної академії наук України питань:

меморіалізації подій та визначних постатей Української революції 1917–1921 років;

створення всеукраїнської туристичної програми «Шляхами Української революції 1917–1921 років»;

дальшого розвитку Музею Української революції 1917–1921 років Національного музею історії України, зокрема щодо розширення сучасної експозиції та можливого відтворення меморіальних кабінетів Голови Центральної Ради Української Народної Республіки М. Грушевського та першого голови уряду Української Народної Республіки В. Винниченка в історичній будівлі Української Центральної Ради (м. Київ, вул. Володимирська, 57);

5) забезпечити підготовку інформаційних матеріалів про Українську революцію 1917–1921 років та її роль у європейській і світовій історії, організацію роботи із розповсюдження згаданих матеріалів в іноземних державах;

6) забезпечити проведення конкурсу громадських проєктів щодо створення інформаційно-просвітницького інтернет-порталу «Українська революція 1917–1921 років», а також мультимедійних та інших високотехнологічних проєктів, залучивши до реалізації зазначених завдань фахівців наукових установ та вищих навчальних закладів;

7) забезпечити реалізацію заінтересованими центральними та місцевими органами виконавчої влади, Київською міською державною адміністрацією, органами місцевого самоврядування за участю Національної академії наук України всеукраїнського проєкту «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 років»;

8) вжити заходів з метою завершення проєктування та спорудження у місті Києві монумента Соборності України та його урочистого відкриття до 100-річчя проголошення Акта злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки (22 січня 2019 року);

9) опрацювати за участю Київської міської державної адміністрації, інших заінтересованих органів виконавчої влади питання віднесення території урочища Аскольдова могила у місті Києві до заповідної території, а також збереження історичної спадщини у місцях, пов'язаних з подіями українського державотворення та українського визвольного руху;

10) забезпечити за участю Черкаської обласної державної адміністрації облаштування та благоустрій на території філії «Холодний Яр» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» місць, пов'язаних із подіями Української революції 1917–1921 років.

↑ Поштові марки «Стрілець Української Галицької Армії» і «Козак кінного полку Чорних запорожців»

[...]

7. Державному комітету телебачення і радіомовлення України забезпечити широке висвітлення заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років, організувати серію тематичних теле- і радіопередач.

[...]

Президент України П. ПОРОШЕНКО

<https://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>

Проаналізуйте джерело 2 і виконайте завдання. Проведіть обговорення медіа-тексту за запропонованими запитаннями. ►► 1. Проведіть дослідження щодо актуальності викладеної в тексті інформації. Коли опубліковано текст? Чи змінилася ситуація від моменту публікації джерела? Як саме? ►► 2. Чому пам'ятники, меморіальні дошки, назви вулиць на честь діячів Української Революції 1917–1921 років важливі? ►► 3. Чи потрібно замінювати советські пам'ятки й назви? Які діячі й діячки для вас є більш значимими для увічнення?

Джерело 2

Мінкульт досі не зняв з держобліку пам'ятник Щорсу і не планує його демонтувати: причини

Міністерство культури та інформполітики зняло з державного обліку ряд пам'ятників діячам радянської доби. Проте серед цього переліку немає пам'ятника одному з військових більшовицьких ватажків Миколі Щорсу на бульварі Шевченка.

Пам'ятник військовому діячеві М. О. Щорсу на бульварі Т. Г. Шевченка у м. Києві як пам'ятка монументального мистецтва національного значення занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928, охоронний № 260055-Н). Також у Мінкультурі не володіють інформацією щодо планів про перенесення пам'ятника одіозному більшовицькому військовому ватажку на іншу локацію.

Як відомо, в Українському інституті національної пам'яті раніше заявляли, що пам'ятник Миколі Щорсу перенесуть у музей «Парк радянського періоду» в Спадщанському лісі на Сумщині. Київрада у 2017 році підтримала це рішення. Після погроз радикально налаштованих київських активістів взагалі зруйнувати статую Щорса, її закутали у жовто-блакитне полотно. Пізніше банер замінили великими плакатами благодійного фонду «Повернись живим», а згодом з Щорса зняли всі завіси.

У 2022 році з початком російсько-української війни невідомі знову облили фарбою пам'ятник Щорсу. Відповідальність за цю акцію взяли на себе ініціатори флешмобу “Знеси мене повністю”, в рамках якого закликають демонтувати пам'ятники російським діячам.

Нагадаємо, пам'ятник Миколі Щорсу був встановлений у 1954 році на перетині нинішніх вулиці Симона Петлюри та бульвару Тараса Шевченка з нагоди 300-річчя Переяславської ради. Авторами монументу є скульптори Михайло Лисенко, Микола Суходолов, Василь Бородай та архітектори Олександр Власов і Олексій Заваров. Ідея встановлення пам'ятника Щорсу у Києві виникла у 1936 році за наказом Йосипа Сталіна. З початком Другої світової роботи зупинилися. Після війни пішу скульптуру полководця планували встановити на площі Льва Толстого. Зрештою, у 1949 році пішу статую замінили на

↑ Пам'ятник Миколі Щорсу в Києві. Сучасне фото

кінну і вирішили встановити на бульварі Тараса Шевченка. До цього на місці пам'ятника Миколі Щорсу у 1872–1926 роках був пам'ятник Олексію Бобринському – будівничому залізниці у Києві.

За матеріалами вебсайту «Великий Київ»
<https://bigkyiv.com.ua/minkult%E2%80%8B-dosi%E2%80%8B-ne-znyav-z-derzhobl%E2%80%8BVi%E2%80%8Bku%E2%80%8B-%E2%80%8Bvramyatnykshhorsu-i-ne%E2%80%8B-%E2%80%8Bplan%E2%80%8Bbuye%E2%80%8B-jogodemontuvaty%E2%80%8B-prychyn/>

Проаналізуйте **джерело 3** і виконайте завдання. Обговоріть візуальні джерела за запропонованими запитаннями. ►► 1. Які діячі зображені на цих плакатах? ►► 2. Як ви розумієте їхні висловлювання – цитати наведені поруч з ними? ►► 3. Чи є така «соціальна реклама» потрібною й ефективною?

Джерело 3

Соціальна реклама від Інституту національної пам'яті України

<https://old.uinp.gov.ua/page/sotsialna-reklama-0>

Як ваше село / громада / місто відзначають події Української революції? Чи були перейменовані на честь українських діячів того часу вулиці, відкриті пам'ятні таблички тощо? Які «місця пам'яті» того періоду вам відомі?

2. Важливість досвіду повсякдення в умовах революцій та воєн

Намалюйте «хмару слів» щодо того, як події 1917–1921 рр. стосуються сьогодення – держави, рідного краю та вас особисто. У «хмарі» можна використати, зокрема, слова і словосполучення: *Досвід, Пам'ять, Герої, Пережити нестабільність, Досвід державотворення, Ведення війни, Захист Батьківщини, Патріотизм, Розвиток культури, Мистецтво у складний період, Розвиток суспільства під час війни.*

Проаналізуйте джерела 4, 5 і виконайте завдання. Проведіть обговорення за запропонованими запитаннями. ►► 1. Чи можна провести паралель між «стратегіями виживання» під час подій 1917–1921 рр. та російсько-української війни сучасності? Свою думку обґрунтуйте. ►► 2. Що, на вашу думку, у повсякденні минулого й сучасності є спільним та відмінним?

Джерело 4

Потрошку ми зі своєї хатинки робимо мініатюрну фортецю. Вчора зроблено до вікон з дошок віконниці. Сьогодні приробив підпорку до дверей. Гадаю, що, коли прийде банда з 3–5 чоловік, то облогу можна буде витримати. Коли прийде 8–10, то єдина надія на поміч згори, з дачі Біляшевського. В кожному разі ми твердо постановили битися до останнього. Нема ніякої практичної радії впускати в хату без бою, все одно вб'ють. Тепер грабіж набув цілком закінчену й рішучу форму: всіх убивають, чи знайдено гроші, чи ні, все одно. При такій умові було б дуже легковажно не лишити собі хоч одного-двох шансів на рятунок.

В. Винниченко. «Щоденник». Червень 1918 р.

Джерело 5

Як зробити свій дім безпечнішим під час війни

Окупанти й далі бомбардують українські міста, знищуючи все довкола. Ми вже розповідали, як треба поводитися під час повітряної тривоги, та ознайомили з головними правилами виживання на війні. У новому матеріалі сфокусуємося на правильному облаштуванні дому.

Вікна можуть стати як першою лінією захисту під час обстрілу будинку, так і додатковим джерелом небезпеки. Все залежатиме від їхньої підготовки. Щоб вікно стало хоч якимось захистом, його треба повністю закрити, а потім заклеїти вікна скотчем. Це буде перша перешкода для вибухової хвилі.

Під час вибуху крихкі предмети інтер'єру та невеликі побутові предмети, які містяться на відкритій поверхні, розіб'ються. Вибухова хвиля знесе їх зі своїх місць і зруйнує щент. Тому треба винести з кімнати все зайве. Скляні предмети – меблі, люстри, настільні чи підлогові лампи, посуд та інше – радимо зняти й покласти на підлогу, накрити одягом або відразу винести в комору.

Якщо у вашому місті почалися бойові дії або увімкнулася повітряна тривога, а поряд нема бомбосховища – вам треба сховатися в місці, яке відповідає правилу двох стін. Це означає, що між вами та вулицею має бути дві стіни – перша бере на себе удар, а друга захищає від уламків.

18 березня 2022 р.

<https://vogue.ua/ua/article/culture/lifestyle/yak-zrobiti-sviy-budinok-bezpechnishim-pid-chas-viyni.html>

3. Історичні уроки Української революції та боротьби за незалежність

1. Порівняйте державотворчі процеси в Українській Народній Республіці, Українській Державі, Західноукраїнській Народній Республіці, за такими параметрами.

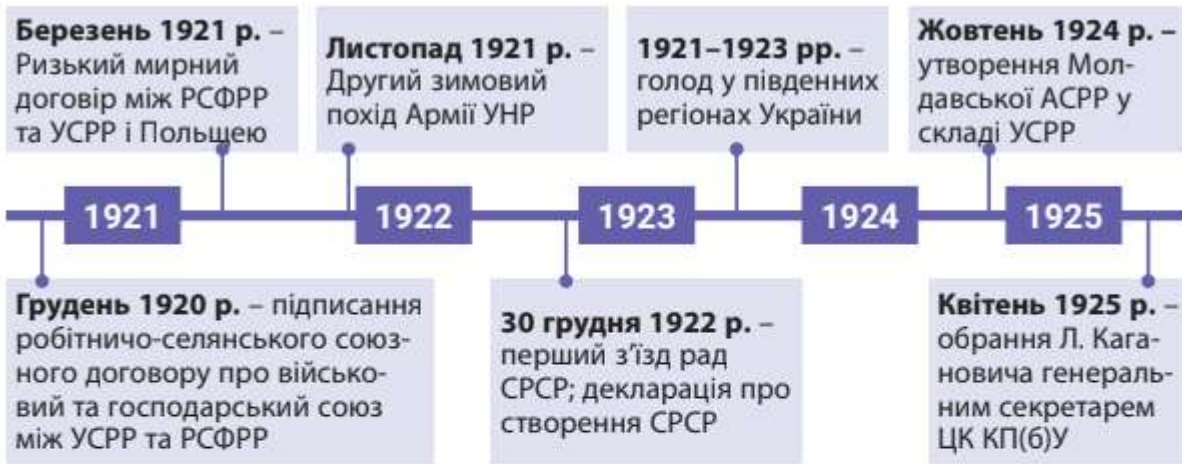
1. Коли, як та ким було утворено й легітимізовано?
2. Території, на які поширювалася влада.
3. Державні органи, які передбачалися та/чи були утворені.
4. Основні результати державної діяльності, що вдалося впровадити.

2. Які історичні уроки можна винести із діяльності українських державних утворень 1917–1921 рр.?

3. Сформулюйте власне судження про причини перемог і поразок українських політичних сил у боротьбі за збереження незалежності. Якими є уроки Української Революції для сучасної України?

Враження від уроку. 1. Хто, на ваш погляд, мав більше шансів на створення й розбудову незалежної української держави: УЦР, гетьман П. Скоропадський чи Директорія С. Петлюри? 2. Чому, попри поразку визвольних змагань, ця сторінка історії України замовчувалася за часів СРСР? Складіть перелік позитивних результатів Української революції. 3. Що зрештою, як на вас, зумовило трагічний фінал революції – історичні обставини чи брак відповідальних провідників? Позицію обґрунтуйте.

Проведіть самооцінювання за алгоритмом, описаним на с. 4 підручника.

§ 18 Внутрішнє і міжнародне становище радянської / советської України на початку 20-х років ХХ ст. Утворення Радянського Союзу

Внутрішнє становище України після семи років майже безперервних воєнних дій було тяжким. Народне господарство на початку 1921 р. зазнало істотних, а подекуди й нищівних пошкоджень: були підірвані домни, затоплені ґрунтовими водами шахти, зруйновані залізничні мости, понівечені пожежами заводські будівлі... Чисельність промислових робітників скоротилася наполовину. Гостро відчувався брак продовольства: пайок у містах скоротили до ста грамів хліба, і той видавали не щодня. З припиненням воєнних дій поширилися протести селян проти заборони торгівлі й вилучення продовольства за продрозкладкою. ЦК РКП(б) зобов'язав керівників УСРР упродовж травня 1921 р. відправити не менш як 40 ешелонів із хлібом у розпорядження Наркомпроду РСФРР.

Селяни знову піднімалися на збройну боротьбу, адже вони пройшли школу світової та громадянської воєн, у багатьох була зброя. У повстанському русі брали участь усі селянські верстви. Однак офіційна пропаганда твердила, що причиною труднощів є саботаж продовольчої політики радянської влади заможною частиною селянства – *куркулями*, і називала повстанський рух «*куркульським бандитизмом*». Боротьбу з повстанськими загонами в 1921 р. очолили безпосередньо керівники УСРР Х. Раковський і М. Фрунзе. Проти селян кинули червоноармійські частини, керовані найвідомішими командирами В. Блюхером, П. Дибенком, Г. Котовським, О. Пархоменком та ін.

Кремлівські вожді потурбувалися, щоб «прив'язати» радянську Україну до Росії колосальною військовою силою. Наприкінці 1920 р. в УСРР розміщувалося шість армій загальною чисельністю понад мільйон бійців і командирів. Водночас центр підривав національно-визвольний рух фальшивими деклараціями про незалежність.

1. Причини та перебіг голоду в радянській Україні 1921–1923 рр.

Проаналізуйте уривок із джерела. Яку основну причину голоду, що насувався, називає автор?

«Проводячи національний терор, більшовики грабували й українське народне господарство. Як і в попередні роки, для успішного витягання хліба з України провадилась політика “розшарування” села за допомогою т. зв. “комітетів незаможних селян” (“комнезамів”). “Комнезами” діставали певний відсоток зібраного збіжжя на свою користь. Тому комітети незаможних селян були переповнені всякими паразитарними, дармоїдськими елементами. Часто таких “незаможників” більшовики просто присилали з Московщини як своїх агентів. Цим способом більшовики хотіли знищити сільську опозицію – так званих куркулів, спираючись на бідніші верстви села. Однак замість розгрому сільської опозиції “комнезами” ще більш різко поставили українське село проти російських більшовиків.

Попри величезний опір селянства більшовикам все-таки вдавалося за допомогою “комнезамів” забирати з України значну кількість харчових продуктів. Цей організований грабунок села мав катастрофічні наслідки для господарського життя країни. Через знищення промисловості й постійні реквізиції харчових продуктів селянин поволі втратив інтерес до дальшого розвитку свого господарства і обмежив виготовлення продукції лише потребами власного споживання. У цих умовах незабаром дійшло до страшної голодової катастрофи в Україні...» (І. Мазепа. *Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.*)

У травні – червні 1921 р. стало зрозуміло, що насувається жахлива посуха. Природний катаклізм ударив по основних хліборобських регіонах: *Поволжю, Північному Кавказу, південних губерніях України*. У місцевостях, що не зазнали посухи, врожайність майже не поступалася звичайній. Але селяни посіяли тут істотно менше, ніж у роки, що передували продрозкладці. Виникла нерозв’язна ситуація з хлібом, за якої масова загибель людей від голоду була ніби запрограмована: на фактор природного лиха наклалися наслідки комуністичного експерименту й спричиненого багаторічними воєнними діями господарського занепаду.

Становище в південних губерніях України трагічно погіршувалося, але газетам було заборонено писати про це. «*Братерська допомога хлібом*» формально незалежної України сусідній Росії виглядала б дивно, якби всі знали, що українські селяни також помирають з голоду.

Інформаційна блокада була знята тільки на початку 1922 р., коли почалася масова смертність від голоду. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський скористався цим, щоб укласти угоду з *Американською адміністрацією допомоги (АРА)*. Це була неурядова організація, створена в США для надання допомоги потерпілим від світової війни та її наслідків європейським країнам.

У березні 1922 р. кількість голодуючих в Україні, за неповними даними, сягнула 4 млн, з яких діти становили 1,9 млн осіб.

Хоча голод на півдні України більше не замовчували, республіка мусила й далі вивозити хліб для постачання «червоних столиць» (Москви і Петрограда).

З 1922 р. Москва відновила експорт хліба. З України вивезли за кордон 13,5 млн пудів хліба нового врожаю. Щоб експорт зернових за таких умов світова спільнота не сприймала як аморальну дію, було оголошено, що завдяки

врожаю 1922 р. голод припинено. Хоча насправді в південних губерніях голод тривав увесь 1922 р. і першу половину 1923 р.

Керівники РКП(б) турбувалися про постачання міст за рахунок селян. Голодні робітники були небезпечніші, ніж розпорошені селяни. Проте в політиці центру виявлялося й неоднакове ставлення до селянства різних регіонів: співчутливе до Поволжя й агресивно-лихе щодо південних губерній України. Різне ставлення обґрунтовували тим, що українське село було охоплене анти-більшовицьким повстанським рухом.

Однак у другій половині 1921 р. цей рух стрімко пішов на спад. В умовах голоду політична активність села впала майже до нуля. Конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній, радянська влада скористалася природним катаклізмом, щоб упоратися з «куркульським бандитизмом» та зламати опір, який чинило селянство. **У 1921 р. в Україні було вперше застосовано терор голодом.**

Проаналізуйте джерела і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Які явища доби зображено на плакатах? ►► 2. Чи є суперечності між зображеними та реальними подіями?

У радянській пресі пропагувалася міжнародна пролетарська допомога, а роль «буржуазних» організацій у боротьбі з голодом замовчувалася. Статистика засвідчує, що Міжробдоп (Міжнародна робітничка допомога) надав стражденним від голоду в Україні 383 тис., місія Ф. Нансена – 12,2 млн, АРА – 180,9 млн пайків.

Проаналізуйте фрагмент джерела і виконайте завдання. Наведіть кілька аргументів, які обґрунтовують думку, що голод деморалізує тих, хто його пережив. Вислухавши аргументи всіх груп, обговоріть у загальному колі проблему терору в політиці. Чому, попри його відверту аморальність, в історії так багато прикладів терору? Яка роль пропаганди в такій політиці?

«На Україні голод охопив цілком п'ять південних губерній... Уже до осені 1921 р. харчування населення стало різко погіршуватися. У Запорізькій губернії... харчування селян становило від 1/4 до 1/3 нормального. Населення, знищивши все, що було хоч трохи придатно в їжу (ховрашки, кішки, собаки), стало харчувати-

ся найрізноманітнішими “продуктами”, почавши із сурогатів (макуха, полова, курай) і дійшовши до борошна з кісток, дерева, глини тощо. Доведені голодом до розпачу люди в багатьох селах і навіть містах дійшли до поїдання трупів і людоджерства». (Зі звіту Центральної комісії боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК. 1923 р.)

2. Державний статус УСРР у 1921–1922 рр.

Україну приєднали до радянської Росії за допомогою збройної сили. У республіці розбудували систему установ та органів військової й цивільної влади, яка нічим не відрізнялася від тієї, що функціонувала в Росії. Водночас Україну декларували як незалежну республіку, хоч її кордони позначалися тільки на карті: тодішній реальний статус країни був статусом **залежної території**.

Можливість побудови радянської республіки як начебто незалежної держави пояснювалася специфічною природою радянської влади. Вона являла собою *дві переплетені, невіддільні одна від одної владні вертикалі – компартійну і радянську*. Радянські органи влади та управління формувалися шляхом виборів, що було закріплено в конституціях республік. Функції компартійних органів і підпорядкованих їм органів державної безпеки не були зафіксовані кон-

ституційно, однак ці органи мали диктаторські повноваження. Вибори в радянські органи не були вільними, кандидатів у депутати рад визначали партійні органи. Хоча деякі депутати були безпартійними, ради і партія більшовиків являли собою одну політичну силу, цілком незалежну від волевиявлення виборців. Партія будувалася на засадах «демократичного централізму» з підпорядкуванням її нижчих ланок вищим. Це означало, що диктаторські повноваження «партії нового типу» (вислів Леніна) зосереджувалися в її найвищій ланці – Центральному комітеті, пленуми якого збиралися час від часу, а також у політичному бюро ЦК, яке працювало на постійній основі. Повноваження політбюро ЦК і повноваження ЦК були ідентичними. Тобто вважати політбюро ЦК самостійним органом влади неможливо.

28 грудня 1920 р. голова Раднаркому РСФРР В. Ленін і нарком закордонних справ Г. Чичерін підписали в Москві з Християном Раковським, який обіймав в УСРР обидві ці посади, **союзний робітничо-селянський договір**. У преамбулі договору було наголошено на незалежності й суверенності обох держав. З факту колишньої належності України до Російської імперії, як зазначалося в ст. 2, для УСРР не впливало жодного зобов'язання. Наступного дня договір був ратифікований VIII Всеросійським з'їздом рад. 2 березня 1921 р. договір ратифікував V Всеукраїнський з'їзд рад. Підписання цього договору стало першим кроком до майбутнього **привласнення суверенітету** України радянською Росією.

СЛОВНИК

Залежна територія – територія, що не має повної політичної незалежності як суверенна держава, але залишається адміністративно за межами території країни, під контролем якої перебуває.

Привласнення суверенітету – цілеспрямована політика СРСР щодо союзних держав у захопленні їхнього суверенітету без реальної можливості його повернення.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Християн Раковський (1873–1941)

Один із фундаторів соціал-демократичних партій Болгарії та Румунії, згодом радянський комуністичний діяч в Україні. Від 1919 р. – голова Ради народних комісарів та народний комісар закордонних справ УСРР. У 1923 р. виступив із критикою І. Сталіна, після чого позбавлений посад в Україні й відряджений постійним представником СРСР (постпредом) до Англії, пізніше – до Франції. Репресований (1938) і розстріляний (1941) як діяч «троцькістсько-зінов'євського блоку».

Обидва уряди, і це було найістотнішим, *проголошували об'єднаними сім наркоматів*: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти і телеграфу, Ради народного господарства. Такі самі договори були укладені і з іншими формально незалежними радянськими республіками. Таким чином набула остаточних контурів *договірної федерація*.

← Будівля Держпрому (1925–1928) в Харкові – столиці УСРР у 1919–1934 рр.

Найвідоміша пам'ятка архітектури конструктивізму в Україні, своєрідний символ Харкова; перша висотна залізобетонна каркасна споруда в Україні та СРСР. Висота будівлі в її найвищій точці – 63 м.

Дайте відповідь на три «чому»: 1) чому в преамбулу внесено тезу про незалежність і суверенність держав, які укладають договір про союз; 2) чому саме ці сім наркоматів проголошено об'єднаними; 3) чому укладена угода свідчила про утворення договірної федерації?

3. Компартійно-радянський апарат у системі влади

Державною владою в завойованій більшовиками країні формально була *система рад*, вершину якої посідав Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК), а в Україні – *Всеукраїнський центральний виконавчий комітет* (ВУЦВК). Керівництво ВЦВК і ВУЦВК здійснювалося колегіальним органом – *Президією*, яку очолювали відповідно *М. Калінін* і *Г. Петровський*.

Неофіційно їх називали всесоюзним і всеукраїнським старостами. Однак у більшовицькій ієрархії влади цим старостам відводили далеко не найперші місця. Радянські органи влади, що їх персональний склад населення обирало за вказівкою компартійних комітетів, правили за такі собі театральні декорації, за лаштунками яких Комуністична партія здійснювала свою диктатуру.

Носієм диктатури, офіційно названої *диктатурою пролетаріату*, був не робітничий клас і навіть не вся партія, а партійний з'їзд, який обирав таємним голосуванням ЦК РКП(б) – групу керівних діячів, кожен із яких відповідав за конкретну галузь, ділянку або функцію компартійно-радянської роботи.

У квітні 1922 р. В. Ленін заснував у партії *посаду генерального секретаря* і перетворив секретаріат ЦК на політичний орган, але цілком підпорядкований політбюро. На посаді генерального секретаря ЦК за пропозицією Леніна затвердили *І. Сталіна*.

Коли Леніна вразив перший удар смертельної хвороби, постало питання про те, хто буде його наступником. Головним кандидатом на роль вождя вважався Л. Троцький. Тому члени політбюро ЦК РКП(б) Л. Каменєв, Г. Зінов'єв і І. Сталін об'єдналися з наміром протидіяти йому. У червні 1923 р. «трійка» домоглася відкликання з України голови Раднаркому УСРР Х. Раковського, який був союзником Троцького. Цю посаду обійняв *Влас Чубар*. Сталін та його союзники просунули його в члени ЦК РКП(б) ще у квітні 1922 р. (на місце Артема, який загинув).

Партійні комітети перебрали на себе владні повноваження від радянських органів у кожній ланці управління. За останніми залишилися розпорядчі функції, а повноваження виконавчих парткомівських структур розширилися. Першими в ієрархії ставали *секретарі парткомів*. Отже, після відкликання Х. Раковського компартійно-радянську владу в УСРР очолив секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг. Трохи згодом, у квітні 1925 р., на чолі ЦК КП(б)У став один із найближчих помічників Сталіна Л. Каганович. Так Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У під час своєї тривалої боротьби з іншими членами політбюро ЦК за вищу владу в партії та державі.

РКП(б) назовні виглядала як демократично побудована політична партія. Компартійна диктатура мала *олігархічну природу* (за радянською термінологією – колективне керівництво). Ключовий принцип демократичного централізму, що визначав будову державної партії і всіх створених нею організаційних структур, надавав найвищій партійній інстанції – політбюро ЦК – абсолютну владу.

↑ Йосиф Сталін (1879–1953)

Справжнє прізвище – Джугашвілі. З 1922 р. – генеральний секретар ЦК ВКП (б).

Які факти доводять, що система влади в СРСР заперечувала принципи представницької демократії? Яка роль у зміцненні такої форми диктатури належала пропаганді?

4. Оформлення Союзу Радянських Соціалістичних Республік

З ініціативи Х. Раковського ЦК КП(б)У в березні 1922 р. звернувся до ЦК РКП(б) з пропозицією конкретизувати відносини між РСФРР і УСРР у межах договірної федерації. ЦК РКП(б) визнав за доцільне створити комісію для підготовки проекту вдосконалення федеративних відносин. Усі члени комісії, крім Раковського, були прихильниками «*автономізації*» республік.

ЗАУВАЖТЕ

УСРР мала територію в 452 тис. кв. км. За даними перепису населення 1926 р., населення УСРР становило **29 018 187** осіб, з них міського – **5 373 553** особи.

Розроблений Сталінім проєкт резолюції «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками» передбачав входження останніх у Російську Федерацію на *автономних* правах. У другій половині серпня сталінський проєкт надійшов на обговорення в ЦК компартій республік. В. Ленін не брав участі в роботі комісії через хворобу. Ознайомившись з матеріалами комісії, він запро-

понував утворити *Радянський Союз*, тобто нову *федерацію* у складі *Російської і Закавказької федерацій, України і Білорусії*. Форма єдиної держави, яку запропонував Ленін, була затверджена жовтневим (1922) пленумом ЦК РКП(б).

30 грудня 1922 р. І Всесоюзний з'їзд рад затвердив *Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір*. З ухваленням Конституції СРСР **31 січня 1924 р.** на II з'їзді рад Союзу РСР завершилося оформлення СРСР. До його складу ввійшли Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька Федерація (створена в березні 1922 р. у складі трьох закавказьких республік: Грузії, Вірменії, Азербайджану). У жовтні 1921 р. на півострівній частині Таврійської губернії створено Кримську АСРР у складі РРФСР.

У травні 1925 р. ІХ Всеукраїнський з'їзд рад схвалив поправки до Конституції УСРР згідно з її новим статусом союзної республіки. Конституція УСРР тепер фіксувала зміни, що випливали з фактів утворення у жовтні 1924 р. Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки (Молдавської АСРР) у складі Української СРР і нового адміністративно-територіального поділу республіки. До складу Молдавської АСРР увійшли 11 районів Лівобережжя Дністра. Столицею новоствореної автономії стало м. Балта, від 1929 р. – м. Тирасполь.

У 1923–1925 рр. в УСРР було проведено адміністративно-територіальну реформу. Замість 102 дореволюційних повітів було створено 53 округи, замість 1989 волостей – 706 районів. Упродовж 1923–1925 рр. кількість районів зменшилася до 589, а кількість округ – до 41. У червні 1925 р. губернії, на які розподілялася УСРР, було ліквідовано, а встановлено триступеневу систему управління: район – округа – центр.

У 1930 р. в Україні було ліквідовано округи й укрупнено райони. Перехід на двоступеневу систему управління (центр – район) істотно ускладнив централізований контроль за периферією: зі столиці доводилося управляти Молдавською АСРР, 484 районами та 18 містами республіканського підпорядкування. Тому в лютому 1932 р. влада повернулася до триступеневої системи управління. Спочатку було створено 5 областей – Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську і Харківську, кожна з яких за територією перевищувала ліквідовані у 1925 р. губернії. Райони Донбасу були об'єднані в Донецьку

Проаналізуйте карту і виконайте завдання. ►► 1. Визначте, якою була територія УСРР в 1922 р. Які зміни в адміністративно-політичному устрої УСРР відбулися в 1924 р.? Порівняйте її з 1) Українською Народною Республікою в кордонах, заявлених Третім Універсалом Центральної Ради; 2) Українською Народною Республікою за Брестським мирним договором. ►► 2. Які терени УСРР були охоплені масовим голодом у 1921–1923 рр.? ►► 3. У складі яких держав перебували західні та південно-західні українські землі?

► Радянська Україна у 1921–1938 рр.

область. Чернігівська область з'явилася у жовтні 1932 р. Через розукрупнення наявних областей їхня кількість зросла в 1937–1939 рр. удвічі. Зокрема, Донецька область була поділена на Сталінську та Ворошиловградську.

Проаналізуйте документ і дайте відповідь на запитання. ►► 1. Чому до договору внесено норму про вільний вихід із Союзу? ►► 2. Чи можна вважати статус УСРР у складі СРСР статусом залежної території? Свою позицію обґрунтуйте.

«1. Віданню Союзу Радянських Соціалістичних Республік в особі його верхніх органів підлягають: а) представництво Союзу в міжнародних зносинах; б) зміна зовнішніх кордонів Союзу; в) укладення договорів про прийняття до складу Союзу нових республік; г) оголошення війни і укладення миру; д) укладення зовнішніх державних позик; е) ратифікація міжнародних договорів; є) встановлення систем зовнішньої і внутрішньої торгівлі; ж) встановлення основ і загальногo плану всього народного господарства Союзу, а також укладення концесійних договорів; з) регулювання транспортної і поштово-телеграфної справи; й) встановлення основ організації збройних сил Союзу Радянських Соціалістичних Республік; і) затвердження єдиного державного бюджету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, встановлення монетної, грошової і кредитної системи, а також системи загальносоюзних, республіканських і місцевих податків; і) встановлення загальних засад землеустрою і землекористування, а також користування надрами, лісами й водами по всій території Союзу; к) загальне союзне законодавство про переселення; л) встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільне і кримінальне союзне законодавство; м) встановлення основних законів про працю; н) встановлення загальних засад народної освіти; о) встановлення загальних заходів в галузі охорони народного здоров'я...

21. Для громадян союзних республік встановлюється єдине союзне громадянство...

26. За кожною із союзних республік зберігається право вільного виходу із Союзу». (Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 30 грудня 1922 р.)

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

---

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік ► підписання робітничо-селянського союзного договору між УСРР та РСФРР ► Другий зимовий похід Армії УНР.
2. Покажіть на карті регіони масового голоду 1921–1923 рр.; місця антибільшовицьких повстань.
3. Розшифруйте аббревіатури: УСРР, СРСР, МАСРР, РРФСР, ВУЦВК, ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, АРА. Складіть із ними речення.
4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях доби: Х. Раковський, Г. Петровський, І. Сталін, Л. Каганович.
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.
  1. «РСФРР і УСРР входять між собою у військовий і господарський союз... Обидва уряди оголошують об'єднаними такі комісаріати: перше – військових і морських сил, друге – Вищу раду народного господарства, третє – зовнішнього торгу, четверте – фінансів, п'яте – праці, шосте – шляхів і сьоме – пошти і телеграфу».

2. «Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БСРР) і Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР – Грузія, Азербайджан і Вірменія) укладають цей союзний договір про об'єднання в одну союзну державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік».

6. Визначте, про яких діячів ідеться.

▶ 1. Відомий діяч міжнародного соціалістичного руху. У січні 1919 р. очолив український радянський уряд. ▶ 2. У 1928–1938 рр. – генеральний (від 1934-го – перший) секретар ЦК КП(б)У. ▶ 3. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) з 1922 р. ▶ 4. Вимагав від більшовицького центру «реального» суверенітету УСРР, виступав проти плану «автономізації» республік. ▶ 5. Голова Ради народних комісарів УСРР від 1923 до 1934 р. ▶ 6. У 1925–1928 рр. – генеральний секретар ЦК КП(б)У, ініціатор репресій проти національно свідомої частини її інтелігенції.

Березень 1921 р. – X з'їзд РКП(б); скасування продрозкладки, запровадження продподатку

1921

Серпень 1921 р. – постанова РНК УСРР про запровадження засад непу

Жовтень 1921 р. – обрання В. Липківського митрополитом УАПЦ

Серпень 1923 р. – постанови ВУЦВК і РНК УСРР про українізацію

1923

Квітень 1923 р. – XII з'їзд РКП(б); проголошення політики коренізації

§ 19 Упровадження нової економічної політики. Кампанія українізації в УСРР

1. Виникнення поняття «воєнного комунізму»

Створена В. Леніним система влади і власності враховувала багатовікові російські традиції, але використовувала марксистську комуністичну лексику. Основоположники марксизму вважали, що майбутнім людства є *комуністичне суспільство*. Повний комунізм вони розглядали як досить віддалене майбутнє, в якому матеріальні блага розподілятимуть серед виробників за їхніми потребами. Першу фазу комунізму, позначену популярним у XIX ст. терміном «соціалізм», вони пов'язували з *пролетарською революцією*, в ході якої мусила відбутися *експропріація* буржуазії і перетворення її засобів виробництва на *суспільну власність*. На думку К. Маркса і Ф. Енгельса, комуносоціалізм з розподілом матеріальних благ за працею вимагав, як і повний комунізм, заміни товарно-грошових відносин та вільного ринку безпосереднім суспільним розподілом вироблених продуктів серед споживачів.

Після європейських революцій середини XIX ст. комуністи доби «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса (1848) перетворилися на *соціал-демократів*. Західноєвропейські соціалісти, зокрема й марксистки, відмовилися від революційних методів діяльності й узяли курс на парламетську боротьбу з політичними партіями, які виходили з інтересів капіталу. Основоположники марксизму до кінця життя не відмовлялися від комуністичного ідеалу, але не заперечували ревізії своїх поглядів, здійснюваної їхніми послідовниками.

В. Ленін починав політичну кар'єру в Російській соціал-демократичній робітничій партії. Проте вже під час утворення партії (1903) розколов її, зосередивши зусилля власних послідовників – *більшовиків* на платформі *революційного марксизму*. Тим часом інша частина російських соціал-демократів, тобто *меншовики*, залишалася на платформі *західноєвропейської соціал-демократії*.

Підхід В. Леніна до соціально-економічних перетворень радикально відрізнявся від західноєвропейських стандартів. Усупереч основному постулату революційного марксизму, вождь більшовиків домагався перетворення приватної власності на засоби виробництва на власність створеної ним *держави-комуни*, а не *суспільства*. Йшлося про приватну власність не тільки капіталіс-

тів, а й представників будь-яких інших суспільних верств, зокрема й багатомільйонного селянства. Перебуваючи під цілковитим контролем ленінської партії більшовиків, держава-комуна (пізніше названа *радянською (советською)*, або *робітничо-селянською, державою*) мусила стати власницею всіх засобів виробництва. Як наслідок, суспільство потрапило в цілковиту економічну залежність від неї.

Використовуючи з метою маскування своєї системи влади і власності марксистську лексику, Ленін потрапив у полон умоглядних уявлень Маркса про те, що вже у першій фазі комунізму, тобто за комуносоціалізму, відпадає потреба в товарно-грошових відносинах і вільному ринку. Мовляв, зосереджуючи у своїх структурах всю власність на засоби виробництва, держава-комуна набуватиме здатності не тільки виробляти матеріальні блага, а й розподіляти їх між виробниками згідно з витраченими на їх виробництво трудовими зусиллями. З 1918 р. в Роїї (а з 1919 р. — і в анексованій Росією Україні) розпочалося *комуністичне будівництво*, метою якого була реалізація ленінської системи владі і власності. Коли трирічна політика силового насадження ленінського «комунізму» призвела до глибокої політичної кризи, поєднаної з господарською руїною, вождеві більшовиків довелося оголосити перехід до *нової економічної політики*.

Гасло більшовиків про мабутній комунізм із розподілом матеріальних благ за потребами з вражаючою силою діяло на народні маси, які роками, особливо від початку світової війни, зазнавали злигоднів і поневірянь. Щоб урятувати віру населення у «світле майбутнє», Ленін оголосив ексцеси комуністичного штурму 1918–1920 рр. політикою, нав'язаною умовами війни та іноземної воєнної інтервенції. Поняття «**воєнного комунізму**», тобто комунізму не справжнього, а спричиненого війною, виправдовувало здійснювану більшовиками в 1918–1920 рр. політику і давало можливість більшовицьким агітаторам і надалі з успіхом пропагувати комуністичну ідеологію в її ленінському трактуванні.

Переходячи до нової економічної політики, Ленін відсунув на другу, цілком гіпотетичну, фазу комунізму з розподілом матеріальних благ за потребами необхідність позбутися товарно-грошових відносин і вільного ринку. Водночас він ставив перед одержавленими галузями народного господарства завдання за допомогою капіталістичних методів господарювання підвищувати економічну ефективність виробництва. Дозволяючи напочатку приватне підприємництво, він висував гасло «Хто — кого?», яке не залишало сумнівів у тому, що держава-комуна мусить зосередити в собі самій або під власним контролем виробництво і розподіл всіх вироблених у країні благ.

2. Перехід до нової економічної політики

Нова економічна політика означала перехід від обов'язкової праці до системи вільного наймання робочої сили, від розподілу продуктів за картками до ринкової торгівлі, від інфляційного «радзнаку» до стабільного червінця, а також децентралізацію управління підприємствами, переведення їх на госпрозрахунок, свободу підприємницької діяльності тощо.

Однак запозичені від капіталістичного господарювання в роки непу зовнішні форми організації виробництва (трести, банки, біржі тощо) слугували

лише імітацією ринкових відносин. Пом'якшення соціально-економічного життя та національної політики більшовиків у 20-х роках ХХ ст. було лише засобом для подолання політико-економічної кризи та утвердження советської влади в Україні.

Нова економічна політика була започаткована постановою Х з'їзду РКП(б) у березні 1921 р. «*Про заміну розкладки натуральним податком*». Надзвичайна сесія ВУЦВК ухвалила закон про заміну розкладки податком, а РНК УСРР оприлюднила декрет про норми й розмір податку. Продподаток з урожаю 1921 р. було визначено в розмірі 117 млн пудів замість установленної раніше розкладки в 160 млн пудів.

Нова економічна політика означала відмову радянської влади від спроб створити економіку, цілком позбавлену товарно-грошових відносин.

СУТЬ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

- повернення товаровиробникам права на вільні купівлю і продаж продукції
- у відносинах із селянством – відмова від реквізицій продукції, а у відносинах з робітниками – від примусових мобілізацій
- виробничу діяльність підприємств державного сектору переводили на **госпрозрахунок**
- визнання (тимчасово) за приватними підприємствами право на існування; роздержавлення малих підприємств

↑ Радянський червінець найбільшого номіналу – 25. 1922 р.

Ці заходи сприяли легалізації підприємницької діяльності. З'явилася так звана нова буржуазія – орендарі, комісiонери, маклери, торговці-гуртовики, промисловці. Їх назвали **непманами**. Діяльність непманів сприяла швидкому подоланню економічного хаосу і розрухи. У жовтні 1922 р. з'явилися забезпечені золотом банківські білети – **червінці**. На початку 1924 р. грошова реформа успішно завершилася.

В Україні запровадження непу загальмувалося внаслідок голоду 1921–1923 рр.

Серед наведених тверджень про причини переходу до нової економічної політики в Україні оберіть два, які вважаєте найістотнішими. Свій вибір обґрунтуйте конкретними фактами. Які з причин вважаєте суб'єктивними? Чому?

ПРИЧИНИ ПЕРЕХОДУ ДО НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

- колапс радянської економіки, зумовлений неможливістю централізованого управління народним господарством з одного центру на засадах «єдиної фабрики»
- розрив економічної «змички» міста й села внаслідок руйнування радянською владою товарно-грошових відносин
- війна селян проти влади, спричинена реквізиціями селянської продукції та заборонаю вільної торгівлі
- невиправдані сподівання більшовиків на світову революцію і невдача спроб «підштовхнути» її за допомогою Червоної армії в 1919 і 1920 рр.

3. Неп та зміни в господарському житті України

ЗАУВАЖТЕ

Більшість великих шахт, де на початок 1923 р. працювало близько 94 тис. робітників, об'єднав трест «Донвугілля». У тресті «Південсталь» зосередилося 15 металургійних заводів (більшість із них була законсервована) і чимало вугільних шахт.

Усю залізорудну промисловість об'єднував Південнорудний трест (ПРТ). У хімічній промисловості створили три трести: «Хімвугілля», «Склосода», «Коксобензол». З утворенням трестів на Українську раду народного господарства (УРНГ) було покладене загальне керівництво державною промисловістю України.

Одним із перших урядових декретів не-півської доби було ліквідовано найзловіс-ний главк (головний комітет) «воєнного ко-мунізму» – Головкомтруд з мережею таборів для «дезертирів трудового фронту». Проце-дура наймання «від воріт» і звільнення за ба-жанням знову стала нормальним методом формування робітничих колективів.

Главки були скасовані, а підприємства – об'єднані в *госпрозрахункові трести*. Госп-розрахунок ґрунтувався на самоокупності *трестів*, що витлумачували як досягнення беззбитковості виробництва та одержання додаткового продукту – прибутку.

Водночас формувался державний ринок засобів виробництва на основі синдикатів (організацій для закупівлі сировини, плану-вання торговельних операцій і збуту одно-рідної продукції групи трестів), гуртових яр-марків, товарних бірж.

В оренду організаціям (кооперативам, комнезамам, артілям) і приватним особам, включно з колишніми власниками, було передано 5200 малих підприємств.

У 1925/26 господарському році (господарські роки починалися з 1 жовтня і закінчувалися 31 вересня наступного календарного року) довоєнний рівень промислового виробництва було перевищено, що дало змогу спрямувати пев-ну частину капіталовкладень на новобудови.

Відразу постало питання: де взяти кошти на новобудови? Будівництво Дніпровської ГЕС у Запоріжжі, Краматорського заводу важкого машинобуду-вання, Криворізького металургійного заводу, десятків інших підприємств по-

↑ В одній із київських крамниць. 1926 р.

▶▶ Про які явища доби нової економічної політики свідчать ці фотографії?

↑ Мітинг з нагоди пуску доменної печі № 5 металургійного заводу. Сталіно (нині – Донецьк). 1925 р.

требувало мільйонів і мільярдів рублів. Джерело фінансування індустріалізації в радянській владі було одне – сільське господарство.

Спираючись на текст, доведіть або спростуйте думку про те, що заходи більшовиків у господарському житті були половинчастими й ґрунтувалися не на засадах економічного розвитку, а на ідеологічних принципах та потребі виживання.

У 1923 р. у селянському користуванні було понад 92 % земельного фонду республіки. Решта залишалася в розпорядженні держави і призначалася для промислового та радгоспного будівництва, селянських переселень тощо.

Основний тягар податку було покладено на заможні верстви села. Щороку дедалі більшу кількість незаможників звільняли від сплати податків. У 1925/26 господарському році податок не сплачувала п'ята частина селянських господарств, тобто практично всі незаможники. Так партія створювала собі соціальну опору для майбутніх перетворень на селі.

У квітні 1921 р. у республіці почала формуватися єдина система споживчої кооперації.

- Майже одразу із цієї системи виокремилася сільськогосподарська кооперація.
- Набули розвитку спеціальні види сільгоспооперації – машинно-тракторні, тваринницькі, насінневі, меліоративні та інші товариства.

► Які слова на плакаті допомагають визначити час його створення?

↑ Гасло-вимога до селян про сплату продподатку

→ Здавання зерна за продподатком у с. Удачне на Донбасі. 1922 р.

Проаналізуйте таблицю, у якій узагальнено явища і процеси, характерні для соціально-економічної політики радянської влади в Україні за доби «воєнного комунізму» та непу. Складіть перелік запитань, відповіді на які дадуть змогу порівняти ці економічні курси.

Воєнний комунізм	Неп
Відмінне	
<ul style="list-style-type: none"> ■ Централізований розподіл матеріальних ресурсів ■ Націоналізація промисловості, транспорту, банків ■ Формування трудових армій і запровадження трудової повинності ■ Заборона приватної торгівлі в селах та містах ■ Максимальна централізація управління виробництвом (главкізм) ■ Запровадження продовольчої розкладки на селянську продукцію ■ Заборона оренди і найманої праці ■ Спроба запровадження селянських колективних господарств ■ Формування жорсткої вертикальної системи управління промисловістю ■ Спроба замінити товарообіг продуктообміном ■ Розподіл продовольства за картками ■ Підготовка до заміни грошей тродами (трудовими одиницями) 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Заміна продрозкладки натуральним продовольчим податком ■ Відновлення грошово-фінансової системи, оздоровлення грошового обігу ■ Об'єднання державних підприємств у госпрозрахункові трести ■ Часткова денационалізація (передача малих підприємств в оренду громадським організаціям і приватним особам) ■ Система вільного найму робочої сили ■ Матеріальне стимулювання праці ■ Дозвіл приватного підприємництва ■ Посилення особистої зацікавленості в результатах праці ■ Сприяння держави розвитку споживчої та сільськогосподарської кооперації
Спільне	
<ul style="list-style-type: none"> ■ Декларування тієї самої мети – будівництва соціалістичного суспільства ■ Перебування в державній власності підприємств великої промисловості, а також шляхів сполучення, фінансово-банківської системи ■ Збереження дрібних селянських господарств ■ Жорсткий однопартійний режим. Партійний контроль за господарським життям 	

4. Суть радянської політики коренізації

Одразу після оголошення про створення СРСР керівництво РКП(б) поставило на порядок денний чергового партійного з'їзду пункт про шляхи розв'язання національного питання. *XII партійний з'їзд у квітні 1923 р.* затвердив *політику коренізації* як офіційну лінію. Український різновид цієї політики отримав назву *українізації*. Її суть визначала така вимога: «Члени РКП на території України повинні на ділі запроваджувати право трудящих мас навчатися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою». Українців намагалися переконати в тому, що радянська влада – не окупаційна, а їхня власна.

Радянська кампанія українізації не могла не зближуватися в певних своїх напрямках з політикою українізації, яку здійснювали національні уряди, починаючи з Центральної Ради і створеного нею Генерального секретаріату. Завдання українізації, що стояли перед національними урядами, полягали як у

пропаганді демократичних цінностей, протилежних радянському способу життя, так і в елементарній *дерусифікації* культурного й громадсько-політичного життя. Ось ця дерусифікація й була спільним знаменником для обох кампаній українізації – національної та радянської.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Олександр Шумський (1880–1946)**

Член Центральної Ради, належав до лівого крила УПСР – боротьбистів. У 1919 р. – народний комісар освіти УСРР. Згодом вступив до КП(б)У, був членом її ЦК. Обіймав посаду наркома освіти в 1924–1927 рр., був одним із натхненників і керівників політики українізації. У 1927 р. звинувачений у «націоналістичному ухилі» (так званий шумськізм). 1933 р. заарештований та засуджений за звинуваченням у націоналізмі. Загинув на засланні.

Націонал-комуністи в керівництві КП(б)У (нечисленні більшовики українського походження і колишні боротьбисти) скористалися сприятливою політичною ситуацією в інтересах відродження української мови і культури. Першорядну роль у цьому процесі відігравали наркоми освіти УСРР *Олександр Шумський* (1924–1927) та *Микола Скрипник* (1927–1933). Найбільшим досягненням націонал-комуністів було перетворення української мови на фактичну державну мову в межах УСРР. Утім, українізація не зачіпала інтересів російськомовного населення.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ **Микола Скрипник (1872–1933)**

Один із засновників КП(б)У. У грудні 1917 р. став членом першого уряду радянської України. Відтоді посідав різноманітні урядові посади. 1927–1933 рр. керував роботою Наркомату освіти, якому разом із навчальними закладами підпорядковувались Академія наук і майже всі культурні установи. М. Скрипник активно сприяв проведенню українізації середньої та вищої школи, підготовці національних кадрів учителів і викладачів, надавав широку підтримку становленню газетно-журнальної та книговидавничої справи українською мовою. У вересні 1928 р. затвердив новий український правопис. У червні 1933 р. сталінський намісник в Україні П. Постишев запропонував М. Скрипнику виступити з розгорнутою самокритикою своїх націоналістичних помилок, однак усі варіанти заяви, написані Скрипником, було визнано незадовільними. За пропозицією Постишева М. Скрипника вивели зі складу політбюро ЦК КП(б)У. Розуміючи безвихідь, у яку потрапив, Скрипник застрелився.

Українізацію проводили навіть за межами УСРР – у місцях компактного проживання українців. Населення Кубані, дві третини якого становили українці, отримало можливість навчати дітей в українських школах, читати укра-

їнські газети і журнали, слухати передачі місцевого радіо рідною мовою. Політика коренізації провадилася і в районах України, компактно населених національними меншинами. У них працювали сотні шкіл з німецькою, болгарською, єврейською, польською та іншими мовами навчання.

З 1923 по 1927 рр. кількість українців серед службовців державного апарату зросла з 35 до 54 %. На українську мову навчання перейшло понад чверть інститутів, більш як половина технікумів, 4/5 загальноосвітніх шкіл. Понад половину книжок і газет почали видавати українською мовою.

Українці отримали перевагу під час чергових масових наборів у партію. Частка українців у КП(б)У зросла з 20 % у 1920 р. до 52 % у 1927 р. Однак у ЦК КП(б)У українців було не більш як чверть. Генеральними секретарями ЦК КП(б)У ставали лише неукраїнці: німець Е. Квірінг, єврей Л. Каганович, а після відкликання останнього в Москву в 1928 р. – поляк С. Косіор.

5. Культурне будівництво серед національних меншин

Заходи щодо національних меншин в Україні визначала Центральна комісія у справах національних меншостей (ЦКНМ) при ВУЦВК. Спочатку нею було проведено обстеження місць компактного проживання національних меншин: у 1924 р. німецького населення Катеринославської та Волинської губерній, а в 1925 р. – польського населення. Результати цих обстежень були невтішними – представники етнічних груп зіштовхувалися з ігноруванням національно-культурних, релігійних, мовних та інших потреб, а працівники низових апаратів радянських органів не вміли вирішувати складні питання, що виникали у сфері національних відносин. Партія мала залучити національні меншини до активної діяльності в будівництві соціалізму та закріпити в їхній свідомості довіру до радянської влади. Тому згідно з постановою IV сесії ВУЦВК «Про низове районування» (лютий 1925 р.) було створено національні адміністративно-територіальні одиниці. Мінімальна норма, необхідна для організації звичайних адміністративних районів (25 тис. населення району), для національних адміністративних районів знижувалася до 10 тис. осіб, національних сільських або селищних рад – із 1000 до 500.

►► Подумайте, як зменшення норми вплинуло на залучення національних меншин до радянського будівництва?

На 1925 р. в УРСР існувало 98 німецьких, 15 польських, 19 єврейських, 25 болгарських, 26 грецьких, 43 молдавських, 5 чеських, одна білоруська сільські ради. Одночасно з появою національних сільських рад відбувався процес виділення національних районів. Так, у 1924 р. було сформовано 5 німецьких районів. На початку 1927 р. діяло 12 національних районів, а в 1930 р. – 26: 9 російських, 7 німецьких, по три болгарських, грецьких, єврейських і один польський.

Проаналізуйте фрагмент джерела і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Як визначено сільраду чи національний район у документі? ►► 2. Чи можна вважати ці органи скоріше елементами зміцнення советської влади, а не органами самоврядування?

«Національна сільрада чи національний район польської, єврейської, болгарської і іншої національної меншості, це не лише орган самоврядування, це взагалі не є ніякий орган національної персональної автономії, а це органи пролетарської влади». (М. Скрипник. «Перебудовними шляхами (Проблеми культурного будівництва національностей України)»)

↑ Курсанти та викладачі курсів трактористів для єврейських сільгоспереселенців. Херсон, 1926 р. Фото М. Фланцвейг

Водночас розгорталася широко-масштабна кампанія із залучення єврейського населення до сільськогосподарської праці та переселення із міст у села. Вона почалася у 1925 р., а вже за два роки 40 тис. єврейських сімей було переміщено. Протягом 1925–1926 рр. для євреїв-переселенців з Київщини, Волині, Полтавщини, Чернігівщини та Поділля було виділено 128 460 десятин земельних угідь, розрахованих на створення 8347 господарств. Основними регіонами єврейського аграрного переселення в Україні стали Херсонська, Криворізька, Маріупольська, Запорізька, Мелітопольська округи.

За короткий час у системі загальної освіти було створено нові школи, де навчання велося мовами етнічних груп.

За короткий час у системі загальної освіти було створено нові школи, де навчання велося мовами етнічних груп.

Дослідіть дані таблиці та опишіть наслідки коренізації у 20-х роках ХХ ст. для національних меншин в Україні. Які проблеми могли виникнути в процесі реалізації цієї політики?

Національна меншина з доступом навчатися рідною мовою у школі	% на 1927 р.	% на 1930 р.
Російська	67,1	81,2
Німецька	84,6	89,3
Болгарська	72,5	84,9
Єврейська	49,6	53
Молдавська	49	63,3
Польська	45,7	53

6. Утворення Української автокефальної православної церкви

Задовго до запровадження офіційної кампанії коренізації Москва дозволила здійснити українізацію церкви. Створена у 1918 р. Всеукраїнська церковна рада наполягала на утвердженні в Україні незалежної від російського патріархату, тобто **автокефальної**, церкви. Підтримка автокефалії радянською владою пояснювалася бажанням розколоти й послабити Російську православну церкву.

У жовтні 1921 р. було скликано собор, який проти волі патріарха обрав митрополитом священника **Василя Липківського**. Так було покладено початок

Українській автокефальній православній церкві (УАПЦ). У 1924 р. нова церква вже мала понад тисячу парафій. До неї почали приєднуватися українські парафії в Америці та Європі. Успіх став несподіванкою для влади, яка дозволила утворення УАПЦ з огляду на загальний занепад релігійного життя через церковні розколи. З 1926 р. на українську церкву почався наступ. У січні **1930 р.** вона була ліквідована. Самого ж Василя Липківського у віці 73 років чекісти розстріляли.

Проаналізуйте фрагменти з джерел і виконайте завдання. З'ясуйте, яку роль у суспільно-політичному житті відігравала УАПЦ. Чому влада вдалася до її ліквідації?

↑ Василь (Липківський) у митрополичих ризах

«Ще задовго до вилучення цінностей у нас розпочалась боротьба Української автокефальної церкви проти російської екзархічної. Ця національна релігійна боротьба не завершилась і нині. Розкладання церкви у нас повинне піти по двох лініях: з одного боку, у загальнофедеративному масштабі щодо панівної російської екзархічної церкви шляхом виділення із неї оновленських елементів. З другого боку, нам належить звернути особливу увагу на розкол самої оновленої автокефальної церкви, яка є політичною фортецею петлюрівщини». (З листа секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського. 1922 р.)

«Влада скоро спостерегла, що Українська автокефальна православна церква виростає в міцну і для влади небезпечну гору, вона проголосила себе "автокефальною", незалежною від московського церковного руху, а незалежність церковна криє в собі думку і про незалежність державну; вона дуже захоплює народ, а це для протицерковної влади найгірше неприємно; вона, нарешті, є національна, виховує народ в національній свідомості, а радянська влада проти всякої національної свідомості, особливо української». (Митрополит Василь (Липківський))

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► ухвалення ВУЦВК та РНК УСРР постанови про українізацію ► ліквідація Української автокефальної православної церкви ► ухвалення РНК УСРР постанови про запровадження засад нової економічної політики.
2. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *госпрозрахункові трести, непмани, червінці, коренізація, радянська українізація, автокефальна церква.*
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях доби: О. Шумський, М. Скрипник, В. Липківський.
4. Проаналізуйте інформацію. Зробіть висновок про те, кого мала намір «українізувати» радянська влада.
► За переписом населення 17 грудня 1926 р., в Україні мешкало понад 29 млн осіб. З них українців – понад 23 млн, росіян – 2 млн 700 тис., євреїв – понад 1,5 млн осіб. ► Українську мову визнали рідною понад 22 млн, російську – близько 4,5 млн осіб. У містах України українську визнали рідною майже 2 млн осіб, у селах – понад 20 млн.

5. Розкрийте суть явища доби, про яке йдеться у фрагменті джерела.
 «Розверстка скасовується, і замість неї вводиться податок на продукти сільськогосподарства. Після сплати податку надлишки, що залишилися в селянина, надходять у його повне розпорядження. Він має право обміняти їх на продукти й інвентар, які доставлятиме в село держава з-за кордону та зі своїх фабрик і заводів; він може використовувати їх для обміну на потрібні йому продукти через кооперативи й на місцевих ринках і базарах».
6. Що передбачала нова економічна політика в УСРР 1921–1928 рр.?
 ▶ 1. Заборону приватної торгівлі та ліквідацію товарно-грошових відносин.
 ▶ 2. Централізацію управління виробництвом і розподілом матеріальних ресурсів.
 ▶ 3. Запровадження продовольчої розверстки на селянську продукцію.
 ▶ 4. Об'єднання підприємств промисловості в госпрозрахункові трести.
 ▶ 5. Передачу малих підприємств в оренду організаціям і приватним особам.
 ▶ 6. Формування трудових армій і запровадження трудової повинності.
 ▶ 7. Оздоровлення грошового обігу.
 ▶ 8. Передачу підприємств великої промисловості в оренду приватним особам.
7. У яких твердженнях ідеться про М. Скрипника?
 ▶ 1. У 1919–1923 рр. очолював український радянський уряд.
 ▶ 2. Обіймав посаду наркома освіти в 1924–1927 рр., був одним із натхненників і керівників політики українізації.
 ▶ 3. Учасник установавання більшовицької влади в Україні, проте в 1933 р. звинувачений у «націоналістичному ухилі».
 ▶ 4. Сприяв українізації середньої та вищої школи, підготовці кадрів викладачів, розвиткові книговидання та періодики українською мовою.
 ▶ 5. У 1922–1928 рр. – віце-президент ВУАН, автор низки досліджень з історії літератури та літературознавства.
 ▶ 6. Член ЦК КП(б)У, обіймав відповідальні партійні та державні посади. У 1927–1933 рр. – нарком освіти УСРР.
 ▶ 7. У 1933 р. заарештований і засуджений за звинуваченням у націоналізмі. Загинув у засланні.
8. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність наведеного твердження.
 «Розквіт громадсько-культурного життя... не був результатом національної політики партії, відомої під назвою українізації... Не громадсько-культурний розквіт був наслідком українізації, а навпаки – натиск української національної стихії на партію був настільки сильним, що вона змушена була піти на національну реформу під назвою українізації, намагаючись дезорієнтувати населення» (*український історик і археограф Я. Дашкевич*).
9. Прочитайте фрагмент джерела. У чому відмінність мети політики радянської коренізації, як її витлумачували в Москві та Харкові? Чому плани М. Скрипника з українізації Донбасу були неприйнятними для центрального партійного керівництва? Які факти у статті характеризують тогочасну мовну ситуацію в шахтарських районах Донбасу?
 «Колись багато товаришів гадало, що Донбас – це не Україна, а робітники Донбасу здебільшого не українці. Виявляється тепер, що це цілком невірно: серед гірняків майже 3/4, цебто біля 70 % робітників українців. До нових заводів, копалень ідуть нові тисячі, десятки й сотні тисяч робітників з села; треба, щоб основні кадри донбасівського кваліфікованого пролетаріату оволоділи українською мовою, українською книжкою, українською культурою для того, щоб мати можливість впливати на ці нові робітничі шари. Українська книжка, бібліотеки, український театр, українська газета допоможуть донбасівцям оволодіти українською мовою й отримати знання української культури». (*М. Скрипник. «Для чого потрібний трьохмісячник української культури у Донбасі?». 1929*)

Грудень 1925 р. – XIV з'їзд ВКП(б), курс на соціалістичну індустріалізацію

1925

Листопад 1927 р. – початок будівництва Дніпровської ГЕС

Жовтень 1928 р. – початок першої п'ятирічки

1928

Травень–червень 1928 р. – «шахтинська справа»

1932 р. – урочисте відкриття Дніпрогесу

1931

Жовтень 1931 р. – уведення в дію тракторного заводу в Харкові

1935

1935 р. – початок стахановського руху

§ 20 Форсована індустріалізація радянської України

Зосередивши усю повноту влади у своїх руках, Сталін відмовився від нової економічної політики й почав примусовими засобами витискувати із сільськогосподарської галузі додаткові кошти для форсованої індустріалізації. У державі було створено господарський механізм, цілком заснований на *директивному плануванні*. Велику промисловість України віддали у підпорядкування загальносоюзним наркоматам. Господарників і спеціалістів, які звикли до ринкових умов, репресивними методами змушували працювати в *командній економіці*. Працю робітників стимулювали неекономічними засобами, головним чином через повсюдне запровадження *соціалістичних змагань*. У роки перших п'ятирічок в Україні було споруджено десятки великих підприємств, здебільшого в галузях важкої промисловості. Саме *важку промисловість* більшовики обрали пріоритетом для здійснення *форсованої* (тобто прискореної, надшвидкої) індустріалізації.

1. Сталінська «генеральна лінія на соціалістичну індустріалізацію». Новий господарський механізм

Ринкові відносини між виробниками й споживачами не давали змоги цілковито контролювати процес виробництва. Тому більшовицькі очільники вимагали замість «стихийного ринку» запроваджувати централізоване директивне планування. Потреба в технічній модернізації промисловості об'єктивно існувала. Радянська пропаганда здійснювала систематичні інформаційні атаки на неп під гаслами подолання економічної відсталості й перетворення СРСР на індустріальну державу. Новій економічній політиці надавали значення підготовчого етапу на шляху *індустріалізації країни*.

У грудні *1925 р.* XIV з'їзд РКП(б), на якому назву партії змінили на Всесоюзну – ВКП(б), проголосив *курс* на індустріалізацію. XV з'їзд ВКП(б) у грудні *1927 р.* схвалив директиви першого *п'ятирічного плану на 1928/29–1932/33 рр.*, за якими середньорічні темпи приросту промислової продукції затверджувалися в розмірі 16 %. Держплан СРСР підвищив темпи індустріалізації на п'ятирічку до 20 %.

СЛОВНИК

Соціалістична індустріалізація – комплекс заходів, ужитих ВКП(б) у 20–30-х роках ХХ ст., що мав на меті модернізацію промисловості: будівництво заводів, фабрик, залізниць та інших індустріальних об'єктів і глибоку технічну реконструкцію наявних підприємств.

Форсована індустріалізація – створення великого машинного виробництва, передусім важкої промисловості, прискореними темпами.

↑ Будівництво механічного цеху № 6 на Новокраматорському машинобудівному заводі. Дніпропетровщина. 1932 р.

Таке зростання передбачали забезпечити коштом селянства. Було змінено і спосіб вилучення ресурсів села до бюджету, підвищено податки та впроваджено політику «ножиць цін», тобто встановлення завищених цін на промислові товари й, навпаки, занижених – на сільськогосподарську продукцію.

Селян, звісно ж, не влаштовували «ножиці цін». Вони скоротили закупівлю промтоварів для власних потреб і не повезли хліб на ринок. Узимку 1927–1928 рр. у країні спалахнула гостра *хлібозаготівельна криза*. І. Сталін вирішив примусити селян здавати хліб за не вигідними для них цінами під загрозою кари аж до конфіскації майна. *Методи адміністративного тиску* на селянство знову стали реальністю. Це допомогло на початку 1928 р. подолати кризу. Зокрема, в Україні у січні – лютому 1928 р. заготовили 70 млн пудів хліба.

Методи адміністративного примусу були названі «*надзвичайними заходами проти куркуля*». Узимку 1928–1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася. Цього разу її загострення було зумовлено загибеллю озимини в Україні через украй несприятливі погодні умови. На 1 квітня 1929 р. республіка здала державі 27 млн пудів зерна проти 200 млн на цю ж дату попереднього року.

СЛОВНИК

Політика творення голоду – систематична урядова політика Радянського Союзу, що полягала у бездіяльності державних органів, аби відвернути гуманітарну катастрофу (зокрема, голод, важкі неврожаї, дефіцит продовольства тощо) та навіть спричинити її цілеспрямованими діями.

Радянські (советські) п'ятирічки – метод планування, що передбачав розробку

цільових показників соціально-економічного розвитку на термін 5 років. П'ятирічні плани розвитку народного господарства використовували як інструмент швидкого економічного розвитку з 1928 р. Плани розробляв централізовано у загальнонаціональному масштабі спеціально створений державний орган (Держплан СРСР) під керівництвом ВКП(б).

Проаналізуйте таблицю за запропонованими запитаннями. ►► 1. Як проявлялося невдоволення селян советською політикою? ►► 2. Чому збільшилася кількість політичних терактів у 1928–1929 рр.? Які виступи були найпоширенішими? Чому?

Найголовніші види терактів по селах УСРР (1927/28–1928/29 рр.)

Види терактів	1927/28	1928/29
Вбивство представників радянської влади	153	165
Поранення представників радянської влади	70	147
Замахи на вбивство представників радянської влади	103	268
Підпали майна	127	517
Підпали сільських установ	75	138

(Л. Гриневич. «Голод 1928–1929 в Радянській Україні»)

Голод 1928–1929 рр. був одним із елементів советської політики **творення голоду**. За неповними статистичними даними, прямі втрати в Україні могли перевищити 23 тис. осіб, непрямі — досягти близько 80 тис. осіб. Значних демографічних втрат завдали епідемії. Тяжкі економічні наслідки — зміни структури посівних площ, дезорієнтація ринку хліба України тощо — спричинили політичну напруженість. Зокрема, посилювалися антисемітські настрої в частині

Проаналізуйте джерела і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Який символічний зміст вкладав автор у зображення? Яке ставлення до явищ та процесів намагався сформувати в глядачів? ►► 2. Які пропагандистські ідеали доби втілено в плакатах?

↑→ Радянські агітаційні плакати: «Капітан Країни Рад веде нас від перемоги до перемоги!»; «Потяг іде від ст. “Соціалізм” до ст. “Комунізм”. Випробуваний машиніст локомотива революції т. Сталін» (російською мовою). 30-ті роки ХХ ст.

українського населення, спостерігався сплеск негативної політичної активності українського суспільства, особливо села.

Створений у першій п'ятирічці господарський механізм був цілком відірваний від ринку. Його характеризували високий ступінь централізації управління народним господарством, застосування адміністративно-командних методів управління. Командна економіка розвивалася тільки за директивами. Компартийна олігархія здійснювала індустріалізацію країни насамперед в інтересах військово-промислового комплексу (ВПК) і галузей, що його обслуговували. У плануванні, фінансуванні й постачанні промисловість була поділена на *групи «А»* (виробництво засобів виробництва) і *«Б»* (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи «А» виділяли основні ресурси, а галузі групи «Б» фінансувалися за залишковим принципом. Осердя групи «А» становили галузі важкої промисловості, а групи «Б» — легкої та харчової промисловості. Важка промисловість виробляла й певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб, побутову техніку), а легка та харчова промисловості — сировину та напівфабрикати для галузей групи «А».

Порівняйте засади політики «воєнного комунізму», непу та сталінської директивної економіки за кількома обраними вами критеріями. Зробіть висновок про подібність і відмінність між ними.

2. Ціна індустріальної гонитви

Перший рік п'ятирічки розпочався в жовтні **1928 р.** Визначені особисто Сталіним планові темпи зростання промислового виробництва були небаченими: 37,7 % за рік (у середньому за три роки, починаючи з другого року п'ятирічки).

Промисловість безперервно одержувала кошти на капітальне будівництво за рахунок інфляційного випуску паперових грошей; експлуатації селянства та робітничого класу, інших верств населення; багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу (аббревіатура від російської назви Державного управління таборів); податків з населення (для села «надподаток» — постійне зростання цін на промислові товари) тощо. Обсяг капіталовкладень в українську промисловість (у порівняльних цінах 1928 р.) збільшився з 438 млн рублів у 1929 р. до 1 млрд 229 млн у 1932 р.

Однак сталінські рекорди здебільшого залишалися на папері. Навіть офіційні (завищені) статистичні дані свідчать, що середньорічні темпи промислового зростання за роки п'ятирічки, крім першого, дорівнювали тільки 15,7 %.

Індустріальна гонитва призвела до великих матеріальних нестатків. Пропагандистські органи усіяко насаджували думку, що економічні труднощі (завжди наголошувалося: тимчасові) неминучі й цілком природні.

За наказом Сталіна *органи державної безпеки (з 1922 р. — Об'єднане державне політичне управління, ОДПУ)* сфабрикували справу про «шкідницьку» організацію з господарників та інженерів, які працювали переважно в кам'яновугільній і металургійній промисловості Донбасу. Вони найбільше протестували через надвисокі темпи розгортання виробництва, які спричинювали тяжкі аварії. У **1928 р.** в Москві було проведено показовий процес —

«*Шахтинську справу*». Відтак почалося організоване цькування спеціалістів із дореволюційними дипломами. Багаторічне переслідування фахівців непролетарського походження призвело до майже цілковитого винищення цього нечисленного прошарку.

▶▶ 1. Проаналізуйте фрагмент джерела. Поміркуйте, чому керівництво держави не зважало на застереження й аргументи спеціалістів. Висловіть своє ставлення до методів, якими здійснювали сталінську індустріалізацію. ▶▶ 2. Визначте в джерелі фрази, які свідчать про його упередження та сфабрикований характер звинувачень.

«У Шахтинському районі Донбасу органами ОДПУ за прямого сприяння робітників розкрито контрреволюційну організацію, що мала на меті дезорганізацію та руйнування кам'яновугільної промисловості цього району. Керівний орган цієї організації, що підтверджується безперечними даними слідства, перебуває за кордоном і складається з колишніх капіталістичних власників і акціонерів кам'яновугільних підприємств Донецького басейну, що мали тісні зв'язки з окремими агентами деяких німецьких промислових фірм і польською контррозвідкою... Слідством встановлено, що робота цієї контрреволюційної організації, яка діяла упродовж кількох років, виявилася в злісному саботажі та прихованій дезорганізації діяльності, підриві кам'яновугільного господарства методами нераціонального будівництва, непотрібних витрат капіталу, зниженні якості продукції, підвищенні собівартості, а також в прямому зруйнуванні шахт, рудників, заводів тощо...» (З офіційного повідомлення Прокурора Верховного Суду СРСР)

На підставі джерела подискутуйте, чи виправданими були методи соціалістичного будівництва.

«Розмах будівництва вражав: у березні, коли будівництво тільки починалося, працювало всього 650 осіб, а коли в листопаді 1927 р. було офіційне закладення Дніпровської ГЕС – уже понад 10 тисяч. Урочистий мітинг з нагоди закладення станції відбувся 7 листопада 1927 р., у річницю Жовтневої революції. На ньому були присутні члени українського уряду. На місці майбутньої станції забетонували чавунну меморіальну дошку з текстом російською та українською мовами.

Механізмів було мало, хоча будівництво Дніпровської ГЕС уважалося найбільш механізованим. Земельні роботи здебільшого виконувалися вручну за допомогою лопати, грабарки¹ й тисяч коней. Народ на будівництві був різний: ув'язнені, бандити, петлюрівці, злодії всіх мастей. Ще були білі офіцери, контрабандисти, священники, спекулянти, куркулі, сектанти, учасники заколотів, аристократи.

Усі робітники жили в темних бараках. Бригади набирали так швидко, що не встигали будувати нові бараки. Фахівці, які приїхали зі Сполучених Штатів, мешкали окремо в спеціально побудованих для них в американському стилі котеджах, з гаражами й майданчиками для тенісу.

Головним інженером був знаний учений у галузі енергетики, учасник розроблення плану ГОЕЛРО Веденєєв, начальником Дніпробуду – Вінтер, інженер і вчений у сфері будівництва й експлуатації електростанцій та енергосистем, вольова, цілеспрямована людина.

У той час не було механізмів з укладання бетону. Маса бетону втоптували ногами. Цю важку працю виконували здебільшого жінки. У 1930 р. потрібно було укласти 500 тисяч кубометрів бетону. На це мобілізували весь колектив.

¹ Віз із довгим ящиком для перевезення землі.

← На будівництві
Дніпрогесу

У будівництві використовували багато кранів, дериків, паровозів, складних механізмів каменедробильного й бетонного заводів. Уперше в країні почав працювати екскаватор для скелі. Широко застосовували автогенне різання й зварювання, електрозварювання, апарати для стикування арматур й інші механізми. За рекомендацією Сталіна пуск ГЕС приурочили до дня народження начальника Дніпробуду.

10 жовтня 1932 року відбувся мітинг з нагоди пуску Дніпрогесу. Прибуло 118 представників преси, з них 36 закордонних. На пусковому майданчику юрмилися тисячі делегатів найбільших фабрик і заводів Союзу, колгоспники, представники радянської громадськості, іноземні гості. Були присутні також партійні вожді: Орджонікідзе, Калінін, Косіор, Чубар...» (Зі щоденника працівника «Дніпробуду»)

3. Вплив індустріалізації на становище робітників

З перших років індустріалізації ціни на товари народного споживання поповзли вгору. Реальна заробітна плата почала скорочуватися. Взимку 1928—1929 рр. у містах України було запроваджено *нормовану (карткову) систему продажу хліба* за фіксованими цінами. Невдовзі карткову систему поширили на основні види продовольчих і промислових товарів.

Запровадження карткової системи не давало змоги робітникам та службовцям витратити зароблені гроші на придбання товарів народного споживання понад гарантований мінімум. Тому великі зусилля докладалися для морального стимулювання праці через масове *виробниче змагання*, яке назвали *соціалістичним*. У травні 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». У ній зазначалося, що змагання — це не епізодична кампанія, а постійний метод роботи. Організацію змагання поклали на профспілки, а загальне керівництво — на партію.

З 1935 р. карткову систему постачання продовольства було ліквідовано. Мережа державної торгівлі розгорнула вільний продаж хліба та інших продуктів.

Реконструйовані підприємства та новобудови вимагали робітничих кадрів, здатних працювати з новою технікою. Але на робочі місця наймалися вихідці з села, які закінчили лише короткотермінові курси. Вони часто псували ма-

шини, випускали браковану продукцію. Тому було вирішено організувати кампанію підготовки кваліфікованих кадрів у формі самодіяльного робітничого руху за оволодіння новою технікою. Газета «Правда» опублікувала статтю вибійника горлівської шахти «Кочегарка» *М. Ізотова*, у якій він розповідав, як навчив своїй професії десятьох молодих робітників. Так було започатковано *ізотівський рух*.

У 1933 р. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки. Цей рік стали вважати першим у *другій п'ятирічці (1933–1937)*. На нову п'ятирічку було заплановано менш напружені темпи приросту промислової продукції. Це пом'якшило народногосподарські диспропорції. З другої половини 1935 р. було вирішено скасувати граничну межу в заробітках. Після цього залишалося тільки ініціювати *кампанію з пропаганди рекордів*. У ніч на 31 серпня 1935 р. вибійник шахти «Центральна-Ірмино» в Кадіївці, що на Луганщині, *Олексій Стаханов* застосував метод роботи, який ґрунтувався на поділі виробничих операцій між вибійником і кріпильником. Це дало йому можливість в 14,5 разів перевищити норму. Услід за Стахановим почали штурм рекордів інші робітники.

Рекорди стаханівців були підставою для істотного підвищення норм виробітку і планових завдань. Це призводило до перенапруження виробничого процесу і неминучих зривів, що їх розглядали як *саботаж або шкідництво*. Звинувачувані потрапляли до рук *чекістів*.

4. Найбільші досягнення індустріалізації в Україні

Конкретні результати капітального будівництва в Україні були вагомими. Серед побудованих у СРСР 35 промислових гігантів цивільної промисловості в Україні споруджено 12, з них 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств. Новобудови – це три металургійні заводи (*Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь*), *Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд і Харківський тракторний завод (ХТЗ)*. Гігантами серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійні – в Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську й Алчевську (перейменованому тоді в Комунарськ).

Загалом в Україні було побудовано десятки підприємств в усіх галузях промисловості. Зокрема, запорізький завод «Комунар» став найбільшим у світі підприємством комбайнобудування. Харківський завод «Серп і молот» почав випускати складні мо-

ЗАУВАЖТЕ

Наприкінці 20-х років ХХ ст. виникла необхідність залучення іноземних технологій. Радянський Союз підписав угоди про технічну допомогу з великими американськими компаніями, закупив новітнє обладнання, запросив на роботу фахівців і кваліфікованих робітників. Найуспішнішим прикладом є багаторічна співпраця між радянською компанією «Амторг» і компанією американського архітектора А. Кана, угоду про яку було підписано в лютому 1930 р. Компанія Кана стала провідним консультантом радянського уряду з промислового будівництва та забезпечила замовлення на будівництво промислових об'єктів на суму 2 млрд доларів.

лотарки в кількості, яка забезпечувала потреби сільського господарства всієї країни.

Практично заново створювалися харчова й легка промисловості. Однак розгортання цих галузей відбувалося набагато повільніше, ніж важкої індустрії.

Проаналізуйте джерела. Порівняйте зображення учасників стахановського руху на пропагандистському плакаті та фотознімках. Яку помітили невідповідність? Оцініть за зовнішнім виглядом робітників реальні умови їхньої праці. Зробіть висновок про те, наскільки нові умови змінили життя звичайних громадян.

↑ Радянський агітаційний плакат зі словами Сталіна на I Всесоюзній нараді робітників та робітниць – стахановців: «Жити стало краще, товариші, жити стало веселіше, а коли весело живеться, робота ладнається». 1935 р.

↑ Молоді гірники-ізотівці з інструкторами виходять із вибою. Донецька обл. 1933 р.

↓ Гірники Донбасу (в центрі – О. Стаханов). 1935 р.

Істотне скорочення чисельності кустарів не компенсувало відповідне зростання продукції широкого вжитку на підприємствах фабрично-заводського типу. Зазвичай товари для населення вироблялися не тільки невисокої якості, а й у недостатній кількості.

Позитивні та негативні наслідки індустріалізації

1. Індустріалізацію УРСР здійснювали здебільшого через технічне переоснащення наявних підприємств або розміщення новобудов у регіонах, інду-

стріалізованих на межі XIX–XX ст. Унаслідок цього нерівномірність індустріалізованості регіонів України, яка існувала до революції, зберігалася.

2. Індустріалізацію УРСР, як і загальносоюзну, здійснювали здебільшого шляхом капітального будівництва в галузях групи А. Тому вона відчутно не впливала на зростання матеріального добробуту населення.
3. В УРСР посиленими темпами розбудовували базові галузі важкої індустрії: кам'яновугільну та залізорудну, металургійну, електроенергетичну. Машинобудівні галузі, особливо підприємства військово-промислового комплексу, споруджували переважно в регіонах, більш віддалених від кордонів з Європою, ніж Україна.
4. Капітальне будівництво промислових підприємств і освоєння новоспоруджених потужностей здійснювали, використовуючи сталінський вислів, «методом підхльостування»: перед виробничими колективами та колективами новобудов ставили відверто нереальні завдання, після чого до тих, хто залишався позаду, застосовували різні форми репресій. Тому якісні показники радянської промисловості були набагато гіршими, ніж аналогічні в країнах Заходу. Насамперед це стосувалося оборонної продукції.
5. Прискорена індустріалізація УРСР зумовила докорінну зміну всіх народногосподарських пропорцій: переважання промислової продукції над сільськогосподарською в сукупній продукції республіки; переважання продукції великої промисловості над продукцією дрібної промисловості; переважання продукції групи А над продукцією групи Б.
6. Унаслідок індустріалізації докорінно змінилася соціально-класова структура населення УРСР. Робітничий клас став провідною соціальною силою суспільства. Різко зросла частка науково-технічної інтелігенції та її соціальна роль у суспільстві.

Проаналізуйте фрагмент наукової праці та дайте відповіді на запитання.

- 1. Чи можна стверджувати, що колективізація та голод 1928–1929 рр. посилила в українського населення розуміння неоімперської сутності Советського Союзу? ►► 2. Що спільного та відмінного в національній політиці Російської імперії та ССРСР? ►► 3. Чи були в УСРР антиімперські та антисоветські настрої?

«Найбільш активно українці заговорили про колоніальну залежність під час колективізації. Спецоргани фіксували антиімперські та антиколоніальні мотиви у політичних настроях українського селянства. «Україна – колонія Росії, з якої вона бере хліб і податки. Українців душать і не дають їм пощади», – казав в період голоду 1928–29 рр. у Маріупільській окрузі місцевий активіст, комуніст.

Прагнучи позбутися непопулярного іміджу імперії, більшовики, врешті-решт, самі її побудували, хоча й у дуже своєрідний спосіб. Це була специфічна «імперія позитивної дії», як назвав її американський історик Террі Мартін. ... Серед усіх політичних проєктів, здійснюваних комуністами в післяреволюційний період, одним із найбільш утопічних і контроверсійних виявилася їхня національна політика. Від самого початку вона була сповнена численних суперечностей. Її витвір – Советський Союз – не був уповні ані федерацією, ані національною державою. Знищивши за допомогою Червоної армії (російської у своїй переважній більшості) національні уряди, що постали на «окраїнах» колишньої Російської імперії, більшовики фактично продовжили їхню практику у сфері національно-державного будівництва. Попри проголошення принципів інтернаціоналізму та рішуче заперечення

моделі національної держави, ССРСР було утворено на основі об'єднання низки національних республік. Шляхом надання колись пригнобленим народам певних прав і пільг у царині мови, культури, освіти, підготовки національних кадрів тощо комуністична влада намагалася загасити прояви зростлого за часів революції та громадянської війни націоналізму й таким чином зміцнити внутрішню цілісність країни». (В. Гриневич)

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► початок стаханівського руху ► «Шахтинська справа» ► будівництво Дніпрогесу.
2. Покажіть на карті індустриальні новобудови в УСРР.
3. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *соціалістична індустріалізація, директивне планування, політика творення голоду, радянські (совєтські) п'ятирічки, «ножиці цін», хлібозаготівельна криза, командна економіка, соціалістичне змагання, карткова система, стаханівський рух, ізотівський рух.*
4. Які твердження характеризують становище робітників у радянській Україні доби першої п'ятирічки?
► Здійснення ефективних заходів для розв'язання житлової проблеми. ► Зростання товарного дефіциту внаслідок прийнятого державою курсу на форсування темпів розвитку важкої промисловості. ► Зростання чисельності робітничого класу за рахунок інших верств населення (селян, торговців, кустарів тощо). ► Консервування підприємств через брак коштів у держави для капітального ремонту або реконструкції, а також обігових коштів (для придбання сировини, виплати заробітної плати тощо). ► Організація державою масових рухів, спрямованих на зростання виробництва й продуктивності праці, боротьбу з плінністю робочої сили і т. ін. ► Перехід до карткової системи постачання робітників продовольством і товарами широкого вжитку. ► Погіршення житлових умов робітників унаслідок невідповідності обсягів житлового будівництва темпам урбанізації.
5. Розподіліть твердження, які стосуються розвитку промисловості радянської України за доби непу та першої п'ятирічки. Які з тверджень характеризують обидва періоди? Заповніть таблицю.

Доба непу

Перша п'ятирічка

Відмінне

Спільне

- 1. Виникнення в українській промисловості нових галузей (кольорова металургія, електрометалургія, тракторобудівна промисловість тощо). ► 2. Відсутність приватного підприємництва. ► 3. Встановлення надвисоких планових завдань і покарання тих, хто опинявся позаду. ► 4. Диспропорційне формування промислового потенціалу України: посилювалися і розширювалися традиційні індустриальні райони – Донбас і Придніпров'я, а промисловість густо заселеного Правобережжя помітно відставала в темпах розвитку. ► 5. Завдання: забезпечення технічно-економічної самостійності; зміцнення обороноздатності; створення матеріально-технічної бази для модернізації як промисловості, так і сільського господарства. ► 6. Запровадження масового виробничого змагання трудових колективів. ► 7. Зростання безробіття внаслідок консервування підприємств, для яких бракувало державних ресурсів. ► 8. Зростання частки промисловості проти частки сільського господарства в загальному обсязі валової

продукції республіки. ▶ 9. Істотне відставання легкої та харчової промисловості за технічним рівнем від важкої індустрії. ▶ 10. Об'єднання державних підприємств у госпрозрахункові трести, діяльність яких ґрунтувалася на принципах самоокупності й одержання прибутку. ▶ 11. Підприємства великої промисловості, сировинні ресурси, транспорт, енергетика перебувають у державній власності. ▶ 12. Поєднання директивного управління економікою з ринковими механізмами. ▶ 13. Поступове економічне зростання – як наслідок накопичення ресурсів. ▶ 14. Розбудова базових галузей важкої індустрії – кам'яновугільної та залізорудної, металургійної, електроенергетичної. ▶ 15. Розбудова підприємств, які обслуговують машинобудівний комплекс. ▶ 16. Стимулювання виробництва потрібної суспільству продукції економічними засобами. ▶ 17. Утвердження адміністративно-командної системи управління економікою; системи централізованого управління промисловими підприємствами; впровадження директивного планування. ▶ 18. Форсування розвитку важкої промисловості за рахунок перекачування коштів сільського господарства, легкої та харчової промисловості. ▶ 19. Посилення експлуатації робочої сили, поглиблення відчуженості робітничого класу від засобів виробництва, падіння життєвого рівня населення: величезні черги, продовольчі картки, дефіцит найнеобхіднішого. ▶ 20. Стрімка урбанізація, ускладнення житлової та продовольчої проблем; збільшення чисельності українських робітників та технічної інтелігенції.

Вересень 1929 р. – випуск першого радянського комбайна

30 січня 1930 р. – Постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації»

1932–1933 рр. – Голодомор в Україні

1928

1929

1930

1931

1932

1933

Листопад 1928 р. – створення на Одещині першої в СРСР МТС

Листопад 1929 р. – проголошення курсу на суцільну колективізацію

7 серпня 1932 р. – Постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»

§ 21 Суцільна колективізація сільського господарства в радянській Україні. Голодомор 1932–1933 рр.

Колективізація селянських господарств для сталінського режиму була найскладнішим етапом у створенні *командної економіки*. Перетворення мільйонів селян-власників на пролетаризованих робітників, які мали працювати за командою, здійснювали брутальною силою. Селяни реагували на державний примус опором. Унаслідок колективізації держава могла вилучати будь-яку частку колгоспного врожаю. Вона користалася цим, щоб привласнити майже всю вироблену в колгоспах продукцію. Колгоспники відповідали на це саботажом, тому обсяг хлібозаготівель загрозливо знизився. Тоді держава розпочала *терор голодом*.

Голод, який панував в Україні в першій половині 1932 р., був спричинений хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. Унаслідок каральних вилучень у селян України не тільки хліба, а й усіх без винятку продовольчих запасів голод переріс у жахливий Голодомор. Конфіскація нехлібного продовольства під прикриттям хлібозаготівельної кампанії була здійснена у два прийоми: у листопаді – грудні 1932 р. – у багатьох селах, поставлених на «*чорну дошку*», а в січні – лютому 1933 р. – на всій території України. Наслідком терору голодом стала загибель упродовж листопада 1932 – червня 1933 рр. мільйонів українських громадян.

1. Цілі й методи суцільної колективізації сільського господарства

Колективізація мала забезпечити нееквівалентний (нерівноцінний) обмін між містом і селом, полегшити викачування селянських ресурсів до державного бюджету. Вступаючи до колгоспу, кожен селянин передавав свої права на розпорядження виробленою продукцією голові правління. А через нього державні установи отримували можливість визначати, скільки продукції треба залишити на задоволення потреб **колгоспу** й колгоспників, а скільки – вилучити

СЛОВНИК

Колективізація сільського господарства – процес докорінної перебудови аграрного сектору, ініційований більшовицьким керівництвом наприкінці 20-х років ХХ ст.

Колгоспи (*колективні господарства*) існували в трьох формах залежно від ступеня відчуження селянської власності: найменшого (у товариствах спільного обробітку землі – *ТСОЗах*), середнього (*артілях*, де селяни зберігали за собою присадибну ділянку, корову й дрібну живність – свиню, вівцю, птицю) і максимального (*комунах*, де усуспільнювалося абсолютно все).

Радгосп (*радянське господарство*) – державне сільськогосподарське підприємство, яке влада розглядала як фабрику з виробництва землеробської продукції. Працівники радгоспів мали статус робітників. На відміну від колгоспників, вони отримували заробітну платню від держави.

→ Селяни артілі «Надія» здають зерно на склад. 1930 р.

до *централізованого фонду*. Уже 1930 р. обмолочений хліб просто з колгоспних ланів вивозили на зсипні пункти та елеватори.

↓ Автомобілі з урожаєм радгоспу «Каховка» на Херсонщині. 1930 р.

Гасло *суцільної колективізації* офіційно проголосив листопадовий 1929 р. пленум ЦК ВКП(б). У січні 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Згідно з ним Україна ввійшла до групи регіонів, у яких колективізацію планували закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Проблему *модернізації* сільськогосподарського виробництва розв'язували шляхом будівництва державних *машинно-тракторних станцій (МТС)*. Першу в СРСР МТС створено в 1928 р. в Україні, у радгоспі ім. Т. Шевченка Березівського району на Одещині. Розгортання мережі МТС відбувалося надзвичайно швидко. Від жовтня 1930 р. до кінця 1932 р. у середньому щодва дні з'являлася нова МТС.

Проаналізуйте фотографії українських селян у тексті параграфа і виконайте завдання. ►► 1. Які відчуття у вас викликають ці фото? Оцініть за зовнішнім виглядом селян їхні статки. ►► 2. Дайте відповідь: 1) чому селяни не вірили, що в колгоспах житимуть краще; 2) чому заходи влади, здійснювані з метою колективізації, справляли деморалізаційний вплив; 3) чому в СРСР на довгі роки утвердилося зневажливе ставлення до селян?

ЗАУВАЖТЕ

Наприкінці 1932 р. в Україні діяло 594 МТС, які мали у своєму розпорядженні 25 630 тракторів і багато іншої сільськогосподарської техніки. МТС обслуговували 77 % колгоспного масиву орних земель.

↪ Допит незаможника, звинуваченого в «куркульській пропаганді». Сумщина. 1929 р.

↑ Ударники праці колгоспу «Червоний молочар», що на Донеччині, засипають зерно у торби перед сівбою. 1932 р.

← Перша районна конференція селянок з питання колективізації. Харківщина. 1930 р.

2. Пропаганда як інструмент підготовки геноциду

Крім суто силових методів впливу на селян було розгорнуто широку агітацію й **пропаганду**. Її метою було, з одного боку, показати привабливість і вигідність колективного господарювання для селян, а з іншого — викликати негативне сприйняття, аж до відвертої агресії, щодо заможнішої верстви селян, які не бажали усупільнювати потом і кров'ю зароблене майно. Упродовж 1930–1931 рр. було проголошено політику «ліквідації куркульства як класу» — примусового відчуження майна у найбільш заможних селян та ізоляції тих, хто чинив опір, через насильницьке вислання з місць проживання або фізичне знищення.

Пропаганда та створення образу ворога здійснюється у кілька етапів. Спочатку відбувається ідентифікація – визначення середовища функціонування та вибір відповідного «ворога». У середовищі селян це заможніший селянин, у національному середовищі інтелігенції – той, хто веде боротьбу, щоб викривити його ідеї, у міському чи робітничому середовищі – ворог за ідеєю, роль якого тривалий час відіграла церква. Далі образний образ – куркуля, петлюрівця, попа

тощо – *дегуманізують*, тобто перетворюють з конкретної людини на певний сукупний образ, позбавлений індивідуальності. Зрештою цей образ *демонізують* – перетворюють на протилежність рис, які викликають позитивні емоції, з акцентами на незграбність, нелюдскість, «відсталість» тощо. Шаблонні насмішкваті образи легко можна нависити як ярлик на людину заради її приниження та морального тиску на неї.

Проаналізуйте джерела, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

►► 1. Про які особливості повсякденного життя селянства наприкінці 20-х – на початку 30-х років вони свідчать? За допомогою яких слів та образів створено воєнізований образ епохи? Наскільки він відповідає дійсності? ►► 2. Які події визначили репресивний характер соціально-економічних перетворень в українському селі? Якими були наслідки цих перетворень? ►► 3. Проаналізуйте ідеологічне навантаження плакатів за запропонованими запитаннями. 1. З якою метою їх створено? 2. Яку думку вони мали донести, які почуття нав'язати, які уявлення або стереотипи сформулювати? 3. На підставі зображень доповніть перелік пропагандистських образів: куркулі – класові вороги; їх потрібно знищити; збройний захист колгоспів... Чому справжня мета пропаганди тієї доби – не утвердження віри у «світлі ідеали комунізму», а насадження страху?

↑ Плакати часів колективізації: «Чом же ти ще й досі не в колгоспі?»; «Знищимо куркуля як клас» (російською мовою); «Колгоспнику! Охороняй свої поля від класових ворогів – крадіїв і ледарів, які розкрадають соціалістичний урожай» (російською мовою). Початок 30-х років ХХ ст.

Щоб загнати селян у колгоспи, було вирішено знищити «*куркулів*» – найзаможніший прошарок селянства, котрий опирався з особливою силою. Неза-

ЗАУВАЖТЕ

1 березня 1931 р. колгоспами було охоплено 2,3 млн селянських дворів, тобто 48,4 % від їхньої загальної кількості в Україні.

горії. До першої включали «учасників й організаторів антирадянських виступів і терористичних актів». Вони мали бути ізольовані в тюрмах або таборах. До другої категорії належали ті, хто здійснював «менш активний опір» кампанії розкуркулення. Їх разом із сім'ями виселяли в північні регіони СРСР. Розкуркуленням сім'ям, які не чинили опору, мали надаватися невеликі земельні ділянки за межами колгоспних масивів, у спеціально збудованих висілках. Будівництво висілків потребувало коштів, а тому виявилось мертвонародженою ідеєю. Проблему розв'язали у найпростіший спосіб: почали висилати за межі України всіх розкуркулюваних.

За роки суцільної колективізації в Україні було експропрійовано приблизно 200 тис. селянських господарств. Фактично ж розпалося майже вдвічі більше, причому чимало — з ініціативи самих селян. Не погоджуючись з новим порядком, господарі розпродавали майно й виїздили на новобудови в міста, зокрема за межі України.

Після визнання адміністративного тиску на селян **перегином** масштаби колективізації різко зменшилися. Однак восени 1930 р. розпочався новий наступ на село. Колективізація не перестала бути примусовою. *До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств, понад 80 % посівних площ.*

СЛОВНИК

Перегини — пом'якшена назва в пропагандистських текстах найжорстокіших, часто відверто терористичних методів.

Епоха Голодомору — період від згортання непу до «куркульської» операції (1937–1938), повної ліквідації, «зачистки» «колишніх куркулів», яких було звинувачено в організації різноманітних антирадянських і диверсійних злочинів у колгоспах та радгоспах, на транспорті й у деяких галузях промисловості. Характеризувалася політикою геноциду щодо українців, нищенням їхньої ідентичності.

можних, які не погоджувалися йти в колгоспи, оголошували «*підкуркульниками*» і теж репресували.

У таємній постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «*Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації*» власники господарств, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії.

За працю в колективному господарстві селяни не одержували майже нічого, вироблену продукцію фактично цілком забирала держава. Облік праці в колгоспах переводився не в грошові, а в трудові одиниці — **трудодні**. Спочатку трудоднем уважали звичайний вихід на роботу. З весни 1930 р. почала діяти система нарахування та оплати праці за нормами виробітку, але в трудоднях. Трудодні обраховували за виконання різних категорій праці (їх було від 7 до 9): колгоспникові, який виконав денну норму найпростішої праці, записували 0,5 трудодня, за працю 9-ї категорії — 4,5 трудодня.

Сучасні історики називають період від згортання непу до кінця 30-х років ХХ ст. **епохою Голодомору**. У 1930–1931 рр. занепад колгоспного виробництва позначався не стільки на поставках державі, скільки на матеріальному становищі селян. У першій по-

ловині 1932 р., коли хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. завершилися і в селян забрали все, у багатьох районах України спалахнув справжній голод з випадками канібалізму й загибеллю десятків тисяч людей. Замість того щоб відмовитися від спотворених виробничих відносин, Сталін та його найближче оточення вдалися до репресій. **7 серпня 1932 р.** ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову **«Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»**. Згідно з нею розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за «пом'якшувальних обставин» — позбавленням волі на строк не менш як 10 років. За пів кишені зерна, принесеного з поля для сім'ї, що голодувала, селянин діставав повний строк у концтаборі. У народі цей драконівський акт охрестили **«законом про п'ять колосків»**.

Проаналізуйте джерела і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Про що свідчать гасла на плакаті? («На кінець п'ятирічки колективізація СРСР має бути в основному завершена (І. Сталін)»; «...Робітничий клас Радянського Союзу твердо й упевнено веде вперед справу технічного переозброєння свого союзника трудового селянства (І. Сталін)»). До чого вони закликають? Які три плани використав художник-пропагандист? Яку інформацію вони мали навіювати селянам? Чому портрет Сталіна значно більший за все, що зображено на плакаті? ►► 2. Про яких «парикмахерів» (перукарів) ідеться у фрагменті газети? Як ви оцінюєте таку кару?

3. Голодомор 1932–1933 рр. — геноцид українського народу

Втрати зерна з урожаю 1932 р. виявилися величезними через нестачу посівного зерна, яке вивезли під час хлібозаготівлі й голоду, що вже лютував у третині районів України. До жовтня 1932 р. із колгоспників та одноосібників вдалося витиснути 132 млн пудів хліба, тобто менш ніж половину скороченого, порівняно з попереднім роком, плану. Тоді Сталін надіслав в Україну з надзвичайними повноваженнями хлібозаготівельну комісію на чолі з головою радянського уряду В. Молотовим. Молотовська комісія викачала із села весь

хліб для хлібозаготівель, але не виконала плану. Тоді задля покарання боржників вона запровадила *«натуральні штрафи»* м'ясом та картоплею. Водночас за розпорядженням Кагановича в Україні було запроваджено систему *«чорних дощок»*. Господарства, занесені на «чорні дошки», оточували збройні загони. З них вивозили всі продовольчі та насінневі запаси.

1 січня 1933 р. керівники УСРР у Харкові одержали телеграму за підписом І. Сталіна, яка започаткувала кампанію повсюдного пошуку хліба. У всіх регіонах України, крім прикордонних, за активної участі комнезамівців і відряджених на хлібозаготівлі робітників із міст (яким говорили, що їхні сім'ї голодують через

куркульський саботаж хлібозаготівель) почалися подвірні обшуки. Конфіскували запаси будь-якої їжі — сухарів, картоплі, сала, солінь, фруктової сушні, цибулі тощо. Забирали все продовольство, яким селяни мали харчуватися до нового врожаю. *Конфіскація продовольства тлумачилася як справедлива кара за «куркульський» саботаж.* Вона здійснювалася відкрито, з висвітленням у районних газетах. До того ж існувало законодавство про «натуральні штрафи».

У березні 1933 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор написав Сталіну доповідну записку з інформацією про підготовку до весняної сівби. У ній він ужив фразу, яка пояснює причини терору голодом: *«Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах».*

Під «найбільш неблагополучними» малися на увазі райони з величезною смертністю від **Голодомору**, який уже лютував в українському селі. Косіор бідкався, що навіть голод не примусив колгоспників працювати на державу.

Організаторам голоду треба було вдавати, що його не існує. Принаймні у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У та протоколах політбюро ЦК слово «голод» не згадувалося. Конкретні заходи партійних організацій, які пов'язувалися з голодом на українських теренах, проходили в документації через «особливі теки». Табу на слово «голод» щодо тогочасних подій дотримувалися в СРСР до грудня 1987 р.

Щоб адміністративно «прив'язати» селян до колгоспів, Сталін запровадив із грудня 1932 р. *внутрішні паспорти* для населення міст і новобудов. Жителі сільської місцевості, яким паспортів не видавали, вже не могли легально влаштуватися в місті.

Паспортизація населення потребувала певного часу і не могла одразу виявити втікачів із села. Потік утікачів припинили за допомогою внутрішніх військ. Україна була оточена за периметром своїх кордонів *загороджувальними загонами*, щоб перешкодити появі голодних селян в інших республіках. Без спеціального дозволу селянам не можна було пересуватися залізницями.

У січні 1933 р. було видано декрет ЦК ВКП(б), який повністю забороняв виїзд селян «за хлібом» з УСРР.

Жертвами Голодомору 1932–1933 рр. в радянській Україні стали мільйони українців.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні». Згідно з першою та другою статтями Закону, Голодомор 1932–1933 років в Україні є **геноцидом** українського народу, публічне заперечення якого визнано наругою над пам'яттю мільйонів жертв, приниженням гідності українського народу і є протиправним. Те, що Голодомор є геноцидом українського народу, доведено в судовому порядку і відображено в Постанові Апеляційного суду м. Києва від 13.01.2010.

►► Чи можна вважати, що Голодомор є наслідком одночасної дії комуністичної та імперської практик?

4. Доля колгоспного ладу після 1933 р.

На січневому (1933) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін заявив, що настав час відмовитися від політики прискорених темпів індустріалізації, тому що, мовляв, її завдання виконані. Насправді треба було рятувати охоплене кризою сільське господарство. Поворот в економічній політиці мав наслідком заміну продрозкладки на податок, а також дозвіл колгоспам та одноосібникам реалізовувати вироблену продукцію, окрім твердо зафіксованої податкової норми, за цінами вільного ринку. Сталінський режим відмовився від суворого й неухильного втілення в життя комуністичної доктрини, яка прирікала селян на рабську працю в примусово створених комунах. А селяни (не одразу, а тільки після кампаній розкуркулення й терору голодом) змирилися з необхідністю працювати в сільськогосподарській артілі, коли їм дозволили розпоряджатися частиною виробленої в ній продукції.

У середині 1937 р. в Україні налічувалося 27 347 колгоспів, у яких працювало понад 7 млн селян. На той час ще залишалось 154 тис. одноосібних дворів, або менш ніж 4 % від загальної кількості. «*Суцільна колективізація*» стала *реальним фактом*. Позбавлені землі й засобів виробництва, прив'язані до сільської місцевості на все життя безпаспортним статусом, селяни були зобов'язані випрацювати «*обов'язковий мінімум трудоднів*». У колгоспах з 1933 р. організовували *бригади* з постійним складом працівників, за якими закріплювалися машини, реманент, робоча худоба. У рільничих бригадах, які спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур, створювали *ланки*. Згодом *ланкова система* організації праці поширилася на вирощування зернових культур. Була запроваджена індивідуальна та дрібногруппова (ланкова) прогресивно-відрядна оплата праці. Матеріальна зацікавленість позначилася на продуктивності праці у громадському господарстві. У 1935 р. бригадир Старобешевської МТС на Донеччині *П. Ангеліна* стала ініціаторкою всесоюзного змагання тракторних бригад. Тоді ж ланкова колгоспу в с. Старосілля (тепер Черкаського району Черкаської області) *М. Демченко* взяла зобов'язання виростити по 500 ц цукрових буряків з гектара. У країні почалося змагання п'ятисотенниць.

Запровадження матеріальної зацікавленості в господарюванні виявилось для держави набагато вигіднішим, ніж відбирання всього вирощеного врожаю насильницькими методами. У 1933 р. держава отримала від України 317 млн

пудів хліба, в 1935 р. – 462 млн, у 1938 р. – 545 млн. Зростання хлібопоставок відбувалося паралельно з певним підвищенням життєвого рівня колгоспного селянства.

Проаналізуйте схему та виконайте завдання. Серед наведених тверджень про наслідки «суцільної колективізації» в Україні оберіть три, які вважаєте найістотнішими. Свій вибір обґрунтуйте конкретними фактами. Які з наслідків вважаєте суб'єктивними? Чому?

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

- ліквідація приватної власності селянина на засоби виробництва, тобто встановлення його економічної залежності від держави
- забезпечення переходу створюваного в сільському господарстві національного доходу в галузі, прискорений розвиток яких мав для держави особливе значення (важка індустрія, військово-промисловий комплекс)
- поширення на сільське господарство директивного планування
- закріпачення селян у колгоспах через запровадження паспортної системи з обов'язковою пропискою паспортів лише для населення міст і новобудов
- перетворення селян на найману робочу силу, змушену працювати там і тоді, де і коли їм накажуть бригадири й ланкові

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► ухвалення «закону про п'ять колосків» ► проголошення курсу на суцільну колективізацію пленумом ЦК ВКП(б) ► початок «ліквідації куркульства як класу».
2. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *колективізація сільського господарства, колгоспи, ТСОЗ, артіль, комуна, «чорна дошка», радгосп, «куркулі», «підкуркульники», «ліквідація куркульства як класу», трудодні, «натуральні штрафи», «закон про п'ять колосків», колгоспні бригади, «епоха Голодомору», пропаганда.*
3. Укладіть порівняльну таблицю «Становище сільського господарства радянської України за доби непу та першої п'ятирічки».

Доба непу	Перша п'ятирічка
Відмінне	
Спільне	

- 1. «Ліквідація куркульства як класу», формування єдиної соціальної верстви – колгоспного селянства. ► 2. Використання ринкових методів та механізмів, свобода торгівлі хлібом та іншими сільгосппродуктами. ► 3. Виокремлення сільгоспооперації. ► 4. Відчуження виробника не лише від засобів виробництва, а й від виробленої продукції. ► 5. Добровільна колективізація – створення на добровільних засадах великих колективних підприємств. ► 6. Дозвіл оренди і найманої праці. ► 7. Малі (індивідуальні) селянські господарства – основа сільськогосподарського виробництва. ► 8. Експорт хліба з метою одержати валюту, щоб оплатити замовлене за кордоном устаткування для новобудов важкої індустрії. ► 9. Запровадження продовольчого податку на селянську

продукцію. ► 10. Мобілізація коштів на капітальне будівництво об'єктів важкої промисловості за рахунок села. ► 11. Нееквівалентний обмін між містом та селом, зниження цін на сільськогосподарську продукцію – «ножиці цін». ► 12. Періодичні хлібозаготівельні кризи внаслідок цілеспрямованого порушення ринкових засад товарообміну між містом і селом. ► 13. Створення системи споживчої кооперації, яка здійснювала заготівлю та збут продукції. ► 14. Створення умов для розвитку великих, технічно оснащених господарств і витискання малих селянських господарств. ► 15. Суцільна колективізація: усупільнення майже 70 % селянських господарств, понад 80 % посівних площ, утвердження колгоспно-радгоспної системи. ► 16. Терор голодом, унаслідок якого стався Голодомор. ► 17. Утвердження командно-адміністративної системи управління та директивного планування сільського господарства.

4. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень. ► Масове усупільнення селянської землі, худоби, реманенту, утвердження артільної організації праці в колгоспах, які здебільшого завершилися восени 1931 р., означали радикальну зміну соціально-економічного укладу повсякденного життя в українському селі. ► Селянин, крім постійної прописки в колгоспі, був «прикріплений» до рільничої бригади. ► Голодомор є наслідком терористичної діяльності партійно-радянської системи влади, яка для селян свідомо створила умови, несумісні з життям.

5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«Ось таке вислухайте, тов. Сталін! Село має 317 дворів, колективізоване на 100 %. Село виконало план на 65 %, колгосп вивіз весь хліб до фунта, всі культури. Зараз коням ні в зуб, лише пшенична січка, вже загинуло 56 коней. І починають вмирати з голоду люди, пухнуть, діти кажуть: "Хліба, хліба". Не думайте, шановний керівник, що не робили люди (і вдарно), але був недорід, який до уваги ніхто не бере. Минулого року урожай був середній, і то ледве прожило населення, і план був 38 тис. пуд., а зараз 57 тис. пуд. Зараз бригада 86 осіб ходить 3 місяці й нічого не зроблять, день у день ходять під кожну хату. Від початку кампанії уже перешпарили разів 60 кожну хату. Забрали до фунта всі городні [культури]. Нема з чим готуватися до весняного посіву, насіння ні фунта немає, ніякої культури... І буряки, і капусту квашену забрали, і курей забирають» (з листа комсомольця Пастушенка із с. Полонисте (нині Голованівський район Кіровоградської області), 10 лютого 1932 р.).

6. Прочитайте народні частівки. Яким реаліям їх присвячено? Як селяни ставилися до політики партії? Чому попри таке ставлення суцільна колективізація стала реальним фактом?

Був господарем при непі,
А у созі, як в халепі:
Хто як хоче поганяє,
Бо за дурня тебе має.

Працювала вісім день,
заробила трудовень.
А від того трудовня
голодую я щодня.

Сидить баба на рядні
та й рахує трудовні:
– Трудовень, трудовень,
дайте хліба хоч на день.

Чом село так лементує?
То буксир¹ в нім хазяйнує:
У людей хліб забирає –
Хай село все вимирає.

---

¹ Бригада з «передового» господарства, яка «брала на буксир» господарство, що відставало у справі виконання хлібозаготівельного плану.

---

§ 22 Епоха Голодомору мовою документів, свідчень, чисел. Практичне заняття № 5

1. Повсякденне життя селян наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.

Проаналізуйте фрагмент документа (джерело 1). Про які особливості колгоспного життя українських селян (що залишалися незмінними до кінця 30-х років ХХ ст.) дізнаємося з нього? Яку функцію виконували постійні бригади в колгоспах?

Джерело 1

«1) Жоден колгоспник не може використати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на те в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади. 2) Всі колгоспники повинні бути в певних виробничих бригадах. 3) Колгоспник, призначений на роботу, не має права вислати замість себе членів свого двору. 4) Колгоспник повинен виходити на роботу в певний час і без особливих нагадувань. 5) Перерви на сніданок і обід не дозволяються без розпорядження бригадира. 6) Колгоспники не мають права залишати роботу, доки не прийде наступна зміна. 7) Тільки у вільний від колгоспних робіт час колгоспник може працювати у своїй садибі. 8) Працездатних членів колгоспу, які кілька разів не прийшли на роботу без поважних причин, правління колгоспу може притягнути до роботи обов'язковим порядком».

«Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах», затвержені ЦК КП(б)У у квітні 1933 р.

▶▶ 1. Проаналізуйте фотодокументи. Кого і що ви на них бачите? ▶▶ 2. З'ясуйте, чому фотограф обрав саме такий ракурс, яку мету він перед собою ставив? ▶▶ 3. Які деталі на фото свідчать про рівень добробуту цих людей, їхній моральний і психологічний стан? ▶▶ 4. Чи співчуваєте ви їм? Можливо, у вас виникають інші відчуття, які саме? ▶▶ 5. Чи можна твердити, що на світлинах відтворено справжній образ епохи? Чому? ▶▶ 6. На підставі джерел 1–4 сформулюйте 4–5 тверджень про статус та спосіб життя українських селян на початку 30-х років ХХ ст.

→ «Активісти» виносять речі з хати «куркуля». Поділля. 1929 р.

3

← Сім'ю «куркуля» виганяють з власного двору. Донеччина. 1930 р.

4

← Обід родини фотографа-аматора М. Боканя. Напис на фото: «300 днів (триста!) без куска хліба К. СКУДНОМУ ОБЕДУ 2/IV, 1933 г» (російською мовою). Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. 1933 р.

2. Джерела про причини Голодомору 1932–1933 рр.

Проаналізуйте один із поданих фрагментів джерел 5–7 за запитаннями та виконайте завдання. 1. Що це за документ? Про які процеси та явища в ньому йдеться? 2. Які висновки мав зробити Каганович (джерело 5) з настанов Сталіна? Що це означало для України? Чому радянське керівництво так трималося за Україну? Які особливості джерела 6 свідчать про його типовість? Якою була мета репресивних заходів? Чи виправданою була така жорстокість влади? Чому Сталін (джерело 7) наголосив на «широкому оповіщенні»? Навіщо генсеку було звертатися до українських селян? Чому телеграма (джерело 7) стала сигналом до масових обшуків, під час яких на підставі усних вказівок у селян забирали все продовольство? Підготуйте повідомлення з аналізом джерела.

Джерело 5

«Найголовніше сьогодні Україна. Справи на Україні геть погані. Погано за партійною лінією. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській й Дніпропетровській) близько 50 райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. У інших райкомках справи, подекуди, не краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того, щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП й вимогами райкомів і от — долавірувався до ручки. Правильно казав Ленін, що людина, яка не має мужності піти в потрібний момент проти течії, не може бути справжнім більшовицьким керівником.

Погано за лінією радянською. Чубар – не керівник. Погано за лінією ГПУ. Реденсу (*Станіслав Реденс з липня 1931 р. до січня 1933 р. – голова ДПУ УСРР*) не під силу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій великій і своєрідній республіці, як Україна.

Якщо не візьмемося саме зараз за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж думає Реденс або Косіор. Майте на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) є не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих та несвідомих петлюрівців, врешті – прямих агентів Пілсудського. Як тільки становище погіршає, ці елементи не вагатимуться з відкриттям фронту усередині (й поза) партією, проти партії...»

Довірчий лист І. Сталіна Л. Кагановичу. 11 серпня 1932 р.

Джерело 6

«Розглянувши в порядку касаційному справу з вирокон Дніпропетровського облсуду від 15 жовтня 1932 р. про Кліменко Анастасію Матвіївну, 55 років, селянку, міцну середнячку, засуджену за арт. 54 КК (*артикул – застаріла назва статті або розділу будь-якого закону, розпорядження тощо*) та за постановою ЦВК та РНК Союзу з 7.VIII.1932 р. до позбавлення волі в далеких місцях ув'язнення на 10 років з конфіскацією майна, з обмеженням у правах на 5 років. За те, що вона займалася крадіжками з колгоспних ланів шляхом зрізання колосків, де її було затримано на місці крадіжки з одним лантухом колосків. Покликання касатора на скасування арт. 351 КПК уваги не заслуговує, тому що міра соцзахисту відповідає скоєному та соцнебезпеці засудженої... А тому, керуючись арт. 365–370 КПК, суд ухвалив: касаційну скаргу залишити без наслідків, а вирок – у силі».

Ухвала касаційної колегії Верховного Суду УСРР. 25 грудня 1932 р.

Джерело 7

«Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.: запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які продовжують вперто ховати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності)».

Телеграма І. Сталіна керівникам УСРР. 1 січня 1933 р.

Проаналізуйте перелік причин Голодомору 1932–1933 рр. Визначте, які з них були безпосередніми провісниками Голодомору, а які засвідчили його кульмінацію.

ПРИЧИНИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

- Новорічна (від 1 січня 1933 р.) телеграма І. Сталіна українському селянству з вимогою здати державі «прихований» хліб. Початок кампанії тотального пошуку й вилучення продовольства під орудою чекістів.
- Великі обсяги експорту хліба з метою одержати валюту, щоб оплатити замовлене за кордоном устаткування для новобудов важкої індустрії.
- Встановлення нереальних хлібозаготівельних планів, намагання виконати які призвело до конфіскації в селян усіх запасів зерна – насінневого, фуражного, продовольчого.
- Директива І. Сталіна від 22 січня 1933 р. про запобігання масовому виїзду селян, які потерпали від голоду, з УСРР і Кубанського округу Північно-Кавказького краю.
- Заборона на інформацію про голод у Радянському Союзі (діяла до грудня 1987 р.).
- Запровадження надзвичайною хлібозаготівельною комісією в Україні під керівництвом глави радянського уряду В. Молотова законодавства про натуральні штрафи (м'ясом і картоплею) щодо боржників із хлібозаготівлі.
- Реалізація Закону «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. («закон про п'ять колосків»).

3. Документи про сутність Голодомору

Проаналізуйте джерела 8, 9 і виконайте завдання. ►► 1. Узагальнивши свідчення джерел, сформулюйте 2–3 твердження, які розкривають справжню сутність Голодомору 1932–1933 рр. ►► 2. Які факти, що про них ішлося в параграфі, підтверджують намір влади знищити частину української нації?

Джерело 8

«Становище з браком продовольства на селі виявилось тут, у Дніпропетровській області, набагато важчим і серйознішим, ніж я міг передбачити. Я просто завалений щоденними повідомленнями і матеріалами про випадки голодної смерті, опухання і захворювань від голоду. Останніми днями дедалі частіше надходять повідомлення про трупоїдство і людоїдство.

У таких містах, як Мелітополь і Бердянськ, за останні 2–3 тижні на вулиці підібрано по 3–4 десятки трупів. На залізничних станціях (тільки на великих, вузлових) підібрано, за даними ГПУ, близько 150 трупів людей, які померли від голодного виснаження. За даними обласного відділу ГПУ, кількість померлих від голоду або у зв'язку із захворюваннями, що загострилися на ґрунті голоду, становила на 1 березня близько 1600 чоловік. Кількість опухлих або хворих від голоду становила по 23 районах 16 000 чол. Ці дані подекуди, безсумнівно, перебільшені, однак вони не охоплюють ряд інших випадків, які ще не зареєстровані й, відповідно, не обліковані».

Лист керівника Дніпропетровської обласної парторганізації
М. Хатаєвича до І. Сталіна. Березень 1933 р.

Джерело 9

«Найбільш уражені продзатрудненнями – Дніпропетровська, Київська області та Автономна Молдавська СРР. За кількістю сімей, що голодують, з найвищим ризиком захворювань і смертності передує Дніпропетровська область. Більшість тих, хто потерпає від голоду, – колгоспники. До них належать переважно багатосімейні господарства, що виробили незначну кількість трудоднів. Зареєстровані також факти голоду серед колгоспників, що виробили велику кількість трудоднів, але не отримали в колгоспі харчових продуктів внаслідок розбазарювання і крадіжки хліба в момент збирання. Серед одноосібників зазнають продзатруднення багатосімейні, головним чином бідняцькі, господарства. Більшість із них останнім часом не вело сільськогосподарської діяльності.

Сім'ї, що потерпають від голоду, харчуються різними сурогатами (кукурудзяними качанами і стеблами, просяним лушпинням, соломою, травою, гнилими кавунами й буряками, картопляним лушпинням, стручками акації тощо). Зареєстровані факти вживання в їжу м'яса кішок, собак і дохлих коней. Зареєстровано 28 випадків людодства. Більшість із них відноситься до 3-ї декади лютого і початку березня. 19 випадків людодства з 28 припадають на Київську область. У лютому також мали місце 13 випадків труподства».

Довідка ДПУ УСРР «Про продовольчі труднощі та вражені голодуванням райони України». 12 березня 1933 р.

На підставі матеріалу параграфа виконайте завдання. ►► 1. Скориставшись матеріалами параграфа, доведіть, що Голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом українського народу. ►► 2. Чому, на вашу думку, керівники Кремля упродовж багатьох десятиліть приховували факти про Голодомор 1932–1933 рр.?

Доберіть конкретні факти до положень, що характеризують наслідки Голодомору.

Голодомор 1932–1933 рр. призвів: ►► до незворотної зміни демографічної ситуації; ►► руйнації селянського способу життя; ►► втрати традиційних цінностей; ►► переривання зв'язку між поколіннями; ►► втрати історичної пам'яті та, зрештою, зміни соціальної структури української нації; ►► ураження суспільної свідомості страхом та безпрецедентної деморалізації суспільства, ознаки якої подекуди виявляються й досі (постгеноцидний синдром).

Враження від уроку. У чому ви вбачаєте найтрагічніші наслідки Голодомору? Як ви гадаєте, чи цілком подолано ці наслідки? На ваш погляд, чому держава Україна прагне міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом?

Проведіть самооцінювання за алгоритмом, описаним на с. 4 підручника.

Березень 1931 р. – справа проти «Українського національного центру»

Червень 1934 р. – перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва

Січень 1937 р. – ухвалення нової Конституції УРСР

1930

Березень – квітень 1930 р. – суд над «Спілкою визволення України»

1931

1934

Червень 1934 р. – створення при НКВС УСРР Головного управління виправно-трудових таборів (рос. – ГУЛАГ)

1937

1937–1938 рр. – Великий терор

1938

§ 23 Масові репресії в радянській / советській Україні

СЛОВНИК

Тоталітаризм (від лат. *totalis* – весь, цілий, повний) – організація державної влади, для якої характерні цілковитий контроль над усіма сферами життя суспільства, заборона демократичних організацій, ліквідація реальних конституційних прав та свобод, репресії, мілітаризація суспільного життя.

«Чистка» – офіційна назва процесу очищення компартійно-радянського апарату і всієї партії від збюрократилих, корумпованих і ворожих елементів. Насправді так партія позбавлялася інакодумців, усіх тих, хто не мирився з чинопочитанням, нав'язуваним на підставі «демократичного централізму».

Тоталітарна імперія – термін на позначення фактичного політичного ладу Радянського Союзу, що був державою тоталітарного устрою (тоталітарна держава) та включав численні народи із пригнобленням їхніх національних ідентичностей (імперія).

Терор голодом 1932–1933 рр. шокував багатьох представників більшовицької керівної ланки. Не бажаючи бути учасниками злочинної структури, що на неї перероджувалася компартійно-радянська олігархія на чолі з І. Сталіним, вони почали шукати шляхів до виправлення становища. Проба сил відбулася в січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б). Безпосередньо проти І. Сталіна на з'їзді не виступив ніхто. Однак членів Центрального комітету обирали таємним голосуванням. За його результатами у І. Сталіна виявилось менше голосів, ніж в інших кандидатів. Найбільшу підтримку делегатів отримав С. Кіров. 1 грудня 1934 р. С. Кірова було вбито. Причетність І. Сталіна до цієї акції не доведена документально. Але смерть Кірова була вигідна лише Сталіну. Генсек позбувся можливого суперника й одержав переконливі підстави для розгортання терору, спрямованого проти міфічних *«ворогів народу»*. До *«чистки»* компартійного апарату, ВКП(б) і всього суспільства він долучив Наркомат внутрішніх справ СРСР на чолі з Н. Єжовим.

У 30-х роках ХХ ст. у Радянському Союзі остаточно визрів **тоталітарний режим**, заснований на системі насильства, позбавленні людей елементарних прав і свобод, на політичній диктатурі вождів партії, яка уособлювала *«соціалістичну»* державу. СРСР перетворювався на **тоталітарну імперію**.

1. Перші прояви масового терору радянсько-комуністичної влади проти громадян УСРР

Одним із перших кроків до масового терору стала кампанія боротьби зі «шкідниками» та «саботажниками». Ви вже дізналися про «Шахтинську справу», коли на лаві підсудних опинилися представники інженерно-технічної інтелігенції.

Першим судовим процесом проти української гуманітарної інтелігенції став розгляд справи «*Спілки визволення України*» («СВУ»), що відбувся у Харкові в березні 1930 р. Він мав на меті дискредитацію української інтелігенції: на чолі цієї міфічної спілки нібито стояв один із керівних діячів Української революції, віце-президент ВУАН *Сергій Єфремов*. Усього на лаві підсудних опинилося 45 осіб: два академіки ВУАН (С. Єфремов і М. Слабченко), 15 професорів вишів, 10 учителів, письменники, священники, редактори, кооператори, студенти. У минулому 31 звинувачений належав до різних українських політичних партій, шестеро були членами Центральної Ради, двоє – міністрами УНР, один – прем'єр-міністром (В. Чехівський). Третина підсудних працювала в системі ВУАН. Загалом у цій справі пізніше було заарештовано понад 6 тис. осіб.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ **Сергій Єфремов** (1876–1939)

У березні 1917 р. увійшов до складу Української Центральної Ради, згодом був обраний заступником голови УЦР і членом Малої Ради. Після створення Генерального секретаріату УЦР обіймав посаду генерального секретаря міжнародних справ. З вересня 1917 р. очолював Українську партію соціалістів-федералістів. Позбавлений можливості займатися активною політичною діяльністю, проводив велику наукову роботу. У справі «СВУ» засуджений до десяти років позбавлення волі. Помер, за офіційними даними, в березні 1939 р. в одному з таборів ГУЛАГу.

С. Єфремов розповідав письменникові Б. Антоненку-Давидовичу: «Мені сказано на допиті: ви й такі, як ви, повинні зійти зі сцени сьогоденного українського культурного й громадського життя, бо ви являєте собою притягальну силу для прихованих і потенціальних ворогів радянської системи. Українська культура й наука будуть далі розвиватись, але без вас. Отож вибирайте: або ж “СВУ” в тому аспекті, який ми вам пропонуємо, й тоді ви та інші пройдуть через відкритий судовий процес, де не буде жодного розстрілу й взагалі вирокі будуть досить м'які, або суду не буде, а все це пройде через постанову колегії ОДПУ й тоді ми заллємо кров'ю так званих свідомих українців усю Україну».

У 1930 р. сфабрикували нову справу про «контрреволюційну» організацію на зразок «СВУ» – «*Український національний центр*» («УНЦ»). Слідство у справі «УНЦ» тривало упродовж 1930–1931 рр. Звинувачення висунули 50 особам, близько 30 з них були колишніми членами УПСР і УСДРП – основних партій Центральної Ради. Керівництво «УНЦ» приписали М. Грушевському. У 1931 р. вченого заарештували, і він під тиском був змушений визна-

ти свою належність до «УНЦ». Проте через деякий час відмовився від свідчень на попередньому слідстві, після чого «справа УНЦ» зазнала краху. М. Грушевському дозволили жити в Москві, тобто фактично у вигнанні. У 1934 р., під час відпочинку в Кисловодську, після нескладної операції він за нез'ясованих обставин помер.

СЛОВНИК

«**Націонал-ухильництво**» – ідеологічний штамп, що вживався в агітаційно-пропагандистській роботі і стосувався тих членів компартії, які «переоцінювали, перебільшували значення місцевих особливостей».

Справі «СВУ» передували менш резонансні акції, пов'язані з боротьбою проти «**націонал-ухильництва**». Кожен з ухилів уособлював певну групу потенційно опозиційних режиму сил: «**шумськізм**» – працівників радянського і партійного апаратів; «**хвильовізм**» – творчу інтелігенцію; «**волобуєвщина**» – наукову інтелігенцію; «**скрипниківщина**» (від 1933 р.) – так звану ленінську гвардію.

У 1926 р. на політбюро ЦК КП(б)У Л. Каганович звинуватив Наркомат освіти і його наркома О. Шумського в українському націоналізмі, оскільки, мовляв, вони обмежували права національних меншин в Україні. На початку 1927 р. Каганович констатував неймовірний розвал у роботі Наркомату освіти. О. Шумський подав у відставку. Наркомос очолив М. Скрипник. X з'їзд КП(б)У (1927), який відбувся під цілковитим контролем Кагановича, засудив «**націоналістичний ухил Шумського**». З'їзд запропонував проводити рішучу боротьбу з **націоналістичними ухилами**, хоч не зазначив, у чому конкретно вони виявляються.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Михайло Волобуєв** (1903–1972)

Український економіст. Працівник науково-дослідного інституту ВУАН у Харкові. Автор концепції економічної самодостатності УСРР. Підставою для його звинувачень у «націонал-ухильництві» стала стаття «До проблеми української економіки», надрукована в журналі «Більшовик України». М. Волобуєв обґрунтовував, чому народним господарством в Україні мають керувати українські економічні центри. Учений висловив незгоду з «*надмірним вилученням прибутку поза межі України*» і поставив питання про «*доцільність контролю*

Україною та іншими союзними республіками союзних органів».

2. Джерела про судовий процес над «СВУ»

Проаналізуйте фрагмент джерела і виконайте завдання. З'ясуйте, про що в ньому йдеться, коли відбулися описані події, визначте, як автор ставиться до них. Яке значення мали події та явища, висвітлені в джерелі? Поміркуйте, у чому цінність джерела саме для вас, стисло викладіть своє ставлення до подій або діячів, згаданих у ньому.

«Комюніке ДПУ про викриття контрреволюційної підпільної організації СВУ та перші повідомлення в пресі про початок судового процесу в Харкові, тодішній сто-

лиці радянської України, викликали в усіх подив: що ж це за всеукраїнська організація, в якій нема на Україні периферії? Поодинокі особи з різних українських міст, посаджені на стільці підсудних, аж ніяк не вкладалися в поняття периферії. Так само не клеїлось у повідомленнях про існування СУМу – Співки української молоді, цього бойового терористичного додатка до СБУ, репрезентованого на процесі лише двома молодиками. А де ж інші? Чи вони повтікали кудись, чи їх не викрито, чи, може, такої співки взагалі не існувало, бо арифметичне число 2 занадто мале, щоб відповідати поняттю *співка*?.. Проте усім відомо, що органи безпеки ніколи не помиляються, тож і всі дії їхні мають бути одностайно схвалені. Та не тільки схвалені, а можна й треба наперед вимагати суворого вироку тим, кого вихопили з життя непомильні сталінські органи безпеки. Це ставало нормою громадянської поведінки тої радянської людини, що воліла кривити власним сумлінням, ніж стати об'єктом переслідування.

Тільки-но розпочався судовий процес над СБУ в Харкові, як по київських установах і підприємствах почалась кампанія загальних зборів робітників та службовців, на яких одностайно схвалювали резолюції з вимогою застосувати до підсудних найвищу міру покарання – розстріл. Утриматись або, боронь Боже, голосувати проти – було небезпечно, тим-то й була така "одностайність".

Їхати до Харкова треба було з двох причин: по-перше, не виключено, що наступного дня прийдуть до мене брати заднім числом той підпис або ще зажадають належного інтерв'ю, а по-друге, треба кінець кінцем дізнатись, що ж справді відбувається на сцені харківської опери. Радіопередача про перший день процесу, яку я слухав через навушники, бо гучномовців ще не було, вразила не тільки мене. Підсудні, починаючи з Єфремова, вважали за слушний обвинувачувальний висновок, котрий закидав їм терор, готування до повстання та всі ті смертні гріхи, за які розплата могла бути тільки ціною життя. Але, коли допит підсудних дійшов до Петра Холодного з Чернігова, той категорично відкинув його, і засідання суду перервали до вечора, а всіх підсудних одвезли до тюрми... Якась пружина в механізмі добре злагодженого процесу несподівано зіпсувалась, і її треба було конче спішно відремонтувати. На це пішло пів дня, і вечірнє засідання почалося знову з допиту Холодного. Цього разу він беззастережно визнав обвинувачення за слушне, й допит решти підсудних пройшов зовсім гладко. Чому сталась через кілька годин перерви така зміна в поведінці Холодного – ми дізнаємось далеко пізніш, а тим ча-

Судовий процес над «СБУ»: 45 душ на стільцях підсудних, що протягом 42 днів брали участь у лицедійстві, широковідомому тоді під влучною назвою: «Опера СБУ, музика ДПУ» (судовий процес над «СБУ» відбувся в будинку Харківської опери)

сом годі було чимось пояснити її й зрозуміти». (Б. Антоненко-Давидович. «Про самого себе (автобіографія)»)

На основі біографічної довідки, уривків із документів та відомостей з попередніх тем підготуйте розповідь про С. Єфремова за планом: ►► 1. Які основні віхи громадської та політичної діяльності С. Єфремова? ►► 2. Чому С. Єфремов відійшов від політики за радянських часів?

3. Природа партійно-радянського апарату в СРСР. Сутність Великого терору

У 1928 р. І. Сталін здобув у СРСР диктаторську владу. Більше того — тепер він уособлював тоталітарну владу над усім суспільством. Навіть члени політбюро ЦК, які формально за компартійним статутом мали ті самі права, що й генсек, тепер стали такими ж безправними перед диктатором, як і пересічні громадяни. Він міг перетворити кожного на «табірний пил».

Використавши у 1932–1933 рр. проти українського селянства терор голодом, Сталін не залишив поза увагою й інші верстви населення. Репресивна машина не оминула церкви та духовенства, яким відповідно до радянської ідеології не було місця в соціальній структурі. У 1932 р. Сталін проголосив запровадження «безбожної п'ятирічки» й ліквідацію в СРСР до 1937 р. усіх релігійних конфесій і зовнішніх виявів релігійності.

►► Напис на плакаті: «Любий Сталін — щастя народне!» (російською мовою). Яку лінію партії демонстрував глядачам цей плакат?

У березні 1937 р. в СРСР почалася кампанія репресій, відома як *Великий терор*. Сталін заявив, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність *саботажників, шпигунів і диверсантів*. Великий терор розпочався в Україні набагато раніше, ніж в інших регіонах СРСР, майже одразу після приїзду П. Постишева в 1933 р. Однак найбільші масштаби репресій спостерігалися саме в 1937-му.

2 липня 1937 р. Сталін підписав рішення ЦК ВКП(б), на основі якого з'явився таємний оперативний наказ по НКВС СРСР із визначенням «розверстки» «ворогів народу». Вимагалось у найближчі чотири місяці викрити й репресувати 269 тис. «ворогів», із них 76 тис. — за першою категорією (розстріл), а 193 тис. — за

другою (ув'язнення в тюрмі або таборі).

Щоб полегшити виявлення такої кількості «ворогів народу», чекістам офіційно було дозволено використовувати фізичні методи впливу на допитуваних. Під тортурами люди часто визнавали себе винними у скоєнні найхимерніших злочинів, давали неправдиві свідчення проти знайомих і навіть рідних.

1937 рік став переломним у долях багатьох в'язнів-українців. Так, в *урочищі Сандармох* у Карелії (Росія) упродовж кількох днів (з 27 жовтня до 4 листопада) 1937 р. вбили 1111 осіб. У розстрільному списку тих днів було вказано прізвища 201 в'язня-українця, серед них видатні діячі української культури:

→ Центральний меморіал на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» в околицях Києва. Створений 1994 р. для увічнення пам'яті жертв політичних репресій сталінського режиму.

Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Микола Зеров...

Найбільше в Україні місце поховання жертв масових політичних репресій розташоване в

Биківнянському лісі поблизу Києва. Саме тут у 1936–1941 рр. таємно ховали розстріляних органами НКВС репресованих осіб, зрівнюючи могили із землею. На сьогодні, за виявленими й опрацьованими документами, встановлено прізвища 14 191 особи. На думку дослідників, у Биківні поховано не менш як 100 тис. осіб.

У Вінниці унаслідок численних репресій упродовж 1937–1941 рр. було страчено близько 20 тис. осіб. Вінницька область була тоді прикордонним регіоном, межувала з Польщею та Румунією. Там проживало чимало колишніх воїнів Армії УНР та УГА. Совети також із підозрою ставилися до значної польської меншини.

Служіння Сталіну вірою і правдою не врятувало компартійно-радянське керівництво України. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом у червні 1937 р., 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10, зокрема С. Косіора і П. Постишева. Вжив тільки Г. Петровський, якого позбавили посади «всеукраїнського старости», викликали до Москви, але потім забули про нього.

Поміркуйте, з якою метою пропагандисти використовували сюжети «влада і діти». Поділіться припущеннями, як образ партійного вождя в колі дітей мав впливати на сприйняття влади. Які емоції у громадян прагнули викликати пропагандисти такими образами?

→ Плакат із зображенням Сталіна з дівчинкою Гелею (Енгельсіною) Маркізовою. Сталіна – «найкращого друга дітей» – сфотографовано 1936 р. у Кремлі на офіційному прийнятті трудящих Бурят-Монгольської АРСР. Невдовзі батька Гелі було розстріляно як ворога народу, матір заарештовано, вона вкоротила собі віку.

В Україні хвиля репресій у 1938 р. майже не зменшилася. У січні 1938 р. М. Хрущов приїхав до Києва як виконувач обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У. З його ініціативи політбюро ЦК ВКП(б) збільшило ліміт репресованих для НКВС УРСР на 30 тис. осіб. Усього жертвами репресій ДПУ-УДБ НКВС у 1933–1938 рр. стали 360 тис. громадян України. Закінчився Великий терор з усуненням наркома НКВС Н. Єжова в листопаді 1938 р. Його розстріляли за стандартним звинуваченням: «шпигунство на користь іноземних розвідок».

На XVIII з'їзді ВКП(б), який відбувся в березні 1939 р., стало очевидно, що становище Сталіна в партії та державі істотно зміцнилося. Старі партійні кадри були винищені майже цілком. Ставати в опозицію до генсека ніхто більше не наважувався. Так утвердився *«культ особи»*.

Оберіть кілька тверджень про наслідки політичних репресій та на їх основі аргументуйте відповідь на запитання: *Чому внаслідок масових репресій деформацій зазнало все суспільство?*

Наслідки політичних репресій 30-х років ХХ ст. в радянській Україні

- Знищення або нейтралізація в концтаборах потенційних противників тоталітарного режиму. Придушення опозиційних сил, зокрема через створення у кабінетах чекістів фіктивних антирадянських організацій.
- Руйнування горизонтальних зв'язків між людьми (зокрема встановлення нагляду за релігійними громадами і втручання в сімейні стосунки).
- Нав'язування громадянам обов'язкового членства у побудованих на засадах «демократичного централізму» вертикальних структурах (масова партія, комсомол, профспілки, громадські організації).
- Фізичне знищення сотень тисяч українців усіх соціальних верств, розкол суспільства, протиставлення соціальних верств одна одній.
- Занепад української національної культури внаслідок фізичного винищення інтелектуального потенціалу республіки.
- Підтримка головного стимулу до праці на державу – страху. Забезпечення системи таборів ГУЛАГу дармовою робочою силою.
- Деформація морально-етичних відносин і нагнітання атмосфери страху, взаємної підозри, абсолютної покори владі.
- Поразки Червоної армії на початковому етапі війни з гітлерівською Німеччиною через неукомплектованість кадрами кваліфікованих командирів і небажання істотної частини мобілізованих громадян, які пройшли через Голодомор і Великий терор, захищати цю владу.

4. Нова Конституція СРСР

У лютому 1935 р. відбувся VII з'їзд рад СРСР. Напередодні з'їзду пленум ЦК ВКП(б) запропонував внести до його порядку денного питання про зміни в Конституції СРСР, спрямовані на демократизацію виборчої системи. Раніше робітники мали п'ятиразову перевагу над селянами в нормах представництва. Тепер вибори пропонували зробити рівними. Раніше вибори в систему рад були багатоступеневими. Тепер вони мали стати прямими. Раніше делегатів у

→ Будівля Верховної Ради УРСР в Києві. 1936–1939 рр.

Після перенесення столиці радянської / советської України з Харкова до Києва (1934) постало питання будівництва низки адміністративних споруд. Оголошений 1936 р. конкурс на найкращий проект будівлі Верховної Ради, до якого були залучені відомі в Україні архітектори, виграв колектив на чолі з В. Заболотним. Будинок Верховної Ради – один із найкращих на той час архітектурних витворів у країні.

ради кожної ланки адміністративно-територіального поділу висували відкрито – підняттям рук. Тепер вибори пропонували зробити закритими, з кабінками для голосування. Радянська виборча система мала набути парламентської форми.

VII з'їзд рад створив комісію для підготовки проекту нової Конституції СРСР під головуванням Сталіна. У червні 1936 р. проект було опубліковано. Почалося його тривале, майже піврічне обговорення на партійних зборах, зборах трудових колективів або за місцем проживання.

Надзвичайний VIII з'їзд рад 5 грудня 1936 р. затвердив нову Конституцію СРСР. За її зразком були розроблені проекти конституцій союзних республік. Проект *Конституції УРСР¹* опубліковано 1 січня 1937 р. Наприкінці січня *надзвичайний XIV з'їзд рад України* її затвердив.

Утім, радикальна зміна виборчої системи не позначилася на реальній владі, адже ради не були самостійною владою у своїй традиційній формі. Однак демократична процедура виборів створювала загрозу для диктатури партійних комітетів. Виборці могли обрати тих, кого вони хотіли, а не рекомендованих райкомом партії цілком лояльних людей. Щоб такого не трапилося, на кожне місце в системі рад висувався тільки один кандидат – від *блоку комуністів і безпартійних*. У бюлетені для таємного голосування друкувалося тільки прізвище цього кандидата і назва колективу виборців, який його висував. Щоб висловити своє позитивне ставлення до кандидата, виборець не повинен був робити будь-яких позначок у бюлетені, а просто опустити його в урну. Щоб викреслити прізвище кандидата, йому треба було зайти в кабінку для таємного голосування. Однак за умов масових репресій майже не знаходилося сміливців, які наважувалися б викреслити прізвище офіційно схваленого єдиного кандидата від блоку комуністів і безпартійних.

¹ Порядок слів у назвах союзних і автономних республік за новою Конституцією змінився. Наприклад, Українська Радянська Соціалістична Республіка – УРСР.

Поміркуйте, чи можна вважати, що Конституція УРСР / УРСР 1937 року була лише ширмою декларованих свобод, за якою приховувалися порушення прав людини. Чи діяли норми Конституції «соціалізму, що перемиг» у повсякденні? Обґрунтуйте свою думку.

►► Написи на плакатах: «Ласкаво просимо на вибори рідної радянської влади!»; «Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціалістичною державою робітників і селян (Конституція СРСР. Стаття 1). Нехай живе сталінська Конституція!» (російською мовою). Які деталі на плакатах указують на тоталітарний характер режиму в країні попри гасла про народовладдя? Як пропагандистська продукція свідчить про поширення культу особи в країні?

Чому художники, попри очевидне надуживання образом генсека, не могли не зобразити його на плакаті? Чи можна твердити, що пропаганда, усупереч настановам, стала доказом тоталітаризму та культу особи?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► переїзд вищих державних та партійних установ з Харкова до Києва ► судовий процес над організацією «Спілка визволення України» ► схвалення нової Конституції УРСР Надзвичайним XIV Всеукраїнським з'їздом рад.
2. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *тоталітарний режим, тоталітарна імперія, «націонал-ухильництво», «шумськізм», «волобуєвщина», Великий терор, «єжовщина», «вороги народу», «безбожна п'ятирічка», культ особи, сталінська Конституція, «СВУ», УНЦ, НКВС, ГУЛАГ, ДПУ.*
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях доби: С. Єфремов, М. Грушевський, Л. Каганович, О. Шумський, М. Скрипник, М. Волобуєв, Н. Єжов.
4. Про який «судовий» процес ідеться в джерелі? Сформулюйте відповіді про конкретні факти, обставини процесу («Що? Де? Коли? Як? Навіщо?»).
«Підсудних привозили з тюрми не в "чорних воронках", а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з тістечками. Організатори явно перегравали... Особливо ці масні й демонстративно великі солодощі, кондитерські вершини тодішнього щасливого життя, були тут не до речі. Проте думаю, що відкинути, відсунути їх підсудний академік Сергій Єфремов, людина великої гідності, не міг. Не могли й інші. Так само не могли відкликати своїх попередніх свідчень, даних у Києві, вимучені довгими днями і ночами без сну. І признання, і театральні солодощі, – все належало до заздалегідь розробленого ритуалу, й підсудні мали коритися йому».

5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.
«Дозволяю, якщо це петлюрівець, політбандит, контрабандист, польський або німецький націоналіст, дописати йому, негіднику, в протокол 40 % того, що він не говорить. За це вас ні партія, ні радянський народ не засудять» (із заяви Житомирського обласного управління НКВС УРСР своїм підлеглим, 1938 р.).
6. У яких твердженнях ідеться про С. Єфремова?
▶ 1. Один із лідерів Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), один із засновників Української Центральної Ради. ▶ 2. Член Спілки радянських письменників України, автор творів, присвячених подіям 1917–1920 рр. ▶ 3. Очолював делегацію УНР у переговорах з Німеччиною та її союзниками в Брест-Литовську. ▶ 4. Повернувшись з еміграції, очолив Всеукраїнську академію наук. ▶ 5. Засуджений у «справі СВУ» як один із керівників антирадянської організації.
7. Які особливості життя 30-х років ХХ ст. викрито в тогочасних анекдотах?
1. «Чужинець запитує радянського громадянина: “Як поживаєте?” – “Як пасажери в автобусі...” – “???” – “Одні сидять, а інші трусяться”».
2. «Сталін загубив люльку й подзвонив до НКВС, щоб знайшли. Через якийсь час люлька знайшлася, і Сталін телефонує до НКВС, мовляв, не треба шукати, бо люлька є. Звідти повідомляють, що за люльку арештовано вже десятьох осіб. “Випустити”, – наказує Сталін. “Не можна”, – відповідають у НКВС. “Чому?” – питає Сталін. – “Усі десять зізналися, що вкрали вашу люльку”».
3. «На сцені висить портрет Сталіна. Доповідач говорить про Сталіна. Хор співає пісні про Сталіна. Артисти декламують вірші про Сталіна. Що це таке? Відповідь: вечір, присвячений пам'яті Т. Шевченка».
8. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження:
«Масштаби репресій десятикратно зросли якраз після прийняття “найдемократичнішої у світі” Конституції».

§ 24 Освіта, наука, література та мистецтво в радянській / советській Україні

Одним із основних для радянської влади було гасло культурної революції. Газети щодня друкували короткі зведення про культурне будівництво, що розглядали як фронт — не менш важливий, ніж продовольчий, вугільний, металургійний тощо. Проте назвати революційними культурні здобутки комуністичної доби було би помилковим. Передусім через сталінські репресії. Однією рукою режим розгортав культурне будівництво, створював умови для розкриття народних талантів і розвитку масової культури. Підтримувана народом, ця діяльність була справді революційною за масштабами. Проте другою рукою тоталітарна держава знищувала таланти. Від репресій особливо страждала культурна еліта.

Не менш важливим є і те, що тоталітарна влада ще з ленінських часів ставилася до культури вкрай прагматично — передусім як до важеля зміцнення політичної влади. Тому культурне життя набуло вкрай політизованих форм, а саму культуру розглядали як підґрунтя ідеології. Більшовицький режим цілеспрямовано нищив надбаня попередніх поколінь: руйнував старовинні будівлі, які нібито заважали реконструкції міст; за валюту на закордонних ринках продавав націоналізовану культурну спадщину; вів боротьбу з митцями, які прагнули зберегти національні традиції. Радянська держава, діючи методами пропаганди й терору, намагалася обмежити внутрішній світ людини цінностями, які не суперечили ленінській доктрині влади і власності.

1. Особливості культурно-освітнього процесу доби

Партія контролювала зміст національно-культурного процесу й вимагала, щоб культурне життя було *національним за формою і соціалістичним за змістом*, тобто не суперечило доктрині. Політизація культурного процесу не приховувалася. Метою її було формування в суспільній свідомості певних стереотипів, які зробили би поведінку широких мас населення прогнозованою.

Партійні вожді часто заявляли, що народні маси слід долучити до культурних надбань усього людства. Однак із розмаїття загальнолюдської культури ретельно добирали тільки фрагменти, корисні для більшовицької пропаганди.

ЗАУВАЖТЕ

Попри проголошену загальну ідеологічну кампанію з коренізації та створення умов для розвитку національностей, водночас відбувалася російська експансія в культурі. Росіяни ніколи не визнавали себе національною меншиною в Україні. Советська русифікація, на відміну від імперської, охопила всю українську територію (адміністративну та етнічну), що перебували у складі СРСР, всі прошарки населення, навіть селян-

ство. Зросійщення здійснювалося за допомогою численного державного й партійного апарату й мільйонів поселених в Україні росіян, за активного сприяння Російської православної церкви. Після телеграми Сталіна 1933 р. відбулося припинення українізації і знищення більшості українських письменників. Постановою ЦК КП(б) 1938 р. в школах республіки було запроваджено обов'язкове вивчення російської мови.

→ Колона піонерів на демонстрації в день 10-річчя оголошення Першої світової війни. Київ. 1924 р.

До весни 1927 р. українізація залишалася апаратною кампанією. З приходом у березні того року в Наркомат освіти УСРР М. Скрипника її було перенесено у сферу освіти, науки і культури. Представники національної інтелігенції, які в минулому будували демократичну державність свого народу, отримали можливість докласти сил до розбудови радянської України.

СЛОВНИК

Піонери — члени масової дитячої більшовицької організації, що об'єднувала радянських школярів віком від 9 до 14 років. Основною її метою було виховання дітей у дусі відданості комуністичній партії та радянській державі.

Сформулюйте заголовок пункту як питальне речення і завершіть його за таким алгоритмом: *ми вважаємо..; тому що..; отже...*

2. Розвиток освіти

Позитивні результати мали заходи з *ліквідації неписьменності серед дорослих (лікнепу)*. У 1921 р. Раднарком УСРР зобов'язав усе неписьменне населення віком від 8 до 50 років навчатися грамоти. На подолання неписьменності дорослого населення в роки перших п'ятирічок виділяли чималі кошти. Тих, хто працював, змушували відвідувати заняття в школах грамоти в позаробочий час.

На початку 1936 р. було підбито перші підсумки багаторічної кампанії лікнепу. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили рішення завершити її до кінця другої п'ятирічки, тобто за два роки. І хоч багато людей похилого віку не бажали вчитися, результати виявилися разючими: якщо 1897 р. в українських губерніях налічувалося 72 % неписьменних, то в 1939 р. у віці до 50 років таких було лише 15 %.

З 1924 р. почалася підготовка до *запровадження чотирирічного обов'язкового початкового навчання дітей*. У містах це завдання виконали за кілька років. Однак у 1927/28 навчальному році поза школою ще залишалося близько третини дітей шкільного віку.

У липні 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про загальне обов'язкове навчання». Щоб реалізувати принцип обов'язковості навчання, потрібні були нові шкільні приміщення, учительські кадри, підручники й посібники.

У травні 1934 р. у країні запровадили єдину структуру загальноосвітньої школи трьох типів: початкова (чотирирічне навчання), неповна середня (семирічне) і середня (десятирічне).

У 1931 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, у якій ішлося про те, що початкова та середня школа «повинна виховати покоління, здатне остаточно встановити комунізм». Учитель мав дотримуватися навчальних програм і текстів підручників. Особливо контролювалося викладання історії. Навчальний предмет «історія» відновили 1932 р. Ще у 1924/25 навчальному році історію як навчальну дисципліну звали майже нанівець, оскільки почали працювати за комплексними програмами. Предметом вітчизняної історії вважали історію СРСР. Під нею розуміли історію Росії з деякими відомостями про минуле інших національних республік. Тоді ж основною формою організації навчального процесу став урок із групою учнів та визначеним розкладом занять.

Здійснюючи курс на коренізацію, нарком освіти М. Скрипник дбав про національну школу, навчання у якій здійснювалося мовою місцевого населення. На початок другої п'ятирічки в українськомовних школах навчалося понад 80 % учнів. Це відповідало частці українців у складі населення республіки. Національні меншини мали свої школи – російські, єврейські, польські, німецькі, болгарські, молдавські, татарські тощо. Коли політику коренізації було припинено, у школах національних меншин почали викладати російською або українською мовами.

У неросійських школах з 1938/39 навчального року запровадили обов'язкове вивчення російської мови. Передбачалося вивчати її з 2-го до 10-го класу. Оскільки планувалося 4–5 уроків з мови на тиждень, саме російська мова ставала основною навчальною дисципліною. Навчальні програми з інших предметів істотно скорочувалися. Так почалася *русифікація української школи*.

➤ Мітинг із нагоди відкриття чотирирічної трудової школи в хуторі Романівський на Донбасі. 1928 р.

➔ Урок малювання в дитячому будинку на Сирці. Київ. 1924 р.

Проаналізуйте джерело. Поміркуйте, чи пов'язані процеси розбудови системи освіти та пропаганди комуністичної ідеології. Відповідь обґрунтуйте прикладами з джерела.

«З'їзд зазначає, що, незважаючи на шкідництво ворогів народу – троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів – на різних ділянках культурного будівництва, більшовики України під керівництвом ЦК ВКП(б) прийшли до свого XIV з'їзду з величезними успіхами на фронті національно-культурного будівництва. [...] За час існування Радянської влади на Україні збудовано 5653 нові школи. У 21 656 школах навчається понад 5 млн дітей. У 117 вишах навчається 110 тис. студентів. Науково-дослідні інститути, театри, кіно, радіо, література, преса, образотворче мистецтво – все це набуло велетенського розмаху завдяки невтомній допомозі більшовицької партії і демонструє собою торжество ленінської національної політики.

XIV з'їзд КП(б)У з особливою силою підкреслює необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх школах, а також у вузах. Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці чинили всякі мерзоти і підлості, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів. Зусилля троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братерської дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відновлення капіталістичного рабства». (Резолюція XIV з'їзду КП(б)У про підсумки й завдання в галузі культурного будівництва. Червень 1938 р.)

3. Розвиток вищої школи та науки

Після ліквідації університетів наукові дослідження зосередилися переважно в установах *Української академії наук*. У червні 1921 р. вона була названа *Всеукраїнською (ВУАН)* і підпорядкована Наркомату освіти. ВУАН працювала у 20-х роках ХХ ст. у складі трьох відділів: *історико-філологічного, фізико-математичного й соціально-економічного*.

З 1930 р. у ВУАН основним осередком наукової роботи стали *інститути*. Академія наук почала працювати за планом. Держава цілком фінансувала Академію і контролювала виконання планових завдань. У науково-дослідних

↑ Студенти Дніпропетровського комуністичного вищого навчального закладу у фізичній лабораторії. 1932 р.

↑ Збирання книжок для сільських мешканців. Харків. 1935 р.

інститутах та інших осередках ВУАН було досягнуто вагомих результатів. *М. Крилов* та його учень *М. Боголюбов* створили нову наукову галузь – *нелінійну механіку*. Світового визнання набули фундаментальні праці математиків *М. Кравчука*, *М. Крейна*, *Г. Пфейффера*.

В Українському фізико-технічному інституті в Харкові ввели в дію прискорювач елементарних частинок, на якому одержали ядерну реакцію через розщеплення ядра літію. Праці *Л. Ландау*, *Є. Ліфшиця* та інших науковців інституту свідчили про народження в Україні центру теоретичної фізики світового рівня.

Від середини 30-х років у ВУАН прискорився розвиток досліджень у галузі техніки. Праці *Є. Патона* та його учнів підвели наукове підґрунтя під теорію зварювання і вивчення міцності зварних конструкцій. У 1934 р. було створено інститути електрозварювання та гірничої механіки.

Академічні кафедри і комісії, очолювані *Д. Багалієм*, *М. Василенком*, *М. Грушевським*, *М. Слабченком*, плідно працювали над проблемами історії України. Літературознавство розвивали *М. Возняк*, *С. Єфремов*, вагомим внеском у мовознавчу науку були праці *А. Кримського*. Однак українознавчі дослідження влада постійно критикувала як націоналістичні, а згодом репресувала найавторитетніших учених.

У 1936 р. під час затвердження нового статуту *ВУАН* було перейменовано на *Академію наук УРСР*.

Головним завданням *вищої школи* була підготовка спеціалістів для народного господарства. Треба було замінити тих, хто емігрував за кордон або був позбавлений роботи за фахом через політичну недовіру.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ Валентина Радзимовська (1886–1953)

Біологиня, засновниця української школи фізіологів і біохіміків, громадська діячка. Походила з української шляхетної родини Василя і Любові Яновських. Закінчила медичне відділення Київських вищих жіночих курсів. Працювала в Київському університеті й Київському медичному інституті. Захистила докторську дисертацію з фізіології та біохімії. Досліджувала проблеми біохімії ізольованих клітин, кислотно-лужного балансу за туберкульозу та інших патологій, дитячу фізіологію. Заарештована у справі СВУ, пізніше звільнена. За німецької окупації 1941–1944 рр. працювала в навчальних і медичних установах Києва та Львова. Емігрувала до Братислави, а потім до Мюнхена, де викладала в університетах. 1950 р. виїхала до США, де й померла.

Кількість вищих навчальних закладів в Україні збільшилася з 19 в 1914/15 навчальному році до 129 в 1938/39, а чисельність студентів у них – відповідно з 27 до 124 тис. Радянська Україна за чисельністю студентів випередила, зокрема, Велику Британію (50 тис.), Німеччину (70 тис.), Францію (72 тис.). Уперше центрами вищої школи стали 28 міст.

У 1933 р. відновили діяльність університети в Києві, Дніпропетровську, Одесі й Харкові. Наприкінці 1935 р. було скасовано обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів.

Наведіть по три приклади позитивних і негативних результатів більшовицької політики у сфері освіти й науки та дайте власну оцінку цих заходів.

Складіть кросворд на 12 імен визначних українських учених. Запропонуйте однокласникам розгадати його.

↓ Виступ «Живої газети» з нагоди 25-річчя РКП(б). Київ. 1923 р.

4. Особливості літературного процесу 20–30-х років. «Розстріляне відродження»

Для української літератури 20-ті роки ХХ ст. були періодом *національного відродження*. Творчий злет, започаткований Українською революцією, тривав і ширився внаслідок українізації. Виникли численні центри літературної творчості, створювалися різноманітні об'єднання, гуртки і студії, в яких митці експериментували з формою, намагаючись прищепити світові мистецькі досягнення на національному ґрунті.

Зокрема, у Києві сформувалася група *неокласиків*, до якої ввійшли представники різних літературних стилів: *О. Бурґардт (Юрій Клен), М. Драй-Хмара, М. Рильський* та ін. Вони прагнули збагатити українську літературу найяскравішими здобутками західноєвропейської літератури. Їхнім ідейним натхненником був колишній університетський професор, літературний критик і перекладач *Микола Зеров*. Неокласики не визнавали низькопробної революційно-масової літератури, створеної для потреб моменту.

Великим літературним центром була тодішня столиця УСРР – Харків. Тут сформувалися спілка селянських письменників «*Плуг*», літературна організація пролетарських письменників «*Гарт*». У середині 1920-х рр. *М. Хвильовий* і *М. Яловий* заснували «*Вільну академію пролетарської літератури*» (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала понад два десятки талановитих письменників і поетів: *М. Бажана, О. Довженка, М. Куліша,*

→ Молоді письменники та письменниці. Одеська організація Спілки пролетарських письменників «Гарт». 1926 р.

Петра Панча, Ю. Смолича, В. Сосюру, П. Тичину, Ю. Яновського та ін. 1928 р. ВАПЛІТЕ самоліквідувалася.

У 1925 р. розгорнулася дискусія про шляхи розвитку української літератури. Розпочата як суто літературна, вона незабаром була політизована. Політичні звинувачення в націоналізмі адресувалися передусім М. Хвильовому. Приводом став його заклик «*Геть від Москви!*». Хвильовий не вкладав у нього політичного підтексту, він застерігав українських митців від некритичного копіювання культурних надбань інших народів, закликав їх виявляти у своїй творчості національні риси, теми і мотиви. Доки міг, М. Хвильового захищав О. Шумський. На початку 1927 р. під тиском влади його виключили з ВАПЛІТЕ.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Микола Хвильовий** (псевдонім М. Фітільова)
(1893–1933)

Письменник, ініціатор створення ВАПЛІТЕ. Радянська колективізація, Голодомор 1933 р., крах ілюзій, арешт М. Ялового підштовхнули М. Хвильового до самогубства.

«...Непоказна, середнього зросту, щупленька, зі смуглявим обличчям, людина. Я глянув і остовпів. Оцей непомітний маленький чоловічок, у темній косоворотці, в сандалях на босу ногу, з вихростою чуприною – оце Хвильовий? Оце той грізний полеміст, що потрясав і потрясає українським культурним і політичним світом? Це

той, хто вивів з рівноваги навіть самого Сталіна в Кремлі?..» (Г. Костюк. «Зустрічі й прощання: Спогади»)

На межі десятиліть ситуація змінилася. Було ліквідовано всі літературні об'єднання. Для запровадження тотального контролю над творчістю митців утворилися професійні спілки: письменників, художників, композиторів тощо. За допомогою цих спілок влада прагнула уніфікувати зміст культурного процесу за ідеологічними стандартами так званого *соціалістичного реалізму*. Утвердилася жорстка система контролю над духовною творчістю, яка характеризувалася втручанням партійних чиновників у літературно-художнє життя. Під патронатом ЦК КП(б)У відбулася організаційна підготовка I з'їзду письменників України. З'їзд розпочався в червні 1934 р. у Харкові, а після перенесення столиці продовжив роботу в Києві. На ньому було створено *Спілку письменників України*.

Ви вже знаєте, що репресії 30-х років ХХ ст. не оминули українських митців у галузі літератури, живопису, музики, театру. За приблизними підрахунками, в УРСР у 30-ті роки ліквідували близько 80 % творчої інтелігенції. Із 259 українських письменників, які друкувалися у 1930 р., після 1938 р. виходили друком твори тільки 36 (своєю смертю померли лише 7 письменників). Тож літературно-мистецьке покоління 20-х – початку 30-х років ХХ ст., яке було знищене більшовицькою владою, назвали «*Розстріляним відродженням*».

5. Розвиток музичного, театрального мистецтва та кіно

Змістовним було *музичне життя*, у якому провідну роль відігравали Г. Верьовка, П. Козицький, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький. *Капела «Думка»*, створена ще 1919 р., перетворилася на один із найкращих хорових колективів Радянського Союзу. Вона щороку з великим успіхом гастролювала в республіках СРСР.

Продовжували творче життя ветерани української *театральної сцени* М. Садовський і П. Саксаганський, молодші за віком А. Бучма, Н. Ужвій, Г. Юра. Завоювали славу оперні співаки Б. Гмиря, М. Гришко, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Петрусенко.

Плідно працювали *художники* старшого покоління: М. Бойчук, І. Їжакевич, Ф. Кричевський, М. Самокиш, К. Трохименко, О. Шовкуненко; молодші віком – В. Касіян, А. Петрицький. Однак жорна репресій не оминули митців. У 1936 р. за сфабрикованими звинуваченнями чекісти заарештували М. Бойчука та кількох його учнів. Незабаром усіх їх розстріляли.

Порівняйте твори Казимира Малевича «Людина, що біжить» (1933) та Олексія Шовкуненка із серії «Дніпробуд» (1930–1933). Визначте стилістичні особливості виконання цих робіт. Які історичні події відображено?

Одним із найвидатніших українських художників був *Федір Кричевський*. Його оригінальний стиль органічно поєднував мистецькі надбання Європи і національного живопису. В умовах радянської дійсності митець послідовно обстоював національні традиції. Найвідомішим твором Ф. Кричевського є триптих «Життя».

Центральна частина «Сім'я» оспівує родину як найбільшу цінність людського життя. Ліва частина має назву «Любов». Темою картини є те, що дає всьому початок, породжує життя. Права частина – «Повернення». На ній зображено стареньких батьків, які зустрічають сина, котрий повернувся додому без ноги, але з бойовою відзнакою на грудях. Ця частина символізує сумний, драматичний бік життя. Так через символічні образи художник утілює ідею, що ґрунтується на глибокій народній мудрості: щастя родини виростає з любові, а знищує його війна.

↑ Ф. Кричевський. Життя. Триптих (Любов. Сім'я. Повернення). 1925–1927 рр.

← В. Касіян. 1 — Гуцул з квіткою. Літографія. 1923 р. 2 — Карпатська мати. Естамп. 1923 р.

Василя Касіяна вважають засновником мистецької школи української графіки, що ґрунтувалася на засадах реалізму. Митець створив понад 10 тис. творів, виконаних у техніках лінориту, деревориту та офорту.

Миколу Самокиша вважають одним із основоположників історичного і батального українського живопису. Знаковим у його творчій біографії було звернення саме до історії України, зокрема історії козацтва.

Вагомі здобутки мало *українське кіномистецтво*. У 1927 р. почалося будівництво найбільшої в Європі Київської кіностудії, обладнаної найсучаснішим устаткуванням. У 1928 р. вийшов на екрани перший фільм

→ М. Самокиш. Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р. 1931 р.

↓ Олександр Довженко

↑ Олександр Довженко під час знімання фільму «Аероград». 1935 р.

Олександра Довженка «Звенигора». Після цього митець одразу здобув славу кінорежисера світового класу. Шедеврами світового кінематографа стали стрічки О. Довженка «Арсенал» (1929), «Земля» (1930) (1958 р. на міжнародному кінофестивалі в Брюсселі цей фільм увійшов до списку 12 найкращих фільмів усіх часів і народів). У 1933 р. митець переїхав до Москви, поставив кінокартини «Аероград» (1935), «Щорс» (1939).

Найяскравішим здобутком українського театрального мистецтва 20-х років стало мистецьке об'єднання «Березіль», до якого увійшло близько 250 театральних діячів та акторів. Було, зокрема, утворено 5 майстерень, режисерську лабораторію, що готувала кадри для всіх театрів України. Засновником та художнім керівником «Березоля» був режисер, актор, драматург **Лесь Курбас**. Від 1931 р. почалося цькування митця. 1933 р. його заарештували, згодом заслали на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, на Медвежу Гору, потім — етапували на Соловки. 1937 р. Курбаса розстріляли в урочищі Сандармох (Карелія).

↑ Лесь Курбас (1887–1937)

Залучивши додаткові джерела інформації, підготуйте повідомлення про творчість одного з митців, згаданих у тексті параграфа. На основі повідомлень учнів класу укладіть альманах «Творчість митців "Розстріляного відродження"».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Складіть речення, використавши поняття та терміни, назви мистецьких об'єднань: *ліквідація неписьменності, неокласицизм, «Розстріляне відродження», «Думка», ВАПЛІТЕ, Спілка письменників України, «Березіль».*
2. Укажіть прізвища українських діячів початку ХХ ст., дотичних до розвитку вказаних сфер культурного життя та науки.

Література	Наука	Образотворче мистецтво	Музичне та театральне мистецтво

С. Єфремов, А. Бучма, А. Кримський, Б. Гмиря, Б. Лятошинський, В. Касян, Г. Верьовка, Г. Юра, Є. Патон, І. Іжакевич, Л. Курбас, Л. Ландау, Л. Ревуцький, М. Бажан, М. Драй-Хмара, М. Зеров, М. Куліш, М. Рильський, М. Волобуєв, В. Радзимовська, М. Хвильовий, М. Боголюбов, М. Бойчук, М. Василенко, М. Гришко, М. Грушевський, М. Крилов, М. Самокиш, Н. Ужвій, П. Тичина, П. Козицький, Ф. Кричевський.

3. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень. ► Посилення ідеологічного тиску на культурне життя, домінування марксистської ідеології, наявність цензури, пропагандистська роль більшовицької культури. ► Розширення сфери вживання української мови. ► Занепад української національної культури внаслідок фізичного винищення інтелектуального потенціалу («Розстріляне відродження»). ► Одержавлення системи наукових та освітніх установ, їх ідеологізація. Регламентація діяльності Всеукраїнської академії наук.
4. До положень, що характеризують розвиток освіти, науки, доберіть конкретні факти.
  - Надання переваг особам робітничо-селянського походження під час вступу до вишів. ► Кампанія з ліквідації неписьменності серед дорослих. ► Жорсткий контроль з боку держави за творчою інтелігенцією.
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.

«Виникла гаряча і гостра літературна дискусія між окремими літературними школами, групами, напрямками, організаціями та їхніми представниками... Ці питання були такі: про орієнтацію українського культурного (і літературного) розвитку (Європа чи Москва?); про українізацію пролетаріату; про роль української інтелігенції в українському культурному будівництві: теорія боротьби двох культур, національне відродження України і т. д. і т. п. При обговоренні цих нових питань М. Хвильовий у своїх літературних памфлетах виявив яскравий націоналістичний ухил. Стало потрібне втручання партії в цю дискусію. На своєму пленумі в червні 1925 р. ЦК КП(б)У, обговорюючи націоналістичні ухили М. Хвильового і його прихильників, визнав їх помилковими, шкідливими, чужими ідеології партії і пролетаріату. І гостро їх засудив» (Є. Гірчак).

«З Лесем Курбасом ми зустрілися в травні 1935 р. на Медвежій горі: мені випало щастя працювати з ним в Медвежегорському театрі, так званому Центральному театрі ББК (Біломорсько-Балтійського каналу). [...] Керівником театру призначили Курбаса. Він приїхав у прекрасному англійському костюмі (втім, в якому його забрали), гарний, сивий, стрункий, наповнений творчими мріями. Взявся ставити "Інтервенцію" Л. Славіна... Прем'єра не відбулася. Закінчилося все драматично. Саме напередодні генеральної репетиції Курбаса звільнили від керівництва театром...» (В. Цеханський).

§ 25 Петлюра і «петлюрівщина»: (де)конструкція імперського міфу. Практичне заняття № 6

1. «Петлюрівщина» в советській пропаганді

Проаналізуйте джерела 1–4 і виконайте завдання. Зробіть висновок, яким напрямом політики більшовиків у 1919–1920 рр. вони присвячені. Які художні засоби використано для втілення пропагандистських ідей?

Напис на плакаті 1: «Ну ж, панові міцніше наклепай! І про барона також пам'ятай!!!»; Напис на плакаті 4: «Кати мучать Україну. Смерть катам!»

1

2

3

4

Подистукуйте на тему: Чому пильна увага більшовицьких пропагандистів у 1919–1920 рр. була спрямована саме на постать С. Петлюри, зокрема карикатуризацію його образу?

На прикладі одного з плакатів поясніть, як пропагандисти маніпулювали історичними фактами. Чому пропаганда не передбачає вільний обмін думками, позиціями, інтерпретаціями? Наведіть 2–3 аргументи, які спростовують позицію пропагандистів.

2. Сучасники про риси вдачі та діяльність Симона Петлюри

На підставі свідчень учасників подій (джерела 5–7), підготуйте розповідь про С. Петлюру за планом: ►► 1. Завдяки яким особистим якостям С. Петлюра став одним з лідерів Української революції? ►► 2. Яка риса в його світогляді найбільше вражала сучасників? Наскільки ця риса є важливою для політика?

►► 3. Яке враження справили розповіді сучасників про С. Петлюру на вас?

→ Симон Петлюра (1879–1926)

Відігравав ключову роль у подіях Української революції. Член Центральної Ради, голова Українського генерального військового комітету (УГВК), входив до першого складу Генерального секретаріату. З листопада 1918 р. – член Директорії та Головний отаман Армії УНР. З лютого 1919 р. до кінця 1920 р. – голова Директорії УНР, фактично одноосібний лідер Української революції.

Після радянсько-польської війни 1920 р., коли можливості подальшої боротьби були вичерпані, Петлюра емігрував до Європи. У 1926 р. підступно вбитий більшовицьким агентом у Парижі.

5. «Петлюру я знав, либонь, з 1905 р. У Центральній Раді в 1917–1918 рр. він був одним з найбільш вдумливих і розвинених політиків. Після того як уступив він до Директорії, я з ним мало зустрічався, але кожного разу робив він гарне враження. Люди, що з ним працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній державний муж з умінням поводитися з людьми, обернутись в трудних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту кмітливість, що так чарує простих людей. В усякому разі... це була єдина безперечно чесна людина в діях, що їх революція винесла у нас на поверх життя. Грушевський – боже, що з його сталося; Винниченко крутиться, мов тріска в ополонці; решта просто дрібні людці. Один Петлюра стояв на своїй позиції, не похитнувшись, і коли б не переможні сили, то свого був би досяг. Та, мабуть, ще не доросли ми до того, щоб самі собі радити. Як нам колись вибивали очі московські бояри й особисті зусилля не могли загальної нікчемності подолати. Один козак із мільйона свинопасів нічого не вдіє... І, може, трагічна смерть єдиного козака тисячу нових народить».

С. Єфремов. «Щоденник»

6. «В українській визвольній боротьбі часів революції Петлюра був історичною особою. Він був головним творцем української армії. Це він своїм ентузіазмом, енергією і глибокою вірою в українську справу більше, як хто інший з тодішніх українських провідників, допоміг відродити століттями приспане національне почуття і дух боротьби за власну державність у нашій народі. І в смутній добі найбільшого політичного хаосу на Україні, на початку 1919 р., коли захиталися у своїй вірі в сили українського народу Грушевський, Винниченко й інші, Петлюра зостався на своїм місці, вів далі непримиренну боротьбу проти московських окупантів. Найбільша заслуга Петлюри в тім, що він тоді врятував український фронт проти більшовизму від остаточного розкладу й розпорошення: дальша боротьба української армії та праця уряду УНР поглибили національну свідомість в українських народних масах і зміцнили в нашій народі волю і стремління до незалежної державності. У другу добу революції українська боротьба, під проводом Петлюри, провадилась виразно й непохитно під прапором незалежної української держави. Під цим прапором тисячі й тисячі найкращих синів України положили тоді свої голови

за волю України і майбутнім поколінням залишили заповіт боротися до останньої перемоги за наш національний ідеал».

І. Мазепа. «Україна в огні й бурі революції»

7. «Петлюра літ близько 38, сухий, середнього росту, з вигляду симпатичний. Освіта: якийсь російський духовний семінар і короткий час філософічного факультету у Львові як надзвичайний слухач. У правильнім війську, як воєнний старшина, ніколи не служив. Справляв враження чоловіка слабого, але на гріш не ласого. Говорив без запалу і неясно – як дипломат старої школи. Від часу, як я з ним розстався в університеті, аж до часу зустрічі на початку повстання знав я замало його розвиток, щоб судити, чи спосіб його творення був наслідком слабого знання чи обережності.

Аргументація його в різних дискусіях була все слабша, непереконалива. Але в українську справу вірив навіть тоді, коли все валилося й коли всі втратили віру. В кожній його бесіді без винятку приходили слова: «Я певний, я глибоко переконаний в цьому» і т. д. І та віра, якої він зрештою аргументувати не умів, була найкращим у нім».

О. Назарук. «Рік на Великій Україні.
Конспект споминів з української революції»

У 1925 р. С. Петлюра започаткував видання в Парижі громадсько-політичного і літературно-мистецького тижневика "Тризуб". Він регулярно виходив аж до окупації Франції у 1940 р. і завоював великий авторитет серед українців, розкиданих по всьому світу. Кореспондентами "Тризуба" були видатні українські політичні діячі, письменники, учені. Його матеріали часто передруковували у світовій пресі.

Дайте стислі відповіді на запитання. ►► 1. Чому, як на вас, ім'я Петлюри стало одним із символів у боротьбі за українську незалежність? ►► 2. Висловіть припущення щодо того, як сам С. Петлюра оцінював шанси Української революції. Чому він не зрікся розпочатої справи? ►► 3. Чому С. Петлюра не зміг утілити в життя задуми з відродження УНР?

3. «Петлюрівщина» як советський міф

Проаналізуйте джерело 8 і проведіть обговорення за запропонованими запитаннями. ►► 1. Які були стосунки М. Грушевського та С. Петлюри під час Української революції 1917–1921 рр.? ►► 2. У якому значенні вжито термін «петлюрівець» у статті?

Підпис під ілюстрацією з газети:

«Проф. М. С. Грушевський, який був колись активним петлюрівцем, тепер покаявся та веде значну наукову роботу»

Газета «Червоний шлях» (Єлисаветград).
20 квітня 1924 р.

8
Проф. М. С. Грушевський, когдe-то активний петлюровець, тепер раскаявшийся и ведущий большую научную работу.

Проаналізуйте фрагмент наукової праці та рекламний плакат (джерела 9–10) і обговоріть у класі. ▶▶ 1. Яка роль кіно та зокрема фільму «П.К.П.» у советській пропаганді? ▶▶ 2. Як створювався образ ворога та викривлення недавньої історії?

9. «Историческая кино-фильма «П.К.П.» (Пилсудский купил Петлюру). Роль бандита Тютюнника исполняет сам герой Тютюнник», – рекламувала фільм-агітку «П.К.П.» – «Пілсудський купив Петлюру» одна з радянських газет. Картину знімали на Одеській кінофабриці ВУФКУ – тобто Всеукраїнського фотокіноуправління з літа 1925 року, а вже 28 вересня наступного в Києві відбулася офіційна прем'єра. Колишня столиця Української Народної Республіки, ймовірно, для цієї місії була обрана не випадково. В очах радянської влади місто продовжувало залишатися «контрреволюційним». Значна частина мешканців, передусім інтелігенція, і далі її не сприймала.

Для досягнення правдоподібності залучаються шалені ресурси. В батальних сценах – масштабних кавалерійських боїв «червоних» із військами УНР, знімаються їхні безпосередні учасники – бійці кінного корпусу котовців. Окремі кадри для фільму робляться в Києві, Варшаві, Тарнові, Львові. Самими справжніми є зброя, одяг, печатки, документи, що показані в картині, форма УНР шилася спеціально на замовлення. Схожими зі своїми історичними

10

↑ Рекламний плакат фільму «П.К.П.»

прототипами мали бути також головні герої картини. Планувалося, що в «П.К.П.» зніметься особисто комдив Григорій Котовський. Однак зіграти себе, доблесного, тому не вдається – 6 серпня 1925 року він гине за загадкових обставин у своєму маєтку Чабанка, що неподалік Одеси. Роль «бандитського ватажка» Тютюнника грає ... сам Юрій Тютюнник. Двома роками раніше внаслідок масштабної оперативної розробки його захоплюють чекісти. Зламаний психологічно, він дає згоду на співпрацю з ними. Пише

листи-«розкаяння», звертається із закликами до колишніх побратимів припинити боротьбу і повертатися до Української СРР, публікує мемуари, які дискредитують українську еміграцію, а ще – дає згоду на зйомки у фільмі.

Фільм «П.К.П.» будувався на контрасті сил добра і зла: позитивними героями в ньому виступають різного калібру радянські достойники і Червона армія, а негативними – діячі з табору УНР. Контраст мав бути настільки різочим, щоб ні в кого, хто подивиться картину, в жодному разі не виникала думка захищати останніх. В гротескному стилі зображається Симон Петлюра, у фільмі він прямо звинувачується в запродавстві, асоціюється з готелем, грішми, опереткою. В ролі антагоніста Петлюри виступає генерал-хорунжий Юрко Тютюнник. У кривому дзеркалі показується союз Петлюри і Пілсудського. Політика останнього ототожнюється з інтересами «кровожерних польських поміщиків», які тільки те й роблять, що плетуть інтриги проти радянських держав. Українські повстанці в стрічці – недолугі й невпевнені шпигуни

→ Актор Михайло Кучинський у ролі Симона Петлюри.
Кадр із фільму

і п'янички. В процесі роботи сценарій багато разів змінювався, на вимоги партійних органів й пропаганди.

Фільм «П.К.П.» вийшов у рік вбивства Петлюри. Смерть Голови Директорії і Головного отамана військ УНР викликала значний резонанс по всій Україні. Для того, щоб уникнути небажаних наслідків, передовсім – недопустити перетворення імені Симона Петлюри на символ українських національно-визвольних змагань, радянська влада розгортає масштабну пропагандистську кампанію із його дискредитації.

Невід'ємною частиною кампанії ненависті, спрямованої проти УНР і конкретно проти Головного отамана Симона Петлюри був фільм «П.К.П.». Юрій Тютюнник це розумів. Тому й відзначає в спогадах: «Треба бути занадто наївним, щоб не знати, що за мету ставили собі “освіти”, коли ото взялися фільмувати з історії нашої боротьби проти Росії. Мета була суто політичною: оганьбити саму ідею боротьби за визволення України».

Український історик Я. Фейзулін про фільм «П.К.П.»

Продумайте стислий план заходів контрпропаганди советським міфам, які частково залишаються жити до сьогодні. Що може зробити держава, громадськість та ви на своєму рівні для їх подолання?

Враження від уроку. 1. Як працювала советська ідеологія та пропаганда, створюючи вигаданих «ворогів народу»? 2. Що, на вашу думку, зумовило становлення советської влади в Україні – ідеологічна кампанія проти українських національних сил чи засоби терору й насилля? Позицію обґрунтуйте.

Проведіть самооцінювання за алгоритмом, описаним на с. 4 підручника.

§ 26 Українські землі у складі Польщі

У грудні 1919 р. держави Антанти визнали право Польщі тимчасово встановлювати власну адміністрацію до східного кордону Польського королівства, утвореного Віденським конгресом 1815 р. Цей кордон увійшов в історію як *лінія Керзона*. Він майже цілком обмежував територію відроджуваної Польщі польськими етнічними землями. Східній Галичині, що була окупована військами Ю. Пілсудського, Антанта надала статус міжнародної території, майбутнє якої мала вирішити Ліга Націй.

Тим часом Польща домоглася відмови УНР від Східної Галичини за Варшавським договором (квітень 1920 р.) і відповідно відмови УСРР і РСФРР за Ризьким договором (березень 1921 р.). Незабаром британський посол у Варшаві дав зрозуміти, що його країна разом з Італією погодиться визнати фактичні східні кордони Польщі. Після цього польський сейм офіційно звернувся до країн Антанти з проханням затвердити положення Ризького договору 1921 р. як «необхідної умови стабільності в Європі». Водночас уряд В. Сікорського урочисто пообіцяв захищати права й задовольняти потреби українського населення.

14 березня 1923 р. Рада послів Антанти в Парижі надала Польщі право володіти Східною Галичиною.

Проаналізуйте карту на с. 241 та виконайте завдання. 1. Встановіть, у складі яких держав перебували 1) Східна Галичина; 2) Північна Буковина; 3) Закарпаття; 4) Хотинщина; 5) Західна Волинь; 6) Південна Бессарабія. 2. Проаналізуйте, в яких містах виникли центри округ ОУН. У яких повітах уряд найактивніше здійснював політику «паціфікації»? Чи пов'язані ці тенденції? Свою думку обґрунтуйте

1. Політика польської адміністрації на українських землях

Внутрішня політика Польщі була спрямована на поглинення «східних **кресів**». Воно мало бути поетапним:

СЛОВНИК

Креси – від польськ. *kres* – границя, кінець, край.

↑ Західноукраїнські землі в 1921–1938 рр.

ЗАУВАЖТЕ

Масив українських земель міжвоєнної Польщі охоплював 130 тис. кв. км (тодішня територія УРСР становила близько 450 тис. кв. км). На цих землях проживало понад 10 млн осіб, або майже 30 % сукупного населення Польщі. У містах подеколи переважало польське та єврейське населення. Наприклад, у 200-тисячному Львові у 1918 р. налічувалося лише 27 тис. українців.

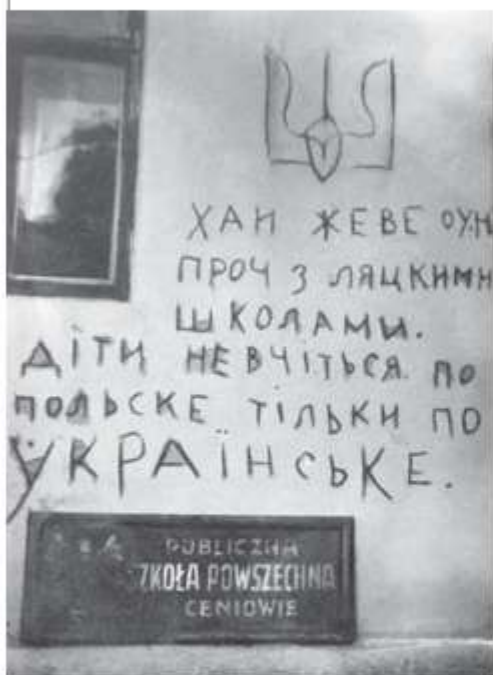
Понад 3 млн українців *Східної Галичини* (з Лемківщиною) належали до греко-католицької церкви. Понад 2 млн українців, які населяли землі, що належали раніше Російській імперії (Західна

Волинь, Полісся, Холмщина з Підляшшям), сповідували православ'я. Контакти між обома українськими громадами з різною історичною долею були слабкими. Польські політичні діячі усіляко намагалися цю роз'єднаність зберегти.

На початку 1920 р. у складі Польщі перебували Лемківщина, Полісся, Холмщина, Західна Волинь і Підляшшя, від 1923 р. — Східна Галичина з центром у Львові. *Західноукраїнські й західнобілоруські землі*, так звані східні креси, становили майже половину території Польщі.

спочатку державним, потім — етнічним. Державна колонізація передбачала підпорядкування непольського населення установам, обов'язкам і правилам, які існували в усій Польщі, а також витіснення на периферію суспільного життя або й цілковиту ліквідацію організацій, створених українцями на попередньому історичному етапі. Етнічна полонізація була розрахована на тривалий період і передусім мала впливати на дітей і молодь.

У 1924 р. сейм ухвалив закон про переведення українських народних шкіл на навчання двома мовами. Історію і географію у них викладали польською мовою. Вивчення польської мови як окремої навчальної дисципліни ставало обов'язковим. У багатьох школах учителів-українців звільняли і замість них

↑ Напис на стіні школи в с. Ценів Тернопільської обл. Вересень 1933 р.

↓ Школа в м. Підволочиськ на Тернопільщині. На стінах — атрибутика: карта і герб польської держави, портрети старих і нових маршалів та президента Другої Речі Посполитої

брали на роботу поляків, які не володіли українською мовою. У такий спосіб *утраквістичні* (двомовні) школи поступово полонізувалися «знизу». Про те, щоб учителі не знали української мови, польський уряд потурбувався окремо.

Єдиним у Польщі легальним вищим навчальним закладом з українською мовою навчання була *Греко-Католицька Львівська богословська академія*, створена на базі греко-католицької семінарії з ініціативи митрополита *Андрея Шептицького* у 1928 р. У середині 30-х років в академії навчалось понад 600 студентів. Без дозволу й проти волі польського уряду у Львові виникло два заклади вищої освіти: *Український університет і Вища політехнічна школа*. У цих «катакомбних» закладах працювали вчені, які втратили роботу після ліквідації українських кафедр у Львівському університеті. Студенти одержували дипломи, які визнавали в Німеччині, Чехо-Словаччині, Австрії, вільному місті Данциг (Гданськ). Український університет у Львові існував майже чотири роки, до 1925-го.

У 1921/22 навчальному році у Східній Галичині українських і польських народних шкіл налічувалося приблизно по дві тисячі. У 1937/38 році кількість українських шкіл зменшилася до 360, а кількість польських залишилася майже на попередньому рівні. Натомість з'явилося понад 2 тис. двомовних шкіл. Тобто двомовні школи створювали здебільшого на базі українських, а не польських.

Полонізація народної освіти найактивніше відбувалася у воєводствах, які раніше належали Російській імперії. Їхнє населення не мало досвіду політичної боротьби, який здобули українці Східної Галичини, тому не могло успішно протистояти полонізаторському завзяттю місцевого начальства. На Волині в 1922/23 навчальному році функціонувало близько 400 українських шкіл, а в 1932/33 – тільки 4.

Економічна занедбаність західноукраїнських земель була особливо різкою. *Основою промисловості залишалися сировинні галузі – нафтова, озокеритна й лісова*, а також галузі перероблення сільськогосподарської та мінеральної сировини. За даними перепису 1931 р., більшість найманих робітників працювала в сільському господарстві. Підприємства належали здебільшого польському або іноземному капіталу. Українцям дали таку-сяку змогу господарювати тільки в кооперативній сфері – українці стали активними учасниками **національної кооперації**.

У 1929 р. Польща зазнала руйнівного впливу світової економічної кризи. Реальна заробітна плата робітників і до того не дося-

↑ Митрополит Андрей Шептицький (праворуч) на львівському летовищі перед вильотом до Варшави

СЛОВНИК

Національна кооперація – господарсько-економічна діяльність на основі національної ідентичності, що покращувала матеріальні умови для розвитку національно-культурного життя та діяльності партій і товариств.

СЛОВНИК

Осадництво – політика заселення польськими колоністами західноукраїнських та західнобілоруських земель, яку проводив уряд Польщі в 20–30-х роках ХХ ст. Осадники отримували від держави найкращі земельні наділи й щедри фінансові субсидії, в їхні руки були передані місцеві органи адміністративної влади.

1920 р. сейм затвердив закон, який передбачав планомірне заселення «східних кресів» польськими військовими й цивільними **осадниками**. Упродовж 1921–1922 рр. осадникам на Волині було виділено 112 тис. гектарів, на Поліссі – 113 тис., у Східній Галичині – близько 200 тис. гектарів. Така політика уряду спричинила колосальну соціальну й національну напруженість. Нерідко самі осадники не витримували ворожого ставлення і поверталися додому. Ще частіше вони не могли впоратися із господарством і відмовлялися від наділів. Хоч політика осадництва тривала весь міжвоєнний період і підтримувалася майже всіма впливовими політичними силами польського суспільства, її підсумки не були істотними. На кінець 30-х років у Західній Україні збереглися тільки 47 тис. осадницьких господарств. Цього було замало, щоб істотно вплинути на національний склад населення «кресів». Панівні кола Другої Речі Посполитої досягли протилежного: розхитали внутрішню стабільність держави й посилили міжнаціональну напруженість у суспільстві.

Дискримінаційний характер аграрного законодавства призводив до того, що багато українських селян змушено емігрували за океан. Вони не могли прогодуватися з тих клаптиків землі, що їм належали. У Канаду та США виїхало майже 200 тис. осіб.

За текстом пункту та уривком джерела підготуйте повідомлення, у якому аргументуйте, чому політика осадництва не дала бажаних результатів.

«На північноукраїнських землях, зокрема на Волині та Поліссі, протягом перших п'яти років після прилучення тих земель до Польщі осаджено понад вісім тисяч родин військових осадників. Дано їм найкращі землі і то в досить великій кількості... від 20 до 80 гектарів. Дістали осадники і дерево на відбудову, і грошей чимало. Щорічно у державному бюджеті чималі кошти передбачено на осадництво. Така опіка осадництвом цілком зрозуміла». (З часопису «Нове життя». 24 лютого 1929 р.)

2. Роль УНДО в суспільно-політичному житті українських земель

Польща не була тоталітарною державою. Діяльність політичних партій не заборонялася, якщо вона не суперечила законам. Однак ліворадикальні (комуністи) і праворадикальні (націоналісти) політичні течії не бажали обмежу-

вати себе рамками польської конституції, тож діяли в підпіллі. Легально інтереси українців обстоювали *націонал-демократи*.

Українська національно-демократична партія утворилася ще 1899 р. У березні 1919 р. її перейменували на народно-трудова. Представниками цієї партії були президент ЗУНР Є. Петрушевич і прем'єр-міністри К. Левицький та С. Голубович.

У травні 1923 р. на з'їзді трудовиків вирішили домагатися від польського сейму автономії для всіх українських земель.

Однак Варшава дотримувалася наступальної тактики на українських землях і не йшла на компроміси в національному питанні. Тому трудовики відмовилися від діалогу. У квітні 1924 р. черговий з'їзд трудовиків висловив *«тверду віру в рішаючу волю золотoverxого Києва відносно долі пошматованих кордонами українських земель»*. Погляд на «золотoverхий Київ» аж ніяк не був орієнтацією на Москву і на радянську Україну зі столицею в Харкові.

Серед трудовиків було чимало вихідців з поглинутої червоною Росією України. Вони легітимізувалися у Польщі, як правило, за допомогою «нансенівського паспорта». Це був міжнародний документ, заснований у 1922 р. Фрїтьйофом Нансеном, комісаром Ліги Націй у справах біженців, що засвідчував особу людини, позбавленої громадянства.

Частина трудовиків утворила у квітні 1924 р. Українську партію національної роботи. Оскільки вони гуртувалися навколо журналу *«Заграв»*, який редагував Д. Донцов, їх часто називали *загравистами*. Завдяки зусиллям останніх виникло ширше угруповання політичних партій – *Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)*. На установчому з'їзді в липні 1925 р. головою УНДО став Д. Левицький. Ця впливова політична сила складалася як з галичан, так і з волинян.

Від 1925 до 1939 р. УНДО було провідною політичною силою серед українців у Польській державі. Воно ставило за мету утвердження державних прав українського народу, забезпечення його права жити власним життям, не підпорядковуючись наказам із Варшави або з Москви.

За умов зростання загрози з боку нацистської Німеччини панівні кола Польщі дозріли до компромісу в національному питанні. Польський уряд обіцяв припинити антиукраїнську, а УНДО – антиурядову пропаганду.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Василь Мудрий (1893–1966)

Співзасновник і заступник голови УНДО (1928–1935), голова УНДО (1935–1939), обраний послом (депутатом) до сейму Польщі (1935). Співробітник референтури зовнішніх зв'язків Проводу українських націоналістів (1943–1944).

На думку нового лідера УНДО *Василя Мудрого*, польсько-українське замирення становило необхідну умову для ймовірного перетворення Західної України в державотворчий чинник. Надій на Велику Україну після Голодомору не залишалося. Від поліпшення від-

носин, названих *нормалізацією*, виграли обидві сторони. Однак місцеві чиновники під гаслом «зміцнення польськості на кресах» поводитися на українських землях як завойовники.

Проаналізуйте фрагменти джерел і виконайте завдання. Порівняйте засади діяльності УНДО та ОУН, задекларовані в програмних документах, за критеріями: 1) мета; 2) методи її реалізації. Зробіть висновок, чому відбулася радикалізація українського національного руху.

«І. Політичні справи

1. Політичною метою УНДО є здобуття Соборної і Незалежної Демократичної Української Держави, і тому партія обстоює політичне самоозначення українського народу на всіх його етнографічних землях...

3. УНДО бореться за суверенні права українського народу, обстоює конституцію – парламентський устрій та загальне, рівне, безпосереднє, тайне і пропорційне виборче право до всіх законодавчих і самоуправних установ.

4. УНДО обстоює рівність усіх громадян перед законом без різниці статі, національності і віри, свободу осідки і заняття, слова і друку, зборів і товариств, станових організацій і страйків, забезпечення правової особистої свободи, незайманості домівки, право на приватну власність і таємницю листування, незалежність суддів і умовність засудів». (Програма УНДО. Схвалена 19 листопада 1926 р.)

«Устрій Організації Українських Націоналістів

А. Загальні означення

1. Український націоналізм є духовний і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття...

9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава...

11. Через державу стає нація повним членом світової історії, бо лише у державній формі свого життя вона посідає всі внутрішні і зовнішні ознаки історичного розвитку...

13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулатом є створення політично-правової організації, означеної [як] Українська Самостійна Соборна Держава.

Б. Державний устрій

2. В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, може забезпечити внутрішню силу Української Нації та найбільшу її відпорність назовні.

4. На чолі упорядкованої держави стане покликаний представницьким органом голова держави, що визначить виконавчу владу, відповідну перед ним та найвищим законодавчим тілом». (Програма Організації українських націоналістів. 1929 р.)

3. Діяльність ліворадикальних (комуністичних) сил

Після захоплення Польщею західноукраїнських земель Комінтерн підпорядкував місцевих комуністів політично й організаційно Комуністичній робітничій партії Польщі, внаслідок чого в КПСГ відбувся розкол. Так само під впливом Комінтерну у червні 1923 р. відбулося об'єднання місцевих комуністів у Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Попри скромну чисельність (близько 4 тис. членів у середині 30-х років), вона була політично активною.

← Погромлена польськими жандармами під час пацифікації читальня «Просвіти». Княгиничі Рогатинського повіту

СЛОВНИК

Пацифікація (від лат. *pacificatio* – умиротворення, замирення, заспокоєння) – офіційна назва репресій щодо населення Західної України, запроваджуваних урядом Польщі восени 1930 р.

Найбільшого впливу на маси комуністи досягли на зламі 20–30-х років ХХ ст., коли Польща переживала глибоку економічну кризу.

Щоб використовувати легальні форми боротьби, керівники КПЗУ утворили *Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання (Сельроб)*.

Улітку 1930 р. набули нових форм протести селян проти важкого податкового тиску. У Львівському, Станіславівському, Тернопільському й Волинському воєводствах комуністи підняли їх на збройну боротьбу. Кульмінацією селянського руху стало *Ліське повстання* у червні – липні 1932 р. У ньому брало участь близько 30 тис. селян. Поліція й армія жорстоко розправилися з повстанцями. Такі розправи називали **пацифікацією** (умиротворенням).

Восени 1930 р. відбувалися масові побиття й арешти, руйнування кооперативів і відділень «Просвіти», закриття шкіл тощо.

У другій половині 30-х років вплив КПЗУ помітно послабшав.

4. Український праворадикальний (націоналістичний) рух

Організаційне оформлення **націоналістичної** течії в українському визвольному русі започаткували Січові стрільці – найбоездатніша формація Армії УНР. У 1920 р. вони утворили *Українську військову організацію (УВО)*. Завданням УВО було розгортання збройної боротьби проти польської окупації. Організацію очолив колишній командир Січових стрільців *Євген Коновалець*.

Після санкціонування Антантою польської окупації Східної Галичини більшість членів УВО зневірилася в перспективах боротьби. Організація скоротилася, у ній залишилися тільки ті, хто вважав тероризм ефективною зброєю.

СЛОВНИК

Український націоналізм – політична ідеологія, а також громадсько-політичний рух, що ставить на меті створення і розвиток української самостійної національної держави та/або захист національної самобутності. Націоналізм вимагає насамперед національної самосвідомості, усвідомлення національної спільності групи людей.

Інтегральний націоналізм – націоналістична ідеологія ОУН, що заперечувала ліберальні цінності й проповідувала рішучі дії заради національних інтересів. Виразні основи інтегрального націоналізму можна знайти в працях Д. Донцова, хоча його авторитет визнавали не всі фракції ОУН.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Євген Коновалець** (1891–1938)

Під час боїв на г. Маківка у червні 1915 р. потрапив у російський полон. У 1917-му таємно прибув із Царицина до Києва. З січня 1918 р. – беззмінний командир полку Січових стрільців. У Армії УНР 1918–1919 рр. командував дивізією, корпусом Січових стрільців під час бойових операцій проти більшовицьких та денікінських військ. Один з організаторів Української військової організації (УВО, 1920), співзасновник Організації українських націоналістів (ОУН, 1929), перший голова її Проводу. Убитий агентом НКВС у Роттердамі (Нідерланди).

Організація українських націоналістів (ОУН) виникла в лютому 1929 р. у Відні. До її створення були причетні УВО та студентські угруповання.

ОУН не була політичною партією парламентського типу. З одного боку, вона виникла як політичний рух із власною ідеологією, яка, втім, ще потребувала розвитку. З іншого боку, вона була суворо законспірованою організацією військового типу. Військова організація постала з УВО. Власне, УВО не одразу розчинилася в ОУН. До середини 30-х років ХХ ст. вона зберігала організаційну самостійність, виконуючи роль бойової фракції ОУН.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Дмитро Донцов** (1883–1973)

Український літературний критик, публіцист, філософ, політичний діяч, один із перших керівників Союзу визволення України (СВУ), головний ідеолог українського інтегрального націоналізму. Навчався у Віденському університеті. У 1919–1921 рр. очолював Українське пресове бюро при посольстві УНР у Берні (Швейцарія). Повернувся до Львова у 1922 р., редагував журнали «Літературно-науковий вісник», «Заграва», «Вісник», друкувався у німецькій, швейцарській та польській періодиці. 1926 р. написав свою провідну роботу «Націоналізм». 1939 р. емігрував за кордон (Угорщина, Чехія, Німеччина, Франція, США, Канада), з 1947 р. до самої смерті жив у Монреалі (Канада). Упродовж 1948–1953 рр. викладав українську літературу в місцевому університеті.

Націоналісти не переоцінювали можливості індивідуального терору. Вони обстоювали ідею, що шлях до самостійності України прокладуть тільки дії мас, спрямовані на розхитування й знищення окупаційних структур. Водночас Є. Коновалець та його однодумці вважали терор корисним для досягнення поставлених цілей.

Найвідомішою терористичною акцією ОУН стало вбивство у Варшаві в червні 1934 р. польського міністра внутрішніх справ генерала Б. Перацького. Його знищили у відплату за пацифікацію 1930 р. Реакцією влади на цей теракт було створення концентраційного табору в *Березі Картузькій*.

СЛОВНИК

Екзекутива (від лат. *executio*) – виконавчий орган.

Упродовж 1935–1936 рр. у Варшаві й Львові відбулися процеси над учасниками замаху на Б. Перацького та членами Крайової **екзекутиви** ОУН на Західній Україні. На лаві підсудних країна побачила молодих революціонерів, переконаних у правоті своєї справи. Серед них привертала увагу **С. Бандера**, який з січня 1933 р. очолював Крайову екзекутиву ОУН, і організатор замаху на Б. Перацького М. Лебідь. Варшавський і львівський процеси сприяли популяризації ОУН серед української молоді.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ **В'ячеслав Липинський** (1882–1931)

Український політичний діяч, історик, історіософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму. Один із організаторів Української демократично-хліборобської партії та «Українського союзу хліборобів-державників». За Гетьманату – посол України в Австрії. Видавав неперіодичні збірники «Хліборобська Україна» (1920–1925), де друкувався його історіософський трактат «Листи до братів-хліборобів» (окремо виданий 1926 р.).

Між закордонним **Проводом українських націоналістів (ПУН)** і Крайовою екзекутивою від початку склалися напружені стосунки. Поширилися чутки, що польські спецслужби отримували інформацію від деяких членів закордонного проводу ОУН. Це не відповідало дійсності, але відчуженість між молодими бойовиками в Західній Україні та старшими за віком функціонерами в еміграції почала стрімко наростати.

У травні 1938 р. радянський агент убив Є. Коновальця. ОУН

залишилася без керівництва напередодні вирішальних в історії Європи подій і незабаром розкололася.

↑ Молоді революціонери та революціонерки ОУН. 30-ті роки ХХ ст.

Проаналізуйте фрагменти джерел і виконайте завдання. Порівняйте подані тексти з опрацьованими раніше джерелами про політичні процеси в СРСР.

▶▶ 1. Що ви вважаєте найістотнішою відмінністю? ▶▶ 2. Як сприймали ці процеси в суспільстві? Чи однаковою була реакція преси? Чому?

«Преса цілого світу вислала до Варшави своїх кореспондентів. Як-не-як, а на лаві підсудних було 12 здогадних членів широко розгалуженої революційної організації. Всі відчували і зрозуміли, що Варшавський процес – це не тільки сенсація, але й історична подія». (*Львівська газета «Новий час». 1935 р.*)

«Ті люди вбили, бажаючи служити справі свого народу. Ми не думаємо, що таким способом вони їй добре служили. Успішно служать вони їй щойно тепер: три четвертини польської преси, що протягом сімнадцяти років не хотіли знати слова «український», протягом цих трьох тижнів навчилися цього слова і вже його не за-

будуть. А люди, які не писали інакше, як про "гайдамаків", сьогодні соромляться тієї дурної банальщини. 17 років товкмачили нам, що поширювання, навіть з допомогою насильства, на окраїнах польської мови є рівнозначним із поширюванням польськості, прищеплюванням любові до Польщі. А ось тут ці люди, хоч знають польську мову, не хочуть говорити по-польськи... Вчили нас, що ціла та "Україна" є штучним творивом, яке зникне з останніми слідами австрійської держави, твором якої вона була. А тим часом – це та "Україна" своєю ненавистю до нас бухає сьогодні сильніше, ніж за тих давніх, неспокойних часів... Треба, щоб усі в Польщі замислилися над загадкою тих контрастів». (К. Пушинський. Стаття в «Літературні відомості». 15 грудня 1935 р.)

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► створення Організації українських націоналістів (ОУН) ► визнання країнами Антанти входження Східної Галичини до складу Польщі ► проведення польською владою акції пацифікації ► заснування Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО).
2. Покажіть на карті українські воєводства Польщі. Встановіть території, де розгорталася пацифікація.
3. Складіть речення, використавши поняття, терміни, назви організацій: *«східні креси», утраквістичні школи, пацифікація, Українське національно-демократичне об'єднання, Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання, Українська військова організація, Організація українських націоналістів, український націоналізм, інтегральний націоналізм, осадництво.*
4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях Західної України в міжвоєнний період: А. Шептицький, В. Мудрий, Є. Коновалець, С. Бандера, Д. Донцов, В. Липинський.
5. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.
► УНДО категорично заперечувало будь-яку співпрацю з державною адміністрацією. ► Польський уряд гальмував розвиток народної освіти, перетворював українськомовні школи на утраквістичні. ► КПЗУ виступала ініціатором консолідації всіх національних сил. ► Підтримка переважною частиною населення центристської політичної сили – УНДО. ► ОУН прагнула демократичним шляхом домогтися незалежності та соборності України. ► Легальність політичних партій, діяльність яких не суперечила польському законодавству. ► Отримання українцями широких національно-культурних прав і високих адміністративних посад у державних органах влади.
6. Прокоментуйте подію (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.
«Окруживши село зі всіх сторін та розставивши сторожі на всіх дорогах, около години 5 вечора кінні патрулі уланів в'їхали в передмістя Яворова: Наконечне, Наконечне-Кінець і с. Поруденко... Задержаних зібрано в гуртки, яких патрулі гнали до будинку читальні "Просвіти". Кінний конвой змушував проваджених бігти, а коли деякі старі люди... не могли бігти, то бито їх палками по голові та де попало... Перевіривши виписаних на листі громадян та замкнувши їх в одному з приміщень читальні, коло години 9 ввечері улани розпочали биття. Викликували одного за другим по імені до другої кімнати, де при столі сидів поручик та кілька підстаршин, а біля них стояла лавка та кілька жовнірів, які виконували езекуції...»
7. Поміркуйте, що дає підстави для запропонованого нижче висновку.
«Результатом політики "зміцнення польськості на кресах" було тотальне відчуження українців від польської держави. Замість того, щоб наблизити українців до себе, наочно демонструючи їм переваги демократії, і спонукати до активної творчої ролі у державному житті, польський уряд постійно застосовував репресії» (сучасний український історик Я. Грицак).

1924

Вересень 1924 р. – Татарбунарське повстання в Південній Бессарабії

1938

2 листопада 1938 р. – Віденський арбітраж; передача Угорщині майже 100 населених пунктів Карпатської України

1939

12 лютого 1939 р. – вибори до Союму Карпатської України

15–18 березня 1939 р. – окупація угорськими військами Карпатської України

15 березня 1939 р. – проголошення незалежності Карпатської України

§ 27 Українські землі у складі Чехословаччини та Румунії

ЗАУВАЖТЕ

Назву ЧСР у 1918–1920 і 1938–1939 рр. слід писати «Чехо-Словаччина». Це пов'язано з наданням Словаччині статусу автономії 1938 р. На початку жовтня було затверджено уряд Словаччини. Перша Чехословацька республіка припинила існування, а наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехо-Словаччини увійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

На основі рішень *Сен-Жерменського мирного договору 1919 р.* і *Тріанонського мирного договору 1920 р.* Закарпатська Україна ввійшла до складу Чехо-Словаччини на правах автономії. У демократичній Чехо-Словаччині становище українців було кращим, ніж в інших державах. Держава не здійснювала цілеспрямованої асиміляції населення і навіть уживала певних заходів для економічного розвитку Закарпаття. Однак, попри узяті на себе зобов'язання, реального автономного статусу забезпечено не було, і в назві країни риска зникла. Лише в жовтні 1938 р. було створено перший автономний уряд на чолі з А. Бродієм. Дуже швидко замість нього головою уряду і прем'єр-міністром Карпатської України обрали

А. Волошина. Автономія Карпатської України мала важливе політичне значення: закарпатські українці довели, що вони готові до державницького життя, є складовою частиною великої української нації, мріють про об'єднання всіх українських земель. Окрім того, реалізація державницької ідеї у формі автономії в європейській державі була правовим прецедентом, який засвідчував у світі нерозв'язаність українського питання.

1. Економічне становище карпатоукраїнців у складі Чехословаччини

Становище карпатоукраїнців було кращим, ніж становище українців у Радянському Союзі, Польщі або Румунії. У Чехословаччині міцними були демократичні традиції. Кожен, хто поважав конституцію, користувався проголо-

шеними в ній свободами. До того ж чехословацький уряд намагався економічно розвинути цей найвідсталіший в усій Європі край. Зокрема, будували сучасні дороги й мости, електрифікували міста і села.

Уряд відібрав у поміщиків землю, поділив її на **парцели** й через банк продав селянам. Понад 32 тис. селянських господарств одержали додатково 29 тис. гектарів землі. Однак через перенаселеність, дефіцит ріллі у гірському краї та примітивну агрокультуру більшість селян бідувала. Під час Великої депресії – потужної світової економічної кризи 1929–1933 рр. – чимало з них були змушені брати банківські позички, щоб звести кінці з кінцями. У неврожайні роки село потерпало від голоду.

Закарпаття було індустріально занедбаним краєм. Частка промислової продукції в сукупному суспільному продукті не перевищувала 2 %. За переписом 1930 р., у промисловості працювало лише 16 тис. осіб. За два міжвоєнні десятиліття не з'явилося жодного нового великого підприємства. Підприємців цікавила лише сировина, яку звідти можна було вивезти. Уряд не бажав фінансувати промислові об'єкти в місцевостях, де був брак кваліфікованої робочої сили.

СЛОВНИК

Парцела (від франц. *parcel*) – мала земельна ділянка

Схарактеризуйте економічне становище Закарпаття у складі Чехословаччини 3–5 означеннями, обґрунтовуючи вибір кожного.

2. Політичне становище карпатоукраїнців

Політичне життя в Закарпатті, попри економічну й культурну відсталість, було надзвичайно насиченим. На регулярних виборах місця до чехословацького парламенту виборювало до 30 партій. Впливовою політичною силою були **українофіли**, які гуртувалися в **Українському національному об'єднанні (УНО)**. Українофільський рух спирався на традиції народовців ХІХ ст. Його підтримувала національна інтелігенція, яка швидко зростала у сприятливих умовах демократичного ладу. Українофіли боролися за пробудження націо-

ЗАУВАЖТЕ

Карпатська Україна (офіційна назва – Карпато-Українська держава) – назва автономної Української республіки у складі Чехо-Словаччини в 1938–1939 рр. і Української незалежної держави на Закарпатті в березні 1939 р. Неофіційно назва **Карпатська Україна** вживалася і до 1939 р. для означення території Закарпаття.

Закарпаття в усталених географічних кордонах мало площу 12,8 тис. кв. км. Після відокремлення від Угорщини в 1919 р. було створено окрему адміні-

стративну одиницю, трохи меншу за територією (11,4 тис. кв. км) – **Підкарпатську Русь**. Вона складалася з українських етнічних земель, до яких долучили вузьку смугу угорської етнічної території із залізницею Кошице – Чоп – Хуст – Рахів. За переписом 1930 р., тут проживало 616 тис. осіб, з яких 438 тис. – українці. У Пряшівському анклаві налічувалося 118 тис. осіб, з-поміж яких українців – 87 тис. Ще понад 10 тис. українців проживало у Східній Словаччині.

нальної самосвідомості карпатоукраїнців. Авторитетним лідером українофілів був *Августин Волошин*.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Августин Волошин (1874–1945)

Греко-католицький священник, педагог, «батько українського відродження» в Закарпатті. У міжвоєнний період дотримувався прочехословацької орієнтації. Був організатором і керівником Народно-християнської партії (1922–1939), обраний від неї послом чехословацького парламенту (1925–1929). У жовтні 1938 р. чехословацький уряд призначив його прем'єр-міністром автономного уряду Карпатської України. Під час виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р. обраний послом. 14 березня 1939 р. проголосив неза-

лежність Карпатської України. На одному із засідань Сойму його обрано президентом. Помер у Бутирській в'язниці (Москва).

З українофілами конкурували *русофіли* (москвофіли). Коли на теренах імперської Росії утворився Радянський Союз, москвофіли перейменувалися на карпаторосів, або русофілів, і почали шукати підтримки у празьких політичних діячів. Губернатор Підкарпатської Русі в 1923–1933 рр. А. Бескид упроваджував русофільську політику, а сама партія була підтримувана державною адміністрацією.

Не менш впливовою політичною силою були *комуністи*. Крайовий комітет Компартії Чехословаччини активно боровся за вплив на маси. Він повсюдно організовував комсомольські осередки й групи революційних профспілок, а в 1930 р., коли розгорнувся селянський рух, створив «Спілку працюючого селянства». На виборах до чехословацького парламенту в 1924 р. за комуністів віддали голоси 40 % виборців. Через п'ять років, коли економічне становище стабілізувалося, вони дістали лише 15 % голосів. Вибори 1935 р., які відбувалися під гаслом Народного фронту, дали комуністам 26 % голосів.

СЛОВНИК

Русини – назва українців до кінця XVIII ст., а на західноукраїнських землях і в XIX – на початку XX ст.

Дотепер частково збережена в Закарпатській Україні і серед емігрантів-закарпатців у США.

Русинство – соціально-політична течія, що виникла на Закарпатті й прихильники якої обстоювали ідею, що слов'янське населення тут перетворилося на окрему націю, відмінну від українців, – русинів.

Століття ізоляції від інших українських земель сприяло появі на Закарпатті **русинства**, прихильники якого обстоювали ідею, що слов'янське населення тут перетворилося на окрему націю, відмінну від українців, – **русинів**.

Мала прихильників у Закарпатті й політична течія карпаторосів, яка орієнтувалася не на Прагу, а на Будапешт. Їх називали **мадяронами**. Вони ставили за мету приєднання Закарпаття до Угорщини з наданням йому автономії.

За Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. Чехо-Словаччина взяла на себе зобов'язання надати населен-

→ Пропагандистська вантажівка під час виборчої кампанії до Союму на вулицях міста із закликами голосувати за УНО. Хуст. 1939 р.

ню Підкарпатської Русі автономію. У тексті договору прямо вказувалося: «Територія південно-карпатських русинів буде мати сойм самоуправління. Цей сойм матиме законодавчу владу у справах мовних, шкільних та релігійних, а також у питаннях місцевого самоуправління та у всіх інших питаннях, якими буде наділений законами чехословацької держави». Проте празький уряд, посилаючись на незгоди між політичними партіями, не поспішав виконувати міжнародні зобов'язання щодо автономії карпатоукраїнців.

Складіть таблицю «Суспільно-політичне життя карпатоукраїнців», порівнявши засади та вплив у суспільстві провідних політичних течій.

3. Проголошення Карпатської України та її окупація угорцями

Наприкінці вересня 1938 р. у Мюнхені відбулася конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великої Британії, яка розглянула претензії А. Гітлера до Чехо-Словацької держави. Бажаючи «умиротворити» німецького фюрера за всяку ціну, Франція і Велика Британія погодилися на приєднання до Третього рейху промислово розвиненої **Судетської області**, у якій мешкало 3,2 млн німців. Чехо-Словацька держава втрачала п'яту частину території та майже чверть населення. Після задоволення німецьких претензій Польща та Угорщина також висунули вимоги про приєднання чехословацьких територій, компактно населених поляками й угорцями. На початку жовтня 1938 р. Польща одержала територію в тисячу квадратних кілометрів із 230 тис. жителів – **Цешинську область**. Польський уряд спробував анексувати й Закарпатську Україну, однак на заваді став Гітлер.

7 жовтня Словацька держава сформувала власний уряд. Скориставшись цим прецедентом, лідери українофілів, русофілів і русинів звернулися до Праги з вимогою негайно надати Підкарпатському краю автономію, як це передбачалося умовами Сен-Жерменського договору. 11 жовтня празький уряд затвердив першу автономну адміністрацію на чолі з русофілом А. Бродієм. У Раді міністрів Підкарпатської Русі були представлені основні політичні партії, що належали до двох блоків – русофільського й українського.

Автономний уряд проіснував лише два тижні. Чеська контррозвідка здобула незаперечні докази того, що Бродій працює на угорські спецслужби (оперативне псевдо – Берталон). 28 жовтня празький уряд призначив прем'єр-міністром Підкарпатської Русі А. Волошина.

А. Волошин сформував уряд лише з членів УНО (крім представника землеробської партії Е. Бачинського, який був міністром і в попередньому уряді). Керуючись розпорядженням пражського уряду про розпуск політичних партій, Волошин розпустив усі окружні комітети й первинні осередки крайкому КПЧ. Комуністи перестали існувати як впливова політична сила, багато з них покинули Закарпаття.

Тим часом Угорщина домагалася від Гітлера санкції на захоплення Підкарпатської Русі. Фюрер її не дав, але погодився на арбітраж разом з Італією щодо передачі Угорщині територій, населених мадярами. **2 листопада** відбувся **Віденський арбітраж**. За його результатами пражський уряд змушений був віддати Угорщині південні райони Словаччини й Підкарпатської Русі з населенням понад мільйон осіб, переважно угорським. Від Підкарпатської Русі відійшли південні райони з населенням 175 тис. осіб, серед них угорці становили тільки 82 тис. *Автономна Підкарпатська Русь втратила Ужгород, Мукачеве та Берегове з прилеглими районами.*

Уряд Волошина переніс резиденцію з Ужгорода до *Хуста*. Не гаючи часу, українофіли почали будувати державність на урізаній території **Карпатської України**. У діяльності адміністративних органів, системи освіти й у видавничій справі запроваджувалася українська мова.

Особливу увагу приділяли організації народної оборони — «**Карпатській січі**». Команди «Карпатської січі» виникли майже в усіх великих населених пунктах. Загальна кількість вишколених січовиків становила до 2 тис. осіб. Однак вони не мали права носити зброю.

СЛОВНИК

Карпатська Січ (Організація народної оборони «Карпатська Січ») — парамілітарна організація, народна оборона Карпатської України (1938–1939).

12 лютого 1939 р. в Карпатській Україні відбулися вибори до Союму. В умовах, коли всі інші політичні партії були заборонені, Українське національне об'єднання здобуло 92 % голосів.

На початку березня 1939 р. Гітлер вирішив остаточно ліквідувати Чехо-Словаччину. Чехія приєднувалася до Третього райху, Словаччина одержувала примарну незалежність. 12 березня Гітлер дав згоду на окупацію Карпатської України Угорщиною, щоб надійніше прив'язати її до Німеччини в майбутній європейській війні.

Державний розпад Чехо-Словацької Республіки змусив А. Волошина офіційно заявити про те, що з **14 березня Карпатська Україна стає незалежною**.

Вже в безвихідній політичній ситуації 15 березня розпочав роботу Союм Карпатської України. Упродовж трьох годин відбулося шість окремих засідань, на яких було ухвалено низку документів. Підтверджено, зокрема, що *Карпатська Україна є незалежною державою. А. Волошин був обраний її президентом.*

Угорська армія почала просочуватися через кордон невеликими загонами ще в ніч на 14 березня. Безпосередньо на кордоні в цей час уже було зосереджено 12 дивізій. 15 березня вони одночасно перетнули його в усіх напрямках. Через два дні останні захисники Карпатської України залишили її територію або перейшли до партизанської боротьби.

Напишіть інформаційну замітку в газету про драматичні дні 14–15 березня 1939 р.

Проаналізуйте джерела за запропонованими запитаннями. ►► 1. Яке ставлення до подій доби автор намагався сформуванати у глядачів? ►► 2. Які світоглядні ідеали доби втілено в плакатах?

↑ Агітаційні плакати Карпатської України

Проаналізуйте фрагмент джерела та текст п. 3 параграфа і виконайте завдання. Зробіть висновок про значення проголошення незалежної Карпатської України у збереженні українських державотворчих традицій.

«§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава. § 2. Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА. § 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом КУ, на чолі. § 4. Державна мова Карпатської України є українська мова. § 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня. § 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: ведмідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі. І ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому запові. § 7. Державний гімн Карпатської України є: "Ще не вмерла України...". § 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття». (Ухвала Сойму Карпатської України. 15 березня 1939 р.)

4. Становище українських земель у складі Румунії

Вдало скориставшись політичним хаосом, що розпочався після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, Румунія захопила більшу територію, ніж та, яку вона мала до вступу у світову війну. Панівні кола країни обрали шлях насильницької, агресивної румунізації нерумунського населення приєднаних територій. Не уникнули такої політики й українці краю. *Закривалися українські школи і культурно-освітні установи, людей переслідували за спілкування українською мовою.* Зі 168 народних шкіл, які діяли на Буковині у 1918 р., за два роки румунізували майже дві третини. У 1924 р. вже не залишалося жодної суто української школи.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Володимир-Сергій Залозецький-Сас (1884–1965)

Український політик, громадський діяч, дипломат, мистецтвознавець, меценат. Діяч ЗУНР. З початком Першої світової війни був мобілізований до австрійського війська. Потрапив до російського полону, після втечі з якого переховувався у Києві до революції 1917 р. У 1918 р. повернувся до служби в австрійській армії, служив під команду Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного). 25 жовтня 1918 р. був обраний заступником голови Українського Крайового Комітету Буковини. Потім в українському уряді Буковини очолив дирекцію скарбу (фінансів), став віцепрезидентом краю. У цій ролі 11 листопада 1918 р. публічно висловив офіційний протест проти окупації Буковини представникам румунської окупаційної влади. Ввечері того ж дня був заарештований і ув'язнений. 1919 р. радник посольства ЗУНР у Відні, потім радник посольства УНР у Берні, повірений УНР у Швейцарії. На початку 20-х років повернувся до Чернівців, тривалий час мешкав у місті як громадянин УНР, яку Румунія офіційно визнавала. У 1927 р. став одним із засновників Української національної партії Буковини, був її президентом. Обраний сенатором парламенту Румунії, згодом був у ньому єдиним українським депутатом. Брав активну участь у діяльності Міжнародного конгресу національних меншин, був обраний його президентом. У цій ролі у липні 1937 р. виступив у Палаті громад британського парламенту, зокрема, підняв питання Голодомору, влаштованого більшовиками в УСРР.

Назви населених пунктів так само румунізували. У 1936 р. з'явився циркуляр, який забороняв уживати історичні назви в офіційних документах і пресі. Навіть прізвища румунізували, оскільки влада розглядала українців як громадян румунського походження, які «забули рідну мову». Румунізація торкнулася й церковної служби.

Королівський уряд не мав ні змоги, ні бажання економічно розвивати новоприєдані території. Навпаки, нерідко збережене з довоєнних часів промислове устаткування вивозили в центральні регіони Румунії. Зокрема, було демонтовано й вивезено устаткування Аккерманських трамвайних майстерень і прядильної фабрики, основну частину обладнання Ізмайльського і Ренійського портів.

ЗАУВАЖТЕ

У Румунії було три українські громади, які відрізнялися історичною долею й не були пов'язані одна з одною. Найбільша з них жила на Буковині. Друга за чисельністю – у Бессарабії. Північна Бессарабія (Хотинщина) в попередні століття була одним цілим із Буковиною. У шести центральних повітах українці жили розпорошено, здебільшого в містах. Це була етнічна територія молдаван. Південна Бессарабія

(Придунайський край) складалася з двох повітів – Аккерманського та Ізмайльського. Українці тут були найчисленнішою етнічною групою, хоча й не становили більшості. Третя, найменша в Румунії, громада мешкала на Мараморощині. Румунські джерела визначали загальну кількість українців у 580 тис. осіб, українські демографи – до мільйона.

Економічна криза спалахнула в Румунії ще в 1928 р. Вона переросла у депресію, яка тривала майже до кінця 30-х років. Кількість промислових підприємств Північної Буковини скоротилася за цей час майже наполовину, а в Південній Бессарабії – на чверть. Робітники, яким пощастило зберегти роботу, одержували лише половину зарплатні.

Уряд здійснював аграрну політику відповідно до конкретних соціально-економічних умов різних українських земель. У Бессарабії закон про аграрну реформу набрав чинності 1920 р., на Буковині – 1921 р.

Реформа в Бессарабії враховувала інтереси поміщиків, у яких у 1918 р. відібрали землю. Окупанти встановили високі викупні платежі, щоб селянам було не вигідно користуватися поміщицькою землею. Поступово в селян відібрали майже половину одержаної в 1918 р. землі.

На Буковині, де аграрна революція не відбулася, селянам належало тільки 47 % сільськогосподарських угідь. Рештою володіли поміщики, церква, держава. Законодавством передбачалося, що у власності кожного поміщика могло залишатися до 250 га. Надлишок землі йшов у фонд аграрної реформи. Це становило близько 75 тис. га, або третину земельного фонду.

Середній розмір ділянки, яку одержували за викуп українські селяни, не перевищував 1 га. Колоністи зі Старого королівства і Південної Буковини одержували щонайменше пів гектара під садибу, гектар пасовищ і 4,5 га ріллі. Високі податки й несприятлива ринкова кон'юнктура призводили до розорення селянських господарств. У Бессарабії майже всі вони були заставлені в банках.

Москва намагалася вплинути на перебіг подій через місцевих комуністів. Восени 1924 р. останні підняли в *Татарбунарах* повстання під гаслом відновлення радянської влади. Ревком на чолі з А. Ключніковим захопив місцеві державні установи й підняв на боротьбу жителів навколишніх сіл: українців, росіян, болгар, гагаузів, молдаван. На боці влади виступили мешканці численних німецьких хуторів і колоній. Бої тривали цілий тиждень, однак повстання було придушене.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

---

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► вибори до Союму Карпатської України ► віденський арбітраж ► проголошення незалежності Карпатської України ► Татарбунарське повстання в Південній Бессарабії.
2. Покажіть на карті українські території у складі ЧСР та Румунії у міжвоєнний період. Установіть причиново-наслідкові зв'язки між територіальними змінами українських земель у складі ЧСР.
3. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *русини, русинство, мадярони, «Карпатська січ»*.
4. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень, які стосуються Закарпаття. ► Закарпатські українці мали свій крайовий Сойм, який самостійно розв'язував питання мови, освіти, релігії. ► Стимування урядом економічного (особливо промислового) розвитку регіону. ► Можливість вільної діяльності політичних і громадських організацій, якщо вона не суперечила загальнодержавній конституції. ► На відміну від інших західноукраїнських земель, адміністративно-керівні посади всіх рівнів обіймали українці. ► Провідні національні партії в краї домагалися від уряду об'єднання з радянською Україною.

§ 28 Культурне й релігійне життя на західноукраїнських теренах. Практичне заняття № 7

1. Дискусії про українську національну культуру на західноукраїнських землях та у діаспорі

Проаналізуйте джерела 1 і 2 та обговоріть їх за поданими запитаннями. ▶▶ 1. Хто є авторами текстів? ▶▶ 2. Що таке «національне мистецтво» у розуміннях Андрея Шептицького та Олександра Архипенка? ▶▶ 3. Які занепокоєння має митрополит щодо нових українських митців його часу? Чи «заспокоїливими» є слова скульптора в еміграції? ▶▶ 4. Порівняйте погляди А. Шептицького та О. Архипенка на мистецтво з тими, які панували в тогочасній УСРР.

1. «Відомо, яку важливу роль в розвитку національного мистецтва може й повинен відіграти кожний “Національний музей”, цебто такий, що стоїть на сторожі національної традиції й старанно зберігає все, що в національному житті заслуговує на увагу, — своїм характером, типом, мистецьким стилем або прямо висловом чи проявом національної думки, або національного життя. Так у дійсності є. Музей помагає національним мистцям у кожному напрямі, — цебто не тільки малярам, скульпторам, музикам і письменникам, а й ремісникам усякого роду пізнавати свій народ і усвідомляти собі дорогу своєї власної творчості. Без сумніву, кожне покоління видасть таких артистів, що, виховані за границею або на чужих взорах, віддадуть свій мистецький талант чужому напрямові, чужій культурі. Якщо між ними знайдеться який геній, то розширить національну культуру, приєднавши для неї частину чужого духа. Якщо це будуть люди менших спосібностей, що не потраплять бути самі собою в творчості, а піддадуться цілковито чужій культурі, вони не створять у ній навіть те середнє, що могли б створити в середовищі своєї власної культури. Бо кожен мистецький твір мусить бути висловом душі; а душа кожна висловлюється легше, повніше й правильніше, коли захоче ті ціхи, що серед них виросла й до них належить».

А. Шептицький. «Значення національного мистецтва» // «Літопис Національного музею у Львові». 1934 р.

2. «Без сумніву, в кожного народу є свої характерні психічні риси; а що мистецтво є відбиття духа, то ясно, що існує національне мистецтво. Признаки національного мистецтва не в сюжеті. Бо ж чимало чужинців зображали українок в українському одязі та український побут. Характер національного мистецтва знаходиться у внутрішніх творчих джерелах мистця. Мистецтво є не те, що ми бачимо, тільки те, що ми маємо в нас самих. Коли маємо в собі творчі джерела, то мистецтво буде само собою. Творчі джерела можуть бути не тільки з уродження, але їх можна розвинути, коли одиниця спосібна взагалі творити. Творчі джерела — приховані поняття, нпр. лірика, містика, краса... поняття внутрі самої одиниці, складені з переживань і станів душі. Ці джерела можна змінити, розвивати або і знищити, залежно від впливу життя. Є в при-

роді такі сили, що не вміщаються в колі національних почувань і думок, нпр. Бетховен перейняв і передав у 9-й симфонії таку космічну масу енергії й емоцій, що вона пориває всі нації на віки. Я признаю національне мистецтво, але для інших цілей – як мистецтво для мистецтва. Хто зна, чи я думав би так, якби українське сонце не запалило в мені почування туги за чимось, чого я сам не знаю... «З журби заспівати!» – може це мій головний імпульс до творчости».

О. Архипенко. «Національне мистецтво» // «Літопис Національного музею у Львові». 1934 р.

Проаналізуйте **джерело 3** та обговоріть його за поданими запитаннями. ▶▶ 1. Про яку роль Національного музею у Львові у цей період свідчить джерело? ▶▶ 2. Чи існувало зацікавлення українським мистецтвом у тогочасній Польщі? ▶▶ 3. Які історичні події популяризував Музей у 1934 р.? У чому важливість вшанування цих подій? ▶▶ 4. Чи були знайомі львів'яни та гості міста із сучасним мистецтвом? Який автор був популярним у той час?

3. «Музей відвідало за 1934 рік 1306 осіб, у тому 167 чужинців. До Музею прибуло 587 нових предметів. В науковій роботні працювало 130 дослідників. На будову Музею від 1918 р. зібрано 22,804 зл. 13 гр., на закінчення будови й на обстанови збірок потрібно ще 25,000 зл. За 1934 р. Музей урядив 4 виставки: 1) Ретроспективна виставка українського мистецтва, в Варшаві, на кошт Міністерства Освіти, 2) Виставка з приводу 120-ліття народин Шевченка, складена з 450 предметів, 3) Виставка новітнього мистецтва, з 218 образів 46 мистців та скульптури Архипенка, і 4) Виставка з приводу 20-ліття вимаршу в поле УСС, з 350 предметів. Наше громадянство недоцінює цю величну свою національну твердиню. Управі Музею треба б звернути пильнішу увагу на збільшення науковости цілої праці Музею».

Звіт Управи Національного музею у Львові за 1934 р.

Уявіть, що ви плануєте виставки в Національному музеї у Львові на 1935–1939 рр. Які теми, увічнення історичних подій ХХ ст., експонування українських чи світових митців того часу ви запропонували? Відповідь обґрунтуйте.

Установіть відповідність між художніми роботами (позначені цифрами) та їхніми авторами й назвами (позначені буквами). Пригадайте, у яких стилях і напрямках творили митці й мисткині 20–30-х років. Як ці тенденції мистецтва відобразилися у поданих роботах?

4. Галерея митців.

- А Олена Кульчицька. Возз'єднання України. 1932 р.
- Б Йосип Курилас. На Гуцульщині. 1942 р.
- В Леопольд Левицький. Мітинг. 1932 р.
- Г Антін Манастирський. Запорожець. 1932 р.
- Д Олекса Новаківський. Копання на городі. 1920 р.
- Е Іван Труш. Віа-Аппіа (італійський пейзаж). Кінець 20-х років ХХ ст.

2. Релігійне життя на західноукраїнських теренах у міжвоєнний період

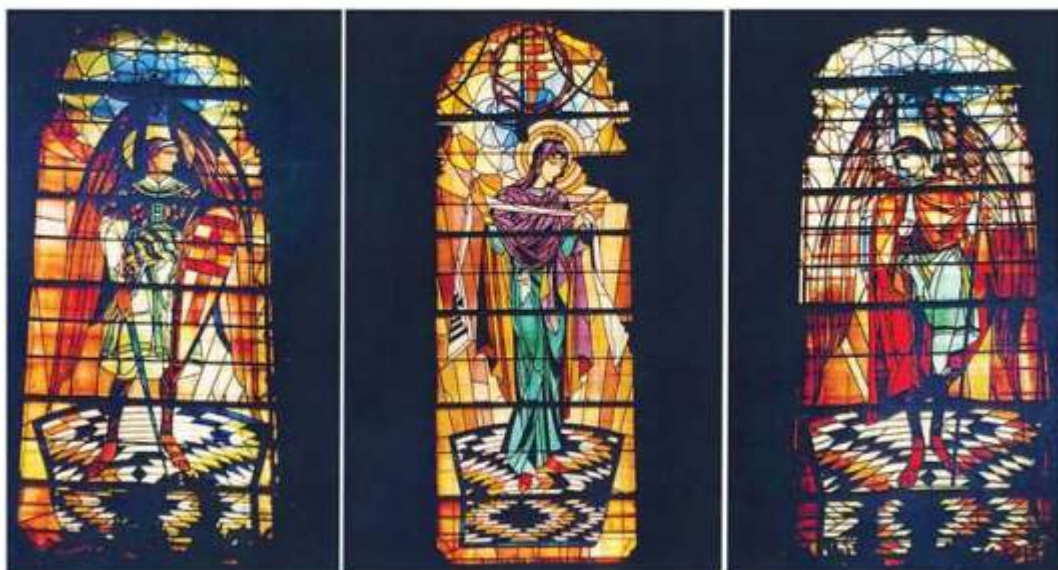

Проаналізуйте джерело 5 та обговоріть його за запропонованими запитаннями. ▶▶ 1. Яку метафору держави обрав митрополит як зразок державного будівництва? ▶▶ 2. Як уявляє суспільство: як індивідуалістів чи сукупність громад / спільнот, що об'єднують людей? ▶▶ 3. Чи можна вважати, що у той час поняття «демократії», «ліберальних цінностей» ще не утвердилися як основні європейські цінності? ▶▶ 4. Яка роль Церкви у розбудові держави? ▶▶ 5. Чи ототожнюється державне й церковне будівництво у роздумах митрополита? ▶▶ 6. Чи переймається А. Шептицький соборністю українських земель? Свою думку обґрунтуйте.

5. «Ідеалом нашого національного життя є наша рідна всенаціональна Хата-Батьківщина. Тому й надзвичайно важливо, щоб усе духовенство єпархії якнайправильніше над тим працювало, щоб по наших силам спричинитися до здійснення цього ідеалу. [...]

Завдання українського народу буде в тому, щоб створити такі суспільно-християнські обставини, які запевнювали б громадянам правдиве і стале щастя та мали досить внутрішньої сили, щоб поборювати відцентрові тенденції внутрішнього розкладу і успішно захищати межі від зовнішніх ворогів. Такою могутньою та такою, що забезпечує щастя всім громадянам організацією може бути Батьківщина тільки тоді, коли не буде цілістю, зложеною штучно з різних і різнорідних частин, а подібним до моноліту організмом. [...]

Щоб усі ці речі як слід собі з'ясувати і давати мудрі ради своєму народові, треба Духовенству передовсім пізнавати і самостійною працею досліджувати мало досі ще у світовій науці обговорювані питання про будівництво провуду й організацію всіх загальних виборів і голосувань. Бо великий народ – це не пісок одиниць, тобто не те, чим уявляв собі його такий Руссо, а за ним французька революція і, далі цілий європейський демократизм і лібералізм. Великий народ – це цілість дуже зложена злукою різних природних угруповань людей. Одні спираються на спільність праці, потреб, прав чи на сусідство хат і домівок, спільність фахових інтересів, учених тіл, різних теорій і наук, синдикатів робітників і хлібодавців, пролетарів і людей, які посідають що-

↑ Петро Холодний. Вітражі церкви Успіння у Львові. 1930 р.

небудь, – одним словом, є цілістю, зложеною з різнорідних спільнот, спертих на різні сторінки людської природи і суспільного життя. Треба неначе з лупою приглядатись до усіх тих угруповань, щоб у них чи попри них, чи над ними організувати життя. [...]

З того всього, що сказане, виходить ясно, якою є великою роль Церкви і Духовенства для загального ладу. Від виховної сили Церкви в якомусь краю чи народі, від напруженості виховної праці духовенства з молоддю та в проповіданні Євангелія і пояснюванні християнських чеснот у великій мірі залежить могутність батьківщини. Бо від цієї праці залежать громадянські чесноти громадян. [...]

У великій державі участь громадян у владі невелика, – обмежена виборами і голосуваннями, а все ж не раз важко загалу громадян мати таку ширину думки і серця, щоб кожен розумів і обіймав усі загальні потреби. [...]

Поза Церквою є ще інституції, що є добрими школами громадянських чеснот. Тими інституціями є родина, громада та добровільні товариства і спільноти людей. Вони є добрими школами громадянських чеснот, бо це ті органічні клітини, з яких складається всенаціональний організм. [...]

Тому в устрою Батьківщини, мабуть, найважливішою справою буде: забезпечити громадам якнайбільшу свободу. [...]

Для якого ступеня український народ потрапить, коли Бог йому дасть вирішувати свою долю, уникнути всіх тих небезпек і дати українській суверенності такі форми, які запевнюють свободу громадян і непорушність національних кордонів Батьківщини, та оминати всі небезпеки в тій праці, покаже щойно майбутнє. Ми, тобто духовенство Галицької області, мусимо виконати свій обов'язок і намагатися всіма силами спричинитися і молитвою, і радою, і – скільки приймуть наші брати нашу співпрацю – ділами помагати їм у праці, до якої вони не готові. Двадцять літ більшовицького режиму знищило безліч елементів, може дуже потрібних для розбудови Батьківщини, і на організм народу витиснуло тавро неволі, з якого не легко буде українцям духовно обтруситися. [...]

А. Шептицький. «Як будувати рідну хату?» грудень 1941 р.

Проаналізуйте фрагмент із наукової праці сучасних істориків (джерело 6) та виконайте завдання. Порівняйте чисельність єврейського населення на українських територіях у складі іноземних держав у міжвоєнний період. Які висновки щодо умов розвитку культури євреїв у той час можна зробити на підставі тексту?

6. «Кількість євреїв, які мешкали на українських землях міжвоєнної Польщі (у Східній Галичині, на Заході Волині та західному Поліссі), дещо скоротилася порівняно із показниками довоєнних часів. Попри це, до 1930 року близько 705 тисяч євреїв все ще жили в українських регіонах східної Польщі. Більше двох третин мешкали у Східній Галичині, переважна більшість – у містах та містечках, із найбільшою кількістю у Львові – близько 102 тис. осіб.

Доля євреїв міжвоєнної Польщі також відрізнялася від долі їхніх братів по інших бік кордону Радянської України. На противагу радянській практиці, польська влада єврейські традиційні інституції не чіпала і в єврейське релігійне життя не втручалася.

Становище євреїв в міжвоєнній Буковині за румунського врядування дещо відрізнялося, адже стосунки між двома великими етнічними групами регіону – румунами і українцями – були складними, але, безперечно, не такими натягнутими, як стосунки між поляками й українцями в польській Галичині. Коли Буковина стала частиною Румунії, на її території мешкало понад 92 тис. євреїв, більше 80 % з яких жили в північній частині регіону, що тепер є частиною України. Румунська влада почала з того, що надала євреям повноцінне громадянство і визнала їх національною меншиною. Як меншині, їм дозволяли засновувати національні освітні інституції, як-от івритомовні світські школи Тарбут, та займатися політичною діяльністю.

Чехословацька влада також була прихильна до євреїв Підкарпатської Русі / Закарпаття. Секулярно-ліберальні ідеали нової держави, втім, створювали певні труднощі, особливо для традиційно налаштованих ортодоксальних хасидів у сільській місцевості, де мешкали більше двох третин зі 102-тисячної громади євреїв краю. Решта євреїв проживала у кількох маленьких містечках і містах, де часто становила більшість населення: Солотвино (44 %), Буштино (36 %), Іршава (36 %). Втім, найбільша з усіх громад була у Мукачеві / Мункачі (43 % євреї) із передмістям Росвигово (38 %), що служили євреям краю чільним культурним та духовним центром».

П.-Р. Магочій, Й. Петровський-Штерн

3. Уряд УНР в екзилі

Проаналізуйте **джерело 7** та дайте відповіді на запитання. ►► 1. Чим виклад в енциклопедії відрізняється від інших текстів? Чи зрозумілими є всі скорочення? Що означають частини, які підкреслені або виділені курсивом? ►► 2. Хто є автором статті? ►► 3. Чи можна довіряти викладеному? ►► 4. Які частини статті можна виділити? ►► 5. Як охарактеризовано перший період діяльності ДЦ УНР? ►► 6. Які здобутки мав ДЦ УНР в 20–30-х роках ХХ ст.? ►► 7. Порівняйте цю статтю зі статтями в інших енциклопедіях. Чи були уточнені чи розширені певні дані?

7. «**ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР УНР В ЕКЗИЛІ (ДЦ УНР)** – сукупність законодавчих і виконавчих українських органів влади, які 1921–92 діяли поза межами України. Підставою для їх діяльності стали IV Універсал УЦР (22 січня 1918), акти Трудового конгресу України (22 січня 1919), Директорії та Ради нар. міністрів УНР (21 травня і 12 листопада 1920). Структура ДЦ УНР: виконавчі органи – президент (1921–44 – гол. отаман), РМ (1921–92); законодавчі (передпарламенти) – Рада Респ. (1921–22, гол. отаман *І. Фещенко-Чопівський*), Укр. нац. рада (УНРада; 1948–92)».

М. В. Плав'юк. Державний центр УНР в екзилі (ДЦ УНР) // Енциклопедія Сучасної України

М. В. Плав'юк. Державний центр УНР в екзилі (ДЦ УНР) // Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. Т. 7. URL: <https://esu.com.ua/article-26190>

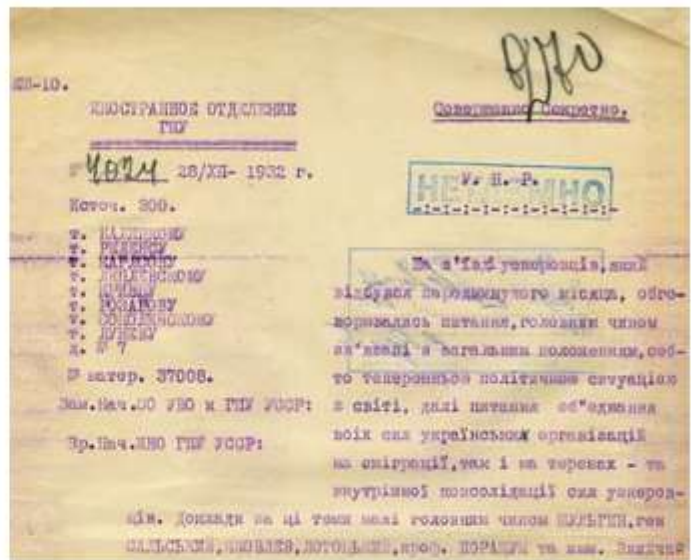
Проаналізуйте джерело 8 та обговоріть його за запропонованими запитаннями.

- ▶▶ 1. Чому радянська розвідка стежила за українською політичною еміграцією? ▶▶ 2. Яких основних українських діячів згадано в документі? ▶▶ 3. Виділіть 2–3 ключові ідеї діяльності українського уряду в екзилі за радянським документом.

8. З'їзд представників уряду УНР у екзилі (вересень 1932 р.) з документів радянської розвідки

Служба зовнішньої розвідки України публікує унікальний документ про з'їзд представників уряду УНР у екзилі (вересень 1932 р.), на якому обговорювалося питання про об'єднання та консолідацію усіх сил українських організацій у еміграції (ГДА СЗР України. Ф. 1. Спр. № 12628. Т. 2. Арк. 270-273).

<https://szru.gov.ua/history/stories/uryad-unr-u-ekzyli-v-borotbi-za-konsolidatsiyu--ukrainskoi-emihratsii>

4. Вплив української політичної еміграції на розвиток культури

На підставі джерела 7 визначте основні напрями роботи ДЦ УНР в екзилі в культурній та освітній діяльності.

Проаналізуйте джерело 9 та виконайте завдання. Розгляньте першу сторінку газети й за допомогою додаткових джерел інформації встановіть, де виходив цей часопис. Що вдалося дізнатися про історію української діаспори у тому регіоні? Які ще існували видання української еміграції?

9.

<https://www.radiosvoboda.org/a/yak-zhyla-ukrainska-diaspora-na-dalekomu-skhodi/31620705.html>

Газета «Далекий Схід». 1938 р.

Проаналізуйте джерело 10 та обговоріть його за запропонованими запитаннями. ▶▶ 1. Про який захід інформує джерело? Коли він мав відбуватися? ▶▶ 2. У якому місті та країні українська діаспора організувала цей захід? ▶▶ 3. Як ця афіша свідчить про культурне життя українців за кордоном у міжвоєнний час?

10.

<https://szru.gov.ua/history/stories/hetmanska-triitsya-u-nebi-ameryky>

Афіша. 1935 р.

„УКРАЇНА“ КЛИЧЕ ВАС
НА ПЕРШЕ У ВИННИПЕГУ УКРАЇНСЬКЕ
ЛЕТУНСЬКЕ СВЯТО
котре влаштовують Українці Манітоби з нагоди
СРІБНОГО ЮВІЛЕЮ Й. В. КОРОЛЯ ЮРІЯ V.
В ПОНЕДІЛОК, 1. ЛИПНЯ, 1935
НА ПЛОЩІ: Pir Бул. McPHILLIPS і MOUNTAIN

РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОГО ЛЕТУНСТВА ПЕ РЕАЛЬНА БУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ!

УКРАЇНЦІ ВСІ В РЯДИ БУДІВНИЧО-ЛЕТАВ НЕ БУДЕ АІО ОДНОГО ДЕРЖАВИ!

Начерк Програми:

10:00 - 11:00 - Вхід на площу з виставкою літаків та моделей. Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей.

11:00 - 12:00 - Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей.

12:00 - 1:00 - Обід. Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей.

1:00 - 2:00 - Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей.

2:00 - 3:00 - Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей. Виставка літаків та моделей.

Служби Божі, спів, промови в поробі: свята передаватимуть через радіофон

Буфети з різними перекусками і напоями. Вступ на площу лише 10ц.

Ukrainians of Manitoba Cordially Invite You To Attend The First
UKRAINIAN AVIATION DAY
ROYAL SILVER JUBILEE
MONDAY, JULY 1st, 1935
COR. McPHILLIPS ST. and MOUNTAIN AVE., WINNIPEG

Delicious Refreshments Admision to the Grounds 10c

Враження від уроку. 1. Які з опрацьованих документів на уроці належать до першоджерел, а які – до історіографії? 2. Який тип джерел був найінформативнішим під час роботи з документами? 3. Чи помітні особливості української мови у різних документах, що походять з різних регіонів та з української діаспори за кордоном? 4. Який текст для вас зрозуміліший і цікавіший: звіт (джерело 3), наукова праця (джерело 6), енциклопедична довідка (джерело 7)? 5. Чи припинилося українське національне життя, розвиток національної культури під владою іноземних держав у міжвоєнний період? 6. Як українська політична еміграція сприяла розвитку української культури у цей час?

Проведіть самооцінювання за алгоритмом, описаним на с. 4 підручника.

§ 29 Початок Другої світової війни. Німецько-радянські договори 1939 р.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. різко зросла небезпека війни в Європі. Нацистська Німеччина раніше від інших великих держав підготувалася до воєнних дій, натомість Франція та Велика Британія, як і в 1914 р., відставали. Проте, на відміну від 1914 р., на континенті склалися не два, а три центри сили, що зумовило непередбачуваність подальших подій. І. Сталін готовий був вести переговори про наступальний союз одночасно з обома коаліціями держав. Він вичікував, зважуючи, який варіант надасть йому найбільші переваги.

ЗАУВАЖТЕ

До збройних сил під час Другої світової війни було мобілізовано майже 110 млн осіб у всьому світі. Воєнні дії відбувалися на територіях 40 держав. Кількість людських втрат (67 млн осіб) є приблизною, оскільки точний підрахунок провадили тільки Британська імперія і США.

23 серпня 1939 р. у Москві народний комісар закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов та міністр закордонних справ Німеччини Йоахім фон Ріббентроп підписали Договір про ненапад із секретним додатковим протоколом – *пактом Молотова – Ріббентропа*. Його безпосереднім наслідком став напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. Так розпочалася *Друга світова війна* – наймасштабніша війна в історії людства.

17 вересня радянські війська увійшли на територію Західної України. Перетин Червоною армією державного кордону Польщі означав фактичний вступ СРСР у війну на боці нацистської Німеччини. Незабаром західні українці відчули весь жах сталінського тоталітаризму з його репресіями.

1. Початок Другої світової війни

Від березня 1939 р. у Москві тяглися безрезультатні переговори з представниками Великої Британії та Франції про створення системи колективної безпеки проти **країни-агресора**. Саме із цього часу Сталін

Країна-агресор – країна або група країн, що застосовує збройну силу проти суверенітету, незалежності чи територіальної цілісності іншої країни, здійснюючи тим самим агресію.

Вермахт – назва збройних сил нацистської Німеччини 1935–1945 рр., які склалися із сухопутних, повітряних (військова авіація – Люфтваффе) та військово-морських сил. Верховним головнокомандувачем Вермахту був канцлер Німеччини, з 1934 р. – фюрер (вождь) Третього райху Адольф Гітлер.

почав шукати можливість порозумітися з Німеччиною. 23 серпня в Москву прибув міністр закордонних справ Третього райху Й. фон Ріббентроп. Метою цього візиту було підписання згідно з попередньою домовленістю *Договору про ненапад між СРСР і Німеччиною*. Того самого дня, пізно ввечері, у Кремлі було підписано, а наступного дня опубліковано *Договір про ненапад* терміном на 10 років. Таємний додатковий протокол про розмежування «сфери обопільних інтересів» у Східній і Південно-Східній Європі, звісно ж, оприлюднено не було. До радянської сфери впливу згідно з ним належали Латвія, Естонія, Фінляндія та Бессарабія; Литву визнано сферою впливу Німеччини; територію Польщі учасники угоди поділили між собою по лінії річок Нарев, Вісла, Сян.

Німеччина зобов'язалася вступити на територію Польщі першою.

1 вересня 1939 р. війська Вермахту напали на Польщу. Літаки Люфтваффе бомбардували міста Західної України. Маючи з Польщею договірні зобов'язання, Велика Британія і Франція 3 вересня оголосили війну Німеччині. Так почалася *Друга світова війна*. 9 вересня 1939 р. німецький посол у Москві надіслав до Берліна телеграму: «Одержав від Молотова таку телефонограму: “Я отримав ваше повідомлення про те, що німецьке військо увійшло до Варшави. Будь ласка, передайте мої поздоровлення й вітання уряду Німецької імперії. Молотов”».

Сталін, як і Гітлер, не сподівався, що Велика Британія і Франція прийдуть на допомогу польському уряду, оскільки вони не були готові до воєнних дій. Проте союзники підтримали Польщу, хоча воєнні дії на західних кордонах Третього райху тривалий час не розгорталися. У ситуації світової війни, що

стала фактом, Сталіну вигідно було демонструвати відсторонену позицію, а для цього він змушений був потурбуватися про ідеологічне виправдання вже запланованого радянського вторгнення в Польщу. Було можливим лише одне обґрунтування: «*визвольний похід*» Червоної армії

← Народний комісар закордонних справ СРСР В. Молотов у присутності І. Сталіна та Й. Ріббентропа підписує Договір про ненапад. Ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. Москва

на допомогу населенню Західної України і Західної Білорусії. Тому генсек відмовився на користь Німеччини від окупації Люблінського й частини Варшавського воєводств. За це він виторгнув собі переведення Литви з німецької в радянську сферу інтересів. Гітлер змушений був погодитися з радикальною зміною тієї статті пакту Ріббентропа – Молотова, у якій йшлося про поділ Польщі. Ці зміни зафіксовано в німецько-радянському договорі «Про дружбу і кордон» від 28 вересня 1939 р.

17 вересня Червона армія перетнула радянсько-польський кордон, а 22 вересня війська Українського фронту на чолі з маршалом С. Тимошенко увійшли до Львова. Ще через тиждень Червона армія окупувала узгоджені з Німеччиною території Польщі. Це вторгнення радянські пропагандисти назвали «**золотим вереснем**». 22 вересня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся парад радянських і німецьких військ.

Десятки тисяч солдатів і офіцерів

↑ Німецькі солдати ламають шлагбаум на німецько-польському кордоні. 1 вересня 1939 р.

↓ Парад з нагоди передання Бреста частинам Червоної армії. На трибуні – німецький генерал Х. Гудеріан і радянський комбриг С. Кривошеїн. 22 вересня 1939 р.

українського походження перші удари Другої світової війни зустріли у складі Війська Польського. Упродовж вересня 1939 р. у боях загинуло близько 8 тис. українців – громадян Польщі.

У 1940 р. відповідно до положень пакту Ріббентропа – Молотова Сталін висунув ультиматум Румунії і в червні захопив без бою Бессарабію та Північну Буковину.

← «Обмін досвідом» між червоноармійцями та солдатами Вермахту в Брест-Литовську

Проаналізуйте карту і виконайте завдання. ►► 1. Відповідно до джерела (с. 271) покажіть та опишіть зони інтересів СРСР і Німеччини. ►► 2. З'ясуйте зміни територіально-адміністративного устрою УРСР після подій 1939–1940 рр.

↑ Західноукраїнські землі в 1939–1940 рр.

ЗАУВАЖТЕ

До СРСР відійшла територія майже 200 тис. кв. км з населенням 13 млн осіб, з них майже 5 млн поляків і понад 1 млн євреїв. Німеччина, яка розгромила Польщу, зайняла тільки 188 тис. кв. км її території. Віленський округ (6,7 тис. кв. км з 458 тис. населення), що входив у частку Радянського Союзу, був

незабаром переданий Литві. Після приєднання до основної території України в 1939–1940 рр. західноукраїнських земель населення УРСР у червні 1941 р. зросло на 8,1 млн осіб, тобто до 41 млн 657 тис. осіб, а територія – до 560 тис. кв. км.

Проаналізуйте пакт Молотова – Ріббентропа. Прокоментуйте засадничі тези домовленостей між режимами Сталіна та Гітлера. Поділіться припущеннями, чому цей документ обидві сторони мали «зберігати в цілковитій таємниці».

«1. У разі територіально-політичного перевлаштування областей, що входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно стане кордоном сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнаються обома сторонами.

2. У разі територіально-політичного перевлаштування областей, що входять до складу Польської держави, кордон сфери інтересів Німеччини та СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нарев, Вісла, Сян. Питання про те, чи відповідає обопільним інтересам Німеччини та СРСР збереження незалежної Польської держави і якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване лише в ході подальшого політичного розвитку. У будь-якому випадку обидва уряди розв'язуватимуть це питання в дусі дружньої обопільної згоди.

3. Щодо Південно-Східної Європи радянська сторона підкреслює свою заінтересованість у Бессарабії. Німецька сторона заявляє про її повну незаінтересованість у цих областях...

4. Цей протокол зберігатиметься обома сторонами в цілковитій таємниці». (Таємний додатковий протокол до Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом. 23 серпня 1939 р.)

Проаналізуйте джерело і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Що зображено на карикатурі? ►► 2. Як художник розподілив ролі між учасниками дійства? Чому саме Сталіна зображено як господаря ситуації? ►► 3. Яке тлумачення пакту зобразив художник? Яке ставлення до пакту художник намагався сформулювати у глядачів? ►► 4. Доберіть до карикатури назву, стисло прокоментуйте її.

➔ Польська карикатура на пакт Молотова – Ріббентропа «Прусська присяга на вірність Москві». Слова Сталіна: «Пакт ми тобі, Ріббентропе, підписали. Ти в ручку нас поцілуй, пакт бери, а що робитимемо далі, подумаємо».

Про які явища у суспільно-політичному житті СРСР після підписання пакту Молотова – Ріббентропа свідчить джерело? Чим зумовлено занепокоєння німецького дипломата?

«Раптовий поворот у політиці Радянського Союзу після багатьох років пропаганди, спрямованої проти німецьких агресорів, ще не дуже ясно зрозумілий населенню. Особливі сумніви викликають заяви офіційних агітаторів про те, що Німеччина більше не є агресором. Радянський уряд робить усе можливе, щоб змінити ставлення населення до Німеччини. Пресу ніби підмінили. Нападки на Німеччину не тільки цілком зникли, а й усі описи подій зовнішньої політики, значною мірою оснований на німецьких повідомленнях, і вся антинімецька література вилучається з книжкової продукції. Початок війни між Німеччиною та Польщею дуже вплинув на тутешню громадську думку і викликав у широких колах населення нові побоювання, що Радянський Союз може виявитися втягнутим у війну. Роками поширювана недовіра до Німеччини не може бути швидко розсіяна, попри ефективну контрпропаганду, що здійснюється на партійних та виробничих зборах. Населення побоюється, що після розгрому Польщі Німеччиною вона може піти проти Радянського Союзу». (Доповідна записка німецького посла у Москві. 6 вересня 1939 р.)

Проаналізуйте фрагмент джерела і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Як радянська дипломатія пояснювала вступ СРСР у війну з Польщею? Що в документі свідчить про підміну понять? Чому в ньому немає покликань на тексти міжнародних документів, двосторонніх міждержавних угод? ►► 2. Для кого складено цей документ? Які фрази у тексті свідчать, що він розрахований на радянського адресата? Доведіть, що текст документа є пропагандистським.

«Пане посол! Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність польської держави. Протягом десяти днів воєнних операцій Польща втратила всі свої промислові райони і культурні центри. Варшава як столиця Польщі не існує більше. Польський уряд розпався і не проявляє ознак життя. Це значить, що польська держава та її уряд фактично перестали існувати. Тим самим припинили свою дію договори, укладені між СРСР та Польщею. Віддана сама на себе і залишена без керівництва, Польща перетворилася в зручне поле для всяких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Тому, будучи досі нейтральним, Радянський уряд не може більше нейтрально ставитись до цих фактів.

Радянський уряд не може також байдуже ставитись до того, щоб єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишились беззахисними.

Зважаючи на такі обставини, Радянський уряд дав таке розпорядження Головному командуванню Червоної армії – дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії». (З ноти уряду СРСР посольству Польщі в Москві. 18 вересня 1939 р.)

Якою була стратегічна мета Гітлера та Сталіна, що спонукала кожного з диктаторів ініціювати таємну угоду – пакт Молотова – Ріббентропа? Поміркуйте, чому саме пакт підштовхнув до початку Другої світової війни.

2. Зміни в територіально-адміністративному устрої УРСР 1939–1940 рр.

У жовтні 1939 р. були проведені вибори до Народних зборів Західної України. Вони проголосили встановлення в краї радянської влади і звернулися до Верховної Ради СРСР із проханням включити землі Західної України до складу УРСР. Було затверджено також декларацію про конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків і великої промисловості. У листопаді відбулися

позачергові сесії Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, які розглянули й задовольнили клопотання Народних зборів Західної України.

Щоб підкріпити рішення Народних зборів, командування Українського фронту організувало у Львові 29 жовтня військовий парад. Після параду відбулася 200-тисячна демонстрація мешканців міста.

Західна Україна була «возз'єднана» з УРСР, у складі якої з'явилося шість нових областей: Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська і Тернопільська. Розташовані на захід від лінії Керзона, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина й Холмщина залишилися на території, окупованій Німеччиною.

Прокоментуйте фотографії. ►► 1. Що вражає на знімках? Які деталі вказують на пропагандистський характер цих документів? ►► 2. З якою метою створено ці фотографії? Яке ставлення до події прагнули сформувати у глядачів? ►► 3. Якою, на вашу думку, є мета заходу? Навіщо влада залучала відомих українців, зокрема О. Довженка, до таких акцій?

↑ Делегація Західної України на Третій позачерговій сесії Верховної Ради УРСР. Київ. 1939 р.

→ Делегати Народних зборів перед Оперним театром. Львів. 1939 р.

↓ О. Довженко промовляє на передвиборних зборах в одному з гуцульських сіл. 1939 р.

↑ Радянська військова техніка на вулицях Львова

У серпні 1940 р. Верховна Рада СРСР включила Північну Буковину, Хотинщину та Південну Бессарабію до складу УРСР. З більшої частини приєднаної території Бессарабії радянське керівництво створило нову союзну республіку – Молдавську РСР (УРСР втратила райони лівобережного Придністров'я у складі Молдавської АРСР). Кордони між Молдавською РСР і УРСР було визначено за етнографічним принципом. 7 серпня 1940 р. Північна Буковина і Хотинщина були об'єднані в Чернівецьку область УРСР, а з Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії було створено Аккерманську область. У грудні 1940 р. центр Аккерманської області було перенесено з Аккермана до Ізмаїла. Відповідно, область перейменували в Ізмаїльську.

Проаналізуйте фрагмент джерела і дайте відповіді на запитання. ▶▶ 1. Про яку подію ідеться? ▶▶ 2. Чи можна вважати публікацію репортажем із місця події? Чому? Якої об'єктивної інформації бракує в джерелі? ▶▶ 3. Які слова та звороти, вжиті в тексті, ви вважаєте пропагандистськими штампами? Доведіть, що жодної конкретної інформації вони не повідомляють. З якою метою їх ужито? ▶▶ 4. У чому прагнула переконати читачів газета? Яке враження, на вашу думку, справляв текст на людей, що за лічені тижні опинилися в новій історичній реальності?

«Місто пишно розцвіло кумачем прапорів, транспарантів, яскравими вогнями ілюмінацій. За ці дні Львів бачив багато хвилюючих сцен, багато фарб, прапорів. Але такої урочистості, такої сили народної радості, як сьогодні, місто ще не бачило. Сьогодні незвичайне свято. Звільнений Червоною Армією Львів, як і вся Західна Україна, став радянським... І застигли вистроєні на вул. Легіонів колони доблесних червоних воїнів. Наступила урочиста хвилина. Командуючий Українським Фронтом командарм 1-го рангу С. К. Тимошенко... звертається з яскравою привітальною промовою до червоних воїнів і до звільненого народу Західної України. Від імені ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР тов. Тимошенко поздоровляє народ Західної України зі звільненням від гніту польської шляхти. Ці слова народ зустрічає оплесками, захопленими вигуками "ура", "слава" на честь товариша Сталіна, радянського уряду і Червоної Армії.

Звуки бойового маршу лунають над містом. Почався парад частин Українського фронту. З бойовими прапорами, урочистим маршем проходять повз трибуни незламні й переможні колони могутньої радянської піхоти. Народ захоплено вітає синів великого народу, які на своїх штиках принесли волю, щастя, принесли нове життя. Мчать червоні кавалеристи. Це від них в паніці розбігалися гонористи польські офіцери. Це вони своїми гострими клинками сікли ворога. Громихаючи по бруку, проходить артилерія, грізною лавиною просуваються могутні танки. Важко передати радість вільного народу. Таку силу, таку могутність народ Західної України бачить вперше. Вигуки: "Слава червоним бійцям!", "Великому Сталіну – слава!", зливаючись з могутнім грохотом танків, звучать грізною пересторогою ворогам. Пройшли останні колони червоноармійців. Величний парад воїнів Країни Рад закінчений. І ось вулиця Легіонів заповнюється бурхливою повинню торжествуючо-

го народу. Попереду молоді, життєрадісні залізничники... В своїх лозунгах трудящі Львова одностайно схвалюють рішення Народних зборів. Трудящі йдуть з високо піднятою головою, спокійні і впевнені в своє майбутнє, готові до боротьби за нові перемоги...» (Щоденна радянська газета «Вільна Україна». Львів. Листопад 1939 р.)

3. Радянізація / советизація новоприєднаних областей УРСР. Значення діяльності ОУН

Червона армія прийшла в Західну Україну, Бессарабію та Північну Буковину з гаслами возз'єднання західноукраїнських земель з Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі СРСР. Радянська пропаганда наголошувала, що віднині українці – колишні громадяни Польщі та Румунії – користуватимуться всіма національними правами в єдиній радянській Україні.

На підприємствах, які стали державними, створили профспілки радянського типу. За їх участі визначали все потрібне для відновлення виробництва. Ці заявки негайно задовольняли промислові підприємства східних областей України та інших союзних республік. Безробіття було подолане за кілька місяців. Істотно зросла зарплата робітників. Тих, хто не міг працевлаштуватися на місці, відряджали у східні області УРСР.

СЛОВНИК

Радянізація / советизація – силове насадження норм суспільно-політичного, економічного, культурного життя, характерних для тоталітарного ладу в Радянському Союзі.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Андрій Мельник** (1890–1964)

Брав участь у складі легіону Українських січових стрільців у боях на горах Маківка і Лисоня. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. разом з Є. Коновальцем формував Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців, згодом реорганізований у корпус Січових стрільців. Обіймав посади начальника штабу корпусу Січових стрільців, начальника штабу Армії УНР (1919). Брав участь у заснуванні УВО та ОУН. У травні 1938 р. став головою Проводу ОУН. 1939 р. затверджений на цій посаді Другим великим збором українських націоналістів у Римі. З 1941 р.

перебував під німецьким арештом, з 1944 р. – у концтаборі Заксенгаузен. У 1947 р. іменований довічним головою ОУН, яку очолював до 1964 р. (ОУН мельниківців). У повоєнні роки проживав у Люксембурзі.

До кінця 1939 р. були поділені поміщицькі маєтки. Майже пів мільйона селян Західної України одержали в користування землю, десятки тисяч коней і корів. Найбідніші селянські господарства, яких була третина, звільняли від податків. Утім, вступати до колгоспів селяни не поспішали. Були створені 182 машинно-тракторні станції, які взяли на себе обробіток селянських земельних наділів.

На приєднаних землях здійснювали українізацію та розбудову системи освіти (кількість українських шкіл збільшилася до 6,5 тис. з одночасним ско-

СЛОВНИК

Бандерівці – члени крила ОУН, яке очолював Степан Бандера. Цю назву радянська пропаганда вживала в негативному значенні, як синонім бандитизму, застосовуючи загалом до представників українського націоналістичного підпілля під час і після Другої світової війни, а також українських націоналістів за кордоном і тих, хто в Україні перебував в опозиції до радянської національної політики.

роченням польських); у Львівському університеті (1940 р. йому надано ім'я І. Франка) та інших вишах, технікумах і училищах мовою викладання стала українська; були проведені заходи з ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення. Запроваджено безкоштовне навчання і медичне обслуговування.

Водночас нова влада заборонила всі українські партії, громадські, промислові та кооперативні товариства, а також культурні, наукові установи, зокрема «Просвіту», Наукове товариство імені Шевченка. Лише ОУН як нелегальній організації вдалося зберегти мережу своїх місцевих осередків. Вона чинила опір новій владі та її представникам, справедливо вважаючи їх окупаційним режимом.

Мережа підпільних осередків ОУН поширювала листівки, гуртувала молодь, подекуди чинила збройні акції проти радянських органів, військових. НКВС застосував до оунівців жорстокі репресії.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← Степан Бандера (1909–1959)

Член ОУН з 1929 р., від 1933 р. – голова Крайової ексекютиви (виконавчого органу) ОУН у західноукраїнських землях. Організатор низки замахів, зокрема вбивства у 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. Після Варшавського і Львівського судових процесів 1935–1936 рр. над вбивцями Б. Перацького був ув'язнений. Звільнився у середині вересня 1939 р. Очолив опозицію до А. Мельника, що призвело до розколу ОУН. Від 1940 р. – голова Революційного проводу ОУН. Ініціатор Акта відновлення Української держави (30 червня 1941 р., Львів). За відмову скасувати його

ув'язнений німцями у концтаборі Заксенгаузен до 1944 р. Після звільнення у жовтні 1944 р. мешкав у Берліні. Після капітуляції Третього райху опинився в еміграції: спочатку в Інсбруку (Австрія), а потім – у Мюнхені. 1959 р. убитий агентом КДБ у Мюнхені.

«Бандера – це незручний, упертий і фанатичний слов'янин. Своїй ідеї він відданий до останнього. На цьому етапі надзвичайно цінний для нас, опісля небезпечний. Ненавидить як росіян, так і німців» (*німецький генерал Бергер, 1944 р.*).

«С. Бандера був українським націоналістом, непримиренним і безкомпромісним до всіх, хто стояв на перепоні здобуття української держави. Бандера був переконаним антикомуністом, уважав необхідним поборювати комунізм в усіх формах і проявах в Україні, у теорії і практиці» (*сучасний український історик А. Кентій*).

У серпні 1939 р. Провід українських націоналістів скликав у Римі Другий великий збір ОУН, на якому головою організації обрали **Андрія Мельника**. Щоправда, більшість крайовиків не визнала його лідерства. У лютому 1940 р. дія-

чі крайового осередку ОУН сформували у Кракові власний «революційний провід», визнали своїм лідером **Степана Бандеру** і почали готувати на Волині й у Галичині антирадянське повстання, сподіваючись, що масштабні репресії влади обурять народ, а отже, підготують для нього ґрунт. Їх згодом стали називати **бандерівцями**.

Причиною розколу були насамперед внутрішні розбіжності між старшим поколінням УВО—ОУН, представники якого здебільшого перебували в еміґрації і не мали реального впливу на Батьківщині, та молодшим, так званими крайовиками, які прагнули діяти революційними методами і знайти найкоротший шлях для здобуття незалежності України.

Проаналізуйте плакати, відповівши на запитання і виконавши завдання. 1. Яким подіям та явищам присвячено тогочасні плакати? 2. Оберіть слова на позначення мети створення плакатів: 1) агітувати; 2) пропагувати; 3) рекламувати; 4) інформувати; 5) сприяти гуртуванню *за*; 6) сприяти гуртуванню *проти*; 7) формувати ставлення до фактів, що відповідає ідеології; 8) засуджувати; 9) викликати несприйняття і ненависть. Свій вибір обґрунтуйте.

4. Злочини радянської влади в Західній Україні

Населення Західної України швидко зрозуміло, які справжні наміри маскувала радянська влада під гаслами воз'єднання. Оперативні групи НКВС і прикордонників здійснювали тотальні арешти. Для залякування тих, кого було взято у полон, оперативні групи широко застосовували розправи, вибіркові розстріли. За вересень 1939 р. війська Українського фронту полонили близько 200 тис. польських вояків. Після закінчення воєнних дій арешти та затримання не припинялися, хоча в'язниці були переповнені. 5 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія надіслав до ЦК ВКП(б) доповідну записку, де просив згоди на розстріл *«заклятих ворогів радянської влади»*, які, на його думку, *«тільки і чекають звільнення, щоб мати можливість активно включитись у боротьбу проти радянської влади»*. До цих ворогів записали польських офіцерів, поліцейських, жандармів, розвідників, а також помічників, службовців і осадників, яких було інтерновано у таборах для військовополонених. На виконання постанови ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. упродовж квітня — травня цього ж року у Катинському лісі під Смоленськом, Старобільську (Харківська область), Осташківському спецтаборі НКВС (Калінінська, тепер Тверська область), а також у кількох в'язницях Києва, Харкова, Херсона та Мінська було таємно розстріляно без суду 22 тис. польських офіцерів та державних службовців.

Уже з грудня 1939 р. розпочалася підготовка до депортації «небажаних елементів» у населенні західних областей України і Білорусії до віддалених районів СРСР. Першими депортували в лютому 1940 р. разом із родинами польських військових осадників і лісничих, тобто українців і поляків, які жили на старому кордоні. Друга депортація у квітні 1940 р. торкнулася родин репресованих. Третя й четверта – відповідно у червні 1940 р. і в травні – червні 1941 р. – переважно біженців. Усього було депортовано близько 320 тис. осіб.

Які явища, що стосуються «возз'єднання», «визвольного походу» та радянізації Західної України, засвідчує джерело?

«...За два тижні після гітлерівського нападу на Польщу Кремль “протяг руку братньої допомоги західним братам”... Крім численних потягів із запломбованими вагонами, вщерть переповнених польськими офіцерами, що їх вивозили десь на схід; крім того, як офіцери ці через вікна намагались виміняти в людей, що проходили повз вагони, шматок хліба за золоті персні, годинники та срібні цигарнички; а трохи згодом – крім численних потягів, також із запломбованими вагонами, – під охороною НКВД-истів, – у яких вивозили “визволених” від капіталістичного ярма, та разом уже і від зайвого особистого майна, вчителів, священників і селян – українців та білорусів – у далекі табори Колими, Мурманська та інші “здравниці-курорти соціалістичної батьківщини трудящих”, отже, кажу, крім тих транспортів, я мало що бачив тоді гідного уваги». (Ф. Пігідо-Правобережний. «Спогади та роздуми очевидця»)

Поміркуйте, чим була зумовлена репресивна політика СРСР у Західній Україні, зокрема масштабна депортація її мешканців.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► захоплення військами Українського фронту території Західної України ► напад Німеччини на Польщу ► передача Румунією Північної Буковини і Бессарабії СРСР ► підписання пакту Молотова – Ріббентропа.
2. Покажіть на карті зміни адміністративно-територіального устрою УРСР упродовж 1939–1940 рр. Покажіть на карті події, з якими пов'язані ці зміни.
3. Складіть речення про події 1939–1940 рр., використавши поняття та терміни: *країна-агресор, Друга світова війна, пакт Молотова – Ріббентропа, «золотий вересень», Народні збори, радянська / советизація, депортація, бандерівці.*
4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях 1939–1940 рр.: І. Сталін, А. Гітлер, В. Молотов, С. Тимошенко, С. Бандера, А. Мельник.
5. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.
► 1. «Возз'єднання» не було метою пакту Ріббентропа – Молотова, хоч теж впливало з нього. Великі держави виявилися цілком байдужими до проблеми соборності українських земель і в 1919, і в 1939 рр. ► 2. Одним із найсерйозніших випробувань для населення Волині, Галичини, Буковини і Бессарабії було запровадження нових радянських порядків на цих територіях. ► 3. Застосовуючи тотальний терор, радянська влада намагалася перетворити мешканців західноукраїнських земель на слухняних «гвинтиків» сталінської тоталітарної

машини, а регіон якнайшвидше інтегрувати у загальносоюзну командно-адміністративну систему.

6. Узагальніть, які наслідки для Європи мав німецько-радянський Договір про не-напад з пактом Молотова – Ріббентропа. Чому безпосереднім наслідком укладення пакту став початок Другої світової війни? Поміркуйте, чому Німеччина напала на Польщу 1 вересня 1939 р., а СРСР – на 17 днів пізніше. Чи однаковою мірою лежить відповідальність на правлячих тоталітарних імперіях – сталінському СРСР та гітлерівській Німеччині – за розв'язання Другої світової війни, вчинення злочину агресії, масових репресій?

22 червня 1941 р. – напад Німеччини на Радянський Союз. Початок радянсько-німецької війни

7 липня – 19 вересня 1941 р. – оборона Києва

30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р. – оборона Севастополя

1941

23–29 червня 1941 р. – танкова битва в трикутнику Луцьк – Дубно – Броди. Розгром та відступ радянських військ

30 червня 1941 р. – проголошення ОУН(б) Акта відновлення Української держави

5 серпня – 16 жовтня 1941 р. – оборона Одеси

22 липня 1942 р. – завершення окупації України німецькими військами

1942

§ 30 Початок німецько-радянської війни. Окупація України військами Німеччини та її союзників

У липні 1940 р. Гітлер дав директиву Генеральному штабу Вермахту розробити *план «Барбаросса»*, який передбачав розгром СРСР за чотири-шість тижнів, тобто ще до закінчення війни з Великою Британією. З кінця серпня 1940 р. Німеччина почала передислокацію військ із заходу на схід.

22 червня 1941 р. німецькі війська перетнули кордон СРСР. Гітлер буквально «заштовхнув» Сталіна в коаліцію держав, яка з ним воювала і завдяки перевазі в ресурсах мала всі шанси на перемогу. З моменту нападу Німеччини на СРСР радянсько-німецька війна стала найголовнішою частиною Другої світової. Велика Британія і США об'єднали свої військові зусилля з СРСР у боротьбі проти спільного ворога.

Бойові дії на території України у 1941 р. перетворилися для радянських військ на катастрофу. Війська Червоної армії не були готові до належної відсічі агресорові, тому Вермахт досить швидко окупував великі території СРСР. До середини липня, тобто за три тижні боїв, Червона армія втратила 850 тис. бійців і командирів, близько 3,5 тис. літаків і понад 6 тис. танків. Зі 170 дивізій діючої армії на радянсько-німецькому фронті боєздатність зберігали тільки 70. Німецькі бойові втрати в живій силі були майже в 10 разів меншими. До німецького полону потрапили мільйони червоноармійців. Проте в оборонних боях 1941 р. було зірвано гітлерівські розрахунки на «блискавичну війну» (бліцкриг).

СЛОВНИК

Бліцкриг («блискавична війна») – одна з теорій ведення наступальної війни, розроблена німецьким генерал-фельдмаршалом А. фон Шліффеном (1905).

1. Політичне та соціально-економічне становище в Україні напередодні радянсько-німецької війни

У березні 1939 р. XVIII з'їзд ВКП(б) затвердив третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1938–1942 рр.

Планова мілітаризація народного господарства здійснювалася під наглядом створеного в 1936 р. Наркомату оборонної промисловості СРСР. У січні 1939 р. його розукрупнили на чотири самостійні наркомати: авіапромисловості, суднобудівної промисловості, озброєння і боєприпасів. У Червону армію почали надходити зразки досконалої техніки: реактивні міномети БМ-13 («Катюші»), середні танки Т-34, винищувачі ЯК-1 і МІГ-3, напівавтоматичні зенітні гармати і великокаліберні зенітні кулемети. Однак промисловість не встигала з тиражуванням цих зразків.

Чисельність Червоної армії влітку 1941 р. збільшилася майже до 5 млн бійців і командирів. Основну частину цих сил було зосереджено вздовж західного кордону. Уряд запровадив низку жорстких заходів для зміцнення трудової дисципліни. П'ятихвилинне запізнення загрожувало позбавленням волі. Було заборонено самовільний перехід на іншу роботу. Робочий день було подовжено на годину. Створювалася єдина система державних трудових резервів, яка базувалася на примусовій мобілізації учнів до ремісничих шкіл, залізничних училищ і шкіл фабрично-заводського навчання.

СЛОВНИК

Мобілізація – комплекс заходів, спрямованих на переведення державної інфраструктури та військових сил країни у військовий стан через надзвичайні умови всередині країни або ж за її межами; залучення когонебудь для виконання якогось важливого завдання, масового заходу.

2. Перебіг німецько-радянської війни в червні 1941 – липні 1942 рр.

Німеччина та її союзники почали наступ на трьох стратегічних напрямках. Група армій «Північ» мала захопити Ленінград, група армій «Центр» націлювалася на Москву, а група армій «Південь» мала окупувати Україну.

Південне угруповання ворога складалося з трьох німецьких і двох румунських армій, а також танкової групи та механізованого корпусу угорської армії. Усього під орудою генерал-фельдмаршала фон Рундштедта було 57 дивізій і 13 бригад, підтримуваних 4-м повітряним флотом Німеччини і всією румунською авіацією.

Групі армій «Південь» протистояли 80 дивізій Київського особливого й Одеського військових округів, розгорнутих у перший день війни відповідно у *Південно-Західний* і *Південний фронти*. Ці фронти за живою силою і технікою відчутно переважали противника. Зокрема, вони мали 5625 танків проти 850 в групі армій «Південь» і 2700 літаків проти 1300.

Проте цю перевагу було втрачено одразу після початку воєнних дій. У перші години війни противник завдав бом-

↑ Севастопольці біля плаката зі зведенням Радінформбюро і мапи Європи в перші дні війни. Севастополь (Кримська АРСР). 24 червня 1941 р.

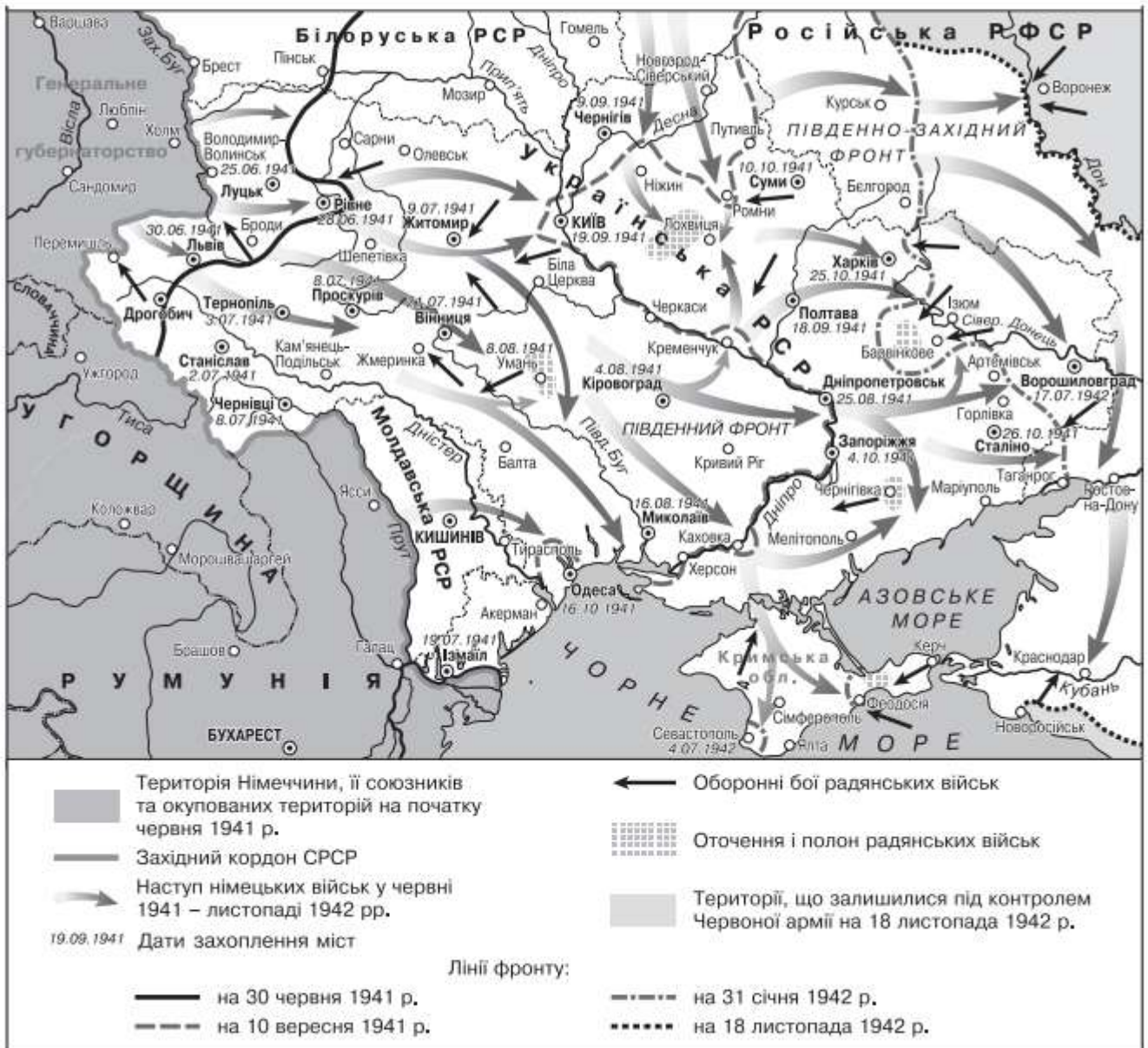

← Залишені радянські танки 67-го танкового полку 34-ї танкової дивізії. Район Дубна. Червень 1941 р.

бового удару по 66 аеродромах Південно-Західного фронту і вивів із ладу 579 літаків. Залишилося тільки 359 машин, придатних до бою. Їх довелося перебазувати на далекі тиллові аеродроми.

Проаналізуйте карту й дайте відповіді на запитання. ►► 1. Які території і в який час були окуповані Вермахтом? ►► 2. Коли відбулося захоплення українських міст? ►► 3. Де та коли радянські війська потрапляли в оточення і полон? Зверте інформацію на карті з текстом підручника.

↑ Окупація України військами Німеччини та її союзників у 1941–1942 рр.

У районі *Луцьк – Броди – Дубно* розгорілася танкова битва. Радянські танкові корпуси зазнали втрат, які перевищували втрати противника у 20 разів. Червоноармійці, озброєні переважно трилінійками, не могли воювати на рівних з німецькими автоматниками. Не маючи досвідченого керівництва, вони легко піддавалися паніці й постійно потрапляли в «котли».

Унаслідок прикордонних боїв упродовж 22 червня – 6 липня 1941 р. військо Південно-Західного фронту відійшло на глибину до 250–300 км. Червона армія залишила Західну Україну. 7 липня німецькі війська прорвали лінію фронту в районі Новограда-Волинського. Увечері того самого дня гітлерівці захопили Бердичів, 9 липня – Житомир. Передові частини гітлерівців вийшли на підступи до Києва 11 липня.

Київська оборонна операція тривала понад два місяці. У вересні німці форсували Дніпро. На армії Південно-Західного фронту насунулася загроза оточення. Однак Сталін наказав утримувати Київ. 15 вересня чотири армії опинилися в «котлі». Більшої катастрофи історія війн не знала. **19 вересня** німецькі війська зайняли столицю УРСР.

На початку серпня на стику Південно-Західного та Південного фронтів війська Вермахту прорвали оборону, у результаті напрямом «Умань – Дніпропетровськ» виявився відкритим. Гітлерівці прорвалися до Дніпра, 25 серпня захопили Дніпропетровськ, 4 жовтня – Запоріжжя. Дніпро став лінією фронту, яку гітлерівці певний час не могли прорвати.

5 серпня розпочалася **оборона Одеси**, яка тривала **73 дні**. 16 жовтня Червона армія залишила Одесу, радянські війська були розбиті в Криму, але зуміли закріпитися в Севастополі, розпочавши багатомісячну оборону міста. У середині жовтня бої розгорнулися на підступах до Харкова і на Донбасі. 24 жовтня 1941 р. гітлерівці захопили Харків і незабаром окупували всю Україну.

Отже, протягом літа – осені 1941 р. німецькі війська та їхні союзники захопили всю Правобережну і більшу частину Лівобережної України та Крим. Не

Проаналізуйте фото за запропонованими запитаннями. ►► 1. Яку невідповідність помітили між текстовками до фотографій та настроєм зображених на них людей? ►► 2. Як ви думаєте, чи відбивають фотографії реальні життєві ситуації? ►► 3. З якою метою, на вашу думку, було зроблено ці фото? Відповідь обгрунтуйте.

↓ Одесити розглядають листівку: «Одеса була, є і буде радянською». Серпень 1941 р.

↑ Морські піхотинці з есмінця «Шаумян» під Одесою. Серпень 1941 р.

окупованими на той час в Україні залишилися тільки східні райони Харківської, Сталінської (Донецької) та Ворошиловградської (Луганської) областей, а також невелика територія кримської землі із Севастополем.

На кінець 1941 р. в СРСР було сформовано до 400 нових дивізій, що дало змогу компенсувати втрати перших місяців війни. Ставка Верховного головнокомандування почала планувати наступальні операції. Проте керовані недосвідченими командирами і стратегами війська були непридатні для наступальних дій. Бої за Донбас у січні – березні 1942 р. не дали результату. 4 липня 1942 р. після **250-денної оборони** німецькі й румунські війська **захопили Севастополь**. 22 липня 1942 р. частини Вермахту здобули останнє з українських міст – Свердловськ Ворошиловградської (нині Луганської) області. Німецькі, румунські і угорські війська окупували УРСР цілком.

Проаналізуйте фрагмент наукової праці і дайте відповіді на запитання.
▶▶ 1. Про які події ідеться в тексті? ▶▶ 2. З чим пов'язана характеристика цієї події як «катастрофи, більшої за яку історія війн не знала»? ▶▶ 3. У чому цінність джерела?

«У результаті цього наступу, одночасного удару 6-ї армії через Дніпро по обидва боки Києва, який 19 вересня було обійдено і взято, і подальшого просування 2-ї армії з півночі російські сили, які перебували в трикутнику Київ, Черкаси, Лохвиця, були стиснуті з усіх боків. У цей час танкові групи в запеклих боях відбивали спроби противника деблокувати свої війська зі сходу і, крім того, великими силами вклинилися в оточені російські армії й розкололи їх. ...Пройшло ще два тижні, поки незвичайно великі сили противника, затиснуті в котлі і розчленовані на окремі частини, було знищено й взято в полон. У зведенні німецького верховного командування повідомлялося про взяття в полон 665 тис. осіб, захоплення 3718 гармат і 884 танків...» (К. Типпельскірх. «Історія Другої світової війни»)

Проаналізуйте причини поразок Червоної армії на початку війни. Яку з них вважаєте найістотнішою?

ПРИЧИНИ ПОРАЗОК ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

- Тоталітарний характер влади поставив у залежність від волі однієї людини та її найближчого оточення життя мільйонів людей. Жорстка централізація й атмосфера страху в країні нищили ініціативу, гальмували розв'язання потрібних завдань, зокрема на полі бою.
- Прорахунки в оцінці воєнно-політичної ситуації. Переоцінка значення радянсько-німецьких договорів 1939 р. Ігнорування даних розвідки про дату наступу німецьких військ. Відсутність чіткого плану в разі масштабних воєнних дій (перемогти ворога збиралися «малою кров'ю» на його території).
- Неукомплектованість Червоної армії кадрами кваліфікованих командирів і спеціалістів через репресії проти військових.
- Антирадянські настрої людей, які не бажали захищати радянську владу від ворога, про якого ще нічого не знали.
- Незавершеність заходів з інженерного зміцнення західних кордонів, тоді як оборонні споруди на старих кордонах були демонтовані.
- Невідмобілізованість Червоної армії: боячись спровокувати напад Німеччини, І. Сталін до самого фатального дня не дозволяв повною мірою розгорнути дії армійських підрозділів у прикордонній смузі.
- Незавершеність процесу переозброєння.
- Розміщення основних сил Червоної армії на кордоні з Німеччиною, що зробило їх легкою мішенню під час раптового удару.

Проаналізуйте ілюстрації. З чим пов'язані зміни в політиці СРСР, засвідчені обкладинкою американського щотижневого журналу новин Newsweek за 1939 р. із зображенням Сталіна та Ріббентропа та радянського плаката початкового періоду німецько-радянської війни?

Проаналізуйте джерела (уривок із доповідної і фото). Хто підривав Київ, з якою метою це було зроблено?

«...будинки на Хрещатику м. Києва були заміновані, очевидно, при відступі Червоної армії і почали вибухати. Першим вибухнув будинок, де була розташована військова прокуратура німецька. Під час вибуху було вбито і поранено чоловік 70 німців. Крім комендатури пішли вибухи по правій і лівій стороні Хрещатика. Були вибухи мін в Печерській школі ФЗН і підірвано дзвіницю в Лаврі. Під час зустрічі вступу німців до м. Києва 19 вересня при вибуху дзвіниці були присутні багато офіцерів німецьких, серед яких поранено і вбито чоловік 30. З 22 вересня почали проводитися масові арешти комуністів, чекістів, євреїв без розрізнення. Встановлювали вище вказаних або через свою агентуру чи залучаючи до цього дезертирів-українців...» (З доповідної відділу НКВС Південного фронту)

↑ Німецькі солдати спостерігають за пожежею на Хрещатику. Вересень 1941 р.

Підрозділи НКВС установили радіокеровані міни і заклали вибухівку в сотні споруд у центрі міста. 24 вересня 1941 р. Київ здригнувся від вибухів. Вулиця Хрещатик та прилеглі квартали палали кілька днів. НКВС знищив центр Києва разом із людьми. Вибухами й пожежами було зруйновано 324 старовинні будинки. Тисячі киян загинули, 50 тисяч залишилися без даху над головою.

3. Репресивний характер мобілізаційних заходів

З початком війни розпочалося здійснення мобілізаційних заходів. У червні 1941 р. було створено комісію, що опікувалася евакуацією людей і майна. Ресурси України вивозили на Схід. У Росію та райони Середньої Азії було евакуйовано 3,5 млн громадян (переважно робітників і службовців зі Східної України). Обладнання 550 найбільших українських промислових підприємств

вивезли на Схід, де в роки війни було створено потужну військово-промислово-ву базу СРСР, а також 3 млн голів худоби, майно колгоспів і радгоспів, вищі навчальні заклади, училища, частково – експозиції музеїв.

Те, що не можна було евакуювати у східні райони СРСР, підлягало знищенню: устаткування заводів, фабрик, колгоспна техніка, реманент, збіжжя тощо. Зокрема, було виведено з ладу генератори Дніпрогесу і підірвано греблю, затоплено всі кам'яновугільні шахти. Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. вимагала під час відступу застосовувати тактику *«випаленої землі»*.

Уже через тиждень після початку війни більшість підприємств виконували замовлення фронту: випускали або ремонтували танки, бронепотяги, міномети. Робітників, селян і службовців закріпили за їхніми робочими місцями, відпустки заборонялися. За самовільне залишення підприємства в робочий час працівників оголошували дезертирами і засуджували на строк від 5 до 8 років.

До перебудови економіки було залучено все працездатне населення. На селі за складних умов збирали врожай і виконували державні поставки. Переважну більшість чоловіків мобілізували на фронт, і робота лягла на плечі селянок, які годували і армію, і країну. Жінки й дівчата ставали трактористками і комбайнерками. У перше воєнне літо селянам вдалося зробити те, що в мирний час видавалося неможливим. Адже, попри нестачу робочих рук, темпи

збирання хліба в тилкових районах у 2–3 рази перевищували довоєнні. Проте самі селяни голодували, бо після здійснення державних поставок і сплати податків зерна майже не залишалося. Ще гіршим було становище в окупованих районах.

29 червня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) надіслали партійно-радянським організаціям директиву, яка вимагала швидкої перебудови життя під гаслом *«Все для фронту, все для перемоги»*. Виконавчим органам було надано право здійснювати переведення робітників на іншу роботу без їхньої згоди. До роботи залучали пенсіонерів, жінок, дітей.

Продовольство серед робітників і службовців розподіляли за картками. Робітники отримували від 500 г до 1,2 кг хліба на добу (хліб був основним продуктом харчування), службовці – від 400 до 500 г, а діти й утриманці – по 300–400 г.

У вересні 1941 р. Сталін видав таємний наказ про створення у прифронтовому тилу *загороджувальних за-*

↑ Цивільне населення на будівництві протитанкових укріплень. 1941 р.

↑ Барикади Одеси. Серпень 1941 р.

гонів із військ НКВС. Вони мали завдання кулеметним вогнем зупиняти військові частини чи групи військовослужбовців, що відступали. У липні 1942 р. Сталін вдався до ще суворіших заходів, видавши наказ, відомий як «*Ні кроку назад!*». Наголос у ньому робився на репресивних заходах проти бійців і командирів. Наказ забов'язував у разі відступу розстрілювати на місці «панікерів і боягузів».

Ці заходи часом призводили до безглуздої загибелі цілих підрозділів, частин і з'єднань, бо командири не мали права відводити їх без дозволу з метою маневру, перегрупування тощо. Невідомо також, скільки людей було знищено загороджувальними загонами. Ці втрати списувалися як військові, тобто на німців.

З відступом радянських військ тривали депортації. Автономну республіку німців Поволжя було ліквідовано 28 серпня 1941 р. Близько 367 тис. німців Радянського Союзу переселено на Схід – у республіку Комі, на Урал, у Казахстан, Сибір і на Алтай – і згодом мобілізовано в «робочі колони». Депортували й представників народів, країни яких входили до гітлерівської коаліції – угорців, болгар, фінів.

ЗАУВАЖТЕ

На підставі рішення Військової ради Ленінградського фронту від 20 березня 1942 р. із прифронтової зони в березні-квітні 1942 р. було депортовано близько 40 тис. німців і фінів. Тих, хто повернувся додому після війни, було повторно депортовано в 1947–1948 рр.

Проаналізуйте джерела за запропонованими запитаннями і виконайте завдання. ►► 1. Що зображено на фото? Які явища радянсько-німецької війни вони засвідчують? ►► 2. Які з фотографій є зрежисованими фотографами-пропагандистами? ►► 3. Складіть на підставі отриманої з фотографій інформації коротке повідомлення в газету 1941–1942 рр. від імені солдатів Червоної армії, Вермахту, мешканців окупованих міст чи сіл.

↑ Солдати Вермахту в селі під Харковом. Травень 1942 р.

→ Відправлення нових підрозділів на фронт. 1941 р.

↑ Жінка з дітьми біля руїн своєї хати в одному із сіл України

↑ Солдати Червоної армії роздивляються трофеї. 1941 р.

4. Діяльність націоналістичних організацій

Єдиною організованою структурою, яка відносно мало постраждала від радянської заходуукраїнських земель, була ОУН. Проте напередодні окупації Польщі німецькими й радянськими військами націоналістичний рух розколовся. Перед німецько-радянською війною обидві ОУН організували «похідні групи» (2–2,5 тис. осіб), які мали просуватися за лінією фронту і створювати українську адміністрацію на всіх українських етнічних землях.

СЛОВНИК

Абвер — управління військової розвідки і контррозвідки при штабі Вермахту.

Похідні групи — групи, створені ОУН з метою організації зі свідомих українців на українських землях органів місцевого самоврядування під час Другої світової війни.

Маючи інформацію про підготовку Німеччини до війни, керівники ОУН(б) у Кракові з березня 1941 р. налагодили контакти з Вермахтом і **абвером**, сподіваючись, що Німеччина надасть їм допомогу в створенні української армії.

Навесні 1941 р. німецькі спецслужби сформували з добровольців-біженців, переважно оунівців бандерівського напрямку, з'єднання під назвою «Легіон українських націоналістів». Легіон цей поділили на два батальйони — «**Нахтігаль**» і «**Роланд**». Особовий склад був одягнутий в уніформу Вермахту. Командування Вермахту мало намір залучати українські частини до каральних дій, спрямованих насамперед проти поляків і євреїв.

30 червня 1941 р. за підтримки «Нахтігаль» ОУН(б) проголосила у щойно захопленому німцями Львові **Акт відновлення Української держави**. Уряд очолив один із найближчих соратників Бандери — **Ярослав Стецько**. Керівництво Третього райху розцінило цю подію як зухвалий виклик Німеччині, С. Бандеру та його найближчих соратників було ув'язнено. Будь-яку політичну діяльність націоналістів заборонено. На знак протесту військові формування «Нахтігаль» і «Роланд» відмовилися від виконання військової служби, і невдовзі німці їх розформували.

Улітку 1941 р. **Тарас Боровець (Тарас Бульба)** сформував на Поліссі та Волині загони «**Поліська Січ**». Він мав підтримку уряду УНР у вигнанні, який пере-

бував у Варшаві. Тарас Боровець уважав, що згодом партизанська армія, яку назвав *Українською повстанською (УПА)*, має перетворитися на регулярну армію майбутньої української держави (УНР), і не бажав об'єднуватися з оунівцями. Бульбівці боролися одночасно проти німецьких гарнізонів і радянських партизанів, але не виявляли великої активності.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ Тарас Боровець (псевдо Тарас Бульба)

На початку липня 1941 р. створив партизанські загони «Поліська Січ», що проіснували до середини листопада 1941 р. Узимку 1942 р. таємно від німців відновив «Поліську Січ», назвавши її Українською повстанською армією. Після конфлікту з ОУН(б) улітку 1943 р. дав цим загонам назву «Українська народно-революційна армія» (УНРА). У листопаді 1943 р. заарештований німцями і відправлений до Заксенхаузена. Звільнений у серпні 1944 р. З 1948 р. – в еміграції в Канаді. Автор спогадів «Армія без держави».

ОУН(б), збагнувши, що Німеччина розглядає Україну лише як колонію, почала створювати власні збройні сили – *Українську повстанську армію (УПА)*. До цих збройних сил були включені (здебільшого силоміць) формування Т. Бульби (Боровця) і ОУН(м).

Водночас ОУН прагнула за допомогою «похідних груп», що склалися з досвідчених організаторів і пропагандистів, поширити свій вплив на східні й південні області, розгорнути мережу оунівського підпілля у Києві, Сумах, Житомирі, Полтаві та інших містах. Саме учасників націоналістичного підпілля гестапівці називали «українським рухом Опору».

↑ Українські повстанці під час відпочинку. Дрогобич. Грудень 1943 р.

Проаналізуйте фрагмент наукової праці й дайте відповіді на запитання.

▶▶ 1. Чи погоджуєтеся з міркуваннями вченого? Відповідь обґрунтуйте.

▶▶ 2. У чому автор вбачає історичне значення Акта 30 червня 1941 р.? ▶▶ 3. На що розраховували очільники фракції ОУН(б), ухвалюючи Акт відновлення Української держави?

Значення проголошення відновлення української державності Актом 30 червня 1941 р.

«По-перше, це змусило нацистів ще на початку окупації частково виявити свої справжні колонізаційні плани щодо окупованих земель на Сході, що розвіяло у значної частини українських політиків ілюзії про визвольну місію гітлерівських армій. По-друге, проголошення, а потім відважне відстоювання незалежницької декларації дало ОУН(б) морально-політичну перевагу для того, аби очолити націо-

нальний рух Опору. Актом 30 червня ще на початку війни було задекларовано бажання активної частини українського народу перетворити свою Батьківщину на суб'єкт міжнародної політики, а не лише на "мовчазне" поле бою чужих армій». (І. Патриляк. «Організація українських націоналістів у 1941 р.»)

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

---

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► захоплення нацистами Києва ► танкова битва в трикутнику Луцьк – Дубно – Броди ► захоплення Севастополя ► захоплення Одеси німецькими і румунськими військами.
2. Покажіть на карті пересування сторін і зміни ліній фронту на теренах України упродовж 1941–1942 рр. Установіть причиново-наслідкові зв'язки між воєнними подіями та зазначеними змінами. На підставі карти схарактеризуйте оборонні операції на території України.
3. Складіть речення про події 1941–1942 рр., використавши поняття, терміни та гасла періоду німецько-радянської війни: *німецько-радянська війна*, «блискавична війна» (бліцкриг), план «Барбаросса», мобілізація, «випалена земля», «Поліська Січ», Українська повстанська армія (УПА), «похідні групи» ОУН, «український рух Опору», «Все для фронту, все для перемоги!», «Ні кроку назад!».
4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях 1941–1942 рр.: І. Сталін, А. Гітлер, С. Бандера, Я. Стецько, Т. Бульба (Боровець).
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел. У чому історичне значення згаданих подій / явищ?
  1. «Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави... Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава».
  2. «...Військовим радам армій і насамперед командувачам арміями: а) безумовно знімати з постів командирів і комісарів корпусів і дивізій, які допустили самовільний відхід військ із позицій, що вони займають, без наказу командування армії, і направляти їх у військову раду фронту для віддання до військового суду; б) сформувані в межах армії 3–5 добре озброєних загороджувальних загонів (до 200 чоловік у кожному), поставити їх у безпосередньому тилу нестійких дивізій і зобов'язати їх у разі паніки і безладного відходу частин дивізії розстрілювати на місці панікерів та боягузів...»

1941

1 серпня 1941 р. – включення Галичини до складу Генерал-губернаторства

19 серпня 1941 р. – «Трансністрія» перейшла в розпорядження Румунії

20 серпня 1941 р. – створення райхскомісаріату «Україна» із центром у Рівному

29–30 вересня 1941 р. – масові розстріли євреїв у Бабиному Яру в Києві

1942

§ 31 Окупаційний режим в Україні

Переважна більшість українського населення поставилася до окупантів як до чужоземних поневолювачів. Але чимало жителів західних областей, відчувши на собі весь жах сталінської радянзації, зустрічали німців як визволителів. Населення ще не знало, яким буде гітлерівський «новий порядок». Про існування *плану «Ост»* ніхто й не здогадувався.

Потрібно було зовсім небагато часу, щоб остаточно з'ясувалися цілі Німеччини щодо України. На нараді окупаційних чиновників у Рівному Е. Кох сформулював їх так: *«Мета нашої роботи – примусити українців працювати на Німеччину, а не ошчасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає в Німеччині. Цю роботу треба провадити, не рахуючись із втратами».*

«Новий порядок» дуже швидко викрив себе: шибениці, масові розстріли, табори смерті, спалені села, зруйновані міста. Окупаційна політика була скерована на масове нищення населення, а також політичних противників гітлерівської Німеччини, насильницьку депортацію на примусові роботи до Німеччини молоді, на розграбування української землі.

1. План «Ост» і поділ України на окупаційні зони

Генеральний план «Ост» було розроблено в 1940 р. в Імперському управлінні державної безпеки під керівництвом Г. Гімлера. Цей план передбачав германізацію території Польщі, країн Балтії, Білорусії, України і значної частини європейської Росії за допомогою встановленого в цих землях жорсткого **окупаційного режиму**. Йшлося про виселення в Сибір або знищення майже всіх поляків, 75 % білорусів, 65 % українців Галичини тощо, а всього – від 30 до 45 млн осіб. На родючих українських чорноземах колонізатори мали намір розмістити після війни поміщицькі та фермерські господарства ветеранів Вермахту – офіцерів і солдатів.

СЛОВНИК

Окупаційний режим – політичний режим, утворений окупаційною владою.

У жовтні 1939 р. на захоплених теренах Польщі було створено *Генеральну губернію*, або *Генерал-губернаторство*, яке складалося з чотирьох адміністративно-територіальних одиниць: Люблінського, Варшавського, Радомського й Краківського дистриктів. До останнього ввійшли й етнічні українські землі – Холмщина, Підляшшя, Надсяння й Лемківщина. Після захоплення гітлерівцями західноукраїнських земель, у серпні 1941 р., до складу польського генерал-губернаторства було включено п'ятий дистрикт із центром у Львові. Його назвали *дистрикт «Галичина»*. До нової адміністративної одиниці належали чотири західні області УРСР – *Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська (без північних районів)*.

У липні 1941 р. Чернівецька та Ізмаїльська області УРСР, загарбані румунськими військами, з дозволу Гітлера були включені до складу Румунії. Тож на теренах Бессарабії та Північної Буковини було створено *два губернаторства* – *«Бессарабія»* (райони Молдавської РСР та Ізмаїльська область УРСР, центр – Кишинів) та *«Буковина»* (райони Чернівецької області – Чернівецький, Хотинський і Сторожинецький, деякі північні райони МРСР, центр – Чернівці).

Окрім Бессарабії та Північної Буковини, Румунія отримала також землі між Дністром і Південним Бугом, тобто всю тодішню Одеську, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей і лівобережні райони Молдавської РСР. На цих землях румуни створили губернаторство *«Трансністрія»*. Формально «Трансністрія» до складу Румунії не належала, її було передано румунській стороні в тимчасове управління й господарське використання.

Проаналізуйте джерела за запропонованими запитаннями. ►► 1. Що роблять зображені на фото мешканці Харкова? Які деталі свідчать про те, що люди почуваються заляканими і деморалізованими? Що, на вашу думку, вони відчувають? ►► 2. З якою метою створено плакат? Чому і навіщо німецькі пропагандисти наголошують на злочинах режиму Сталіна? Які спільні риси притаманні тогочасній пропаганді різних режимів?

↑ В окупованому Харкові. 1942 р.

↑ Німецький агітаційний плакат

У серпні 1941 р. вийшов наказ Гітлера про утворення *райхскомісаріату «Україна»*. Передбачалося створення семи генеральних округів. Проте територія райхскомісаріату формувалася відповідно до того, як просувалися частини

Вермахту вглиб України, передаючи до складу райхскомісаріату області з-під управління військової адміністрації. Передбачуваних розмірів він не досяг у зв'язку з припиненням наступу гітлерівців. На 1 вересня 1942 р. райхскомісаріат складався з шести генеральних комісаріатів – «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ», «Таврія». Адміністративним центром райхскомісаріату «Україна» стало місто Рівне, де була *резиденція райхскомісара Е. Коха*.

У тилкових районах Вермахту було створено мережу військово-адміністративних органів, які перебирали на себе всю повноту влади. Так з'явилося поняття «*військова зона*», яка охоплювала території п'яти східних областей УРСР – Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (Донецької) та Ворошиловградської (Луганської) і півострів Крим.

Під угорську окупацію потрапила територія Закарпаття.

Позмагайтеся в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію про окупаційний режим і розгортання руху Опору в Україні. На підставі карти та тексту параграфу складіть таблицю «Окупаційні зони України».

Території	Назви, форми адміністративної організації	Особливості підпорядкування
-----------	---	-----------------------------

↑ Окупаційний режим 1941–1944 рр. Рух Опору

2. «Новий порядок» на окупованій нацистами території України

На окупованих територіях було створено «цивільні управління» – міські управи на чолі з бургомістрами, волосні управи на чолі зі старшинами. У селах призначали старост, вербували поліцаїв, нерідко з кримінальних злочинців. По всіх містах і центрах комунікацій діяли військово-польові суди, комендатури, таємна польова поліція, каральні загони.

Під час відступу Червоної армії більшу частину продовольства було вивезено або знищено. Те, що залишилося, забирали німці, і населення міст почало голодувати. 5 серпня 1941 р. з'явилося розпорядження про те, що і «всі жителі окупованих східних територій віком від 18 до 45 років зобов'язані працювати згідно з їхньою придатністю до праці». Усі вони мали стати на облік на «біржах праці». Тих, хто ухилявся від роботи, заарештовували або відправляли до Німеччини.

Основним завданням органів окупаційної адміністрації було вилучення харчових продуктів. У сільському господарстві колгоспи і радгоспи були збережені, але перейменовані на «громадські господарства». На селянські двори було накладено 12 різних видів податків. Під страхом суворої кари запроваджено обов'язкову трудову повинність.

Економіка окупованих територій мала служити Райху. Окупанти відновлювали роботу електростанцій, великих підприємств, налагоджували видобуток стратегічної сировини. Проте зі зміною ситуації на фронті поведінка німців змінилася. Із фабрик і заводів України масово почали вивозити обладнання. Цілими ешелонами вивозили й чорнозем. Те, що не могли вивезти, знищували під час відступу, воду отруювали, застосовуючи тактику «спаленої землі».

Проаналізуйте таблицю. Порівняйте рівень цін (у руб.) у двох найбільших містах України на початок окупації. Підрахуйте, що могла купити пересічна людина на свою зарплату впродовж місяця, якщо середня зарплата в Києві становила 477 руб, у Харкові – 500–600 руб.

СЛОВНИК

«Новий порядок» – жорстокий окупаційний режим, який установили нацисти на окупованих територіях. Передбачав заборону вільного пересування; сувору систему реєстрації; впровадження німецького цивільного та воєнного законодавства; введення обов'язкової трудової повинності; експлуатацію місцевих ресурсів; збереження колгоспної системи; вивезення населення на примусові роботи до Німеччини тощо.

Назва продукту	Ціна за 1 кг у м. Київ (руб)	Ціна за 1 кг у м. Харків (руб)
Масло	700–1000	2400
Олія	800	1200
Сало	1000	2000
Молоко	30–40	50–70
Хліб	120–150	120–170
Картопля	15	100

3. Доля військовополонених та оstarбайтерів

Після провалу блицкригу в Німеччині виник гострий брак робочих рук через постійні мобілізації. Вихід було знайдено у використанні примусової праці населення окупованих країн. На початку 1942 р. серед населення України роз-

СЛОВНИК

Остарбайтери (нім. *Ostarbeiter* – східні робітники) – німецький термін на означення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій на примусові роботи до Німеччини.

горнули агітацію про виїзд на роботу до Німеччини. Наголошувалося на добрих умовах праці й хорошій платні. Під час перебування **остарбайтерів** у Німеччині окупаційна адміністрація обіцяла дбати про їхні родини. Безробіття, голод, спокусливі обіцянки змусили в січні – лютому кілька тисяч добровольців виїхати до Німеччини. Проте дуже швидко звідти почали надходити розпачливі листи про жахливі умови життя заробітчан.

Охочих виїхати не було, але в березні надійшло розпорядження про вивезення на роботи до Німеччини 527 тис. робітників, у вересні – ще 500 тис. українок у віці 15–35 років для роботи в домашньому господарстві. Почалося насильницьке вивезення молоді. На майбутніх оstarбайтерів влаштовували облави, брали в заручники рідних, спалювали будинки тих, хто тікав. За роки окупації з території України було вивезено 2 млн 400 тис. осіб, що становило 48 % від усіх примусово вивезених на Захід із території СРСР.

Працю іноземних робітників використовували в Німеччині на великих підприємствах, у сільському господарстві, сфері обслуговування. Багато молоді зі Сходу працювало в німецьких сім'ях. Можливість вижити залежала від того, де працював оstarбайтер.

Проаналізуйте нацистські плакати за запропонованими запитаннями.

►► 1. Яким явищем окупаційної політики Райху вони присвячені? Кому адресовані? Чому виїзд на примусові роботи пропагандисти подають як перевагу?

►► 2. Поміркуйте, яку роль відіграють гра кольорів, різні шрифти, завдяки яким автор привертає увагу глядачів до ключових слів. Які ці слова? Який вплив на глядача мали справляти зображення у лівій верхній частині трьох хлопців у вишиваних сорочках і галицьких

кептарях із валізами в руках? ►► 3. Що символізують постаті німецького селянина, який на фоні залитих сонцем, оброблених полів лівою рукою ніби запрошує українських чоловіків і жінок, і українців, зображених у сірих тонах? ►► 4. Про що свідчить той факт, що зусилля нацистської пропаганди були спрямовані на формування позитивної мотивації до депортації на примусові роботи?

↑ Уманська яма. Один із таборів, де просто неба перебували радянські військовополонені влітку та восени 1941 р.

Трагічною була доля 3,8 млн військовополонених, захоплених німецькими військами в перші місяці війни. Берлін вважав, що *«чим більше військовополонених помре, тим краще»*. Як правило, одразу відокремлювали й негайно розстрілювали політкомісарів та євреїв. Решту кидали до нацистських **концентраційних таборів**. Коли стало зрозуміло,

СЛОВНИК

Концентраційний табір – місце, де за рішенням вищих органів примусово утримуються (здебільшого у тимчасових приміщеннях за вкрай примітивних побутових умов) великі групи ув'язнених людей.

ЗАУВАЖТЕ

Із 5,7 млн радянських військовополонених майже 3,3 млн померли в німецькому полоні.

На території УРСР (разом із Закарпаттям та Кримом) було 817 нацистських таборів примусового утримування військовополонених та цивільного на-

селення, з них: концтаборів – 6 (у Львові (Янівський), Києві (Сирецький), Красному Лучі, Дніпрі, Макіївці та Сімферополі); таборів для військовополонених – 242; гетто – 304; гестапівських тюрем – 68 тощо (*Енциклопедія історії України*).

що війна проти Радянського Союзу затягується на невизначений час, окупанти відмовилися від практики масового знищення військовополонених і з 1942 р. почали широко використовувати їх на примусових роботах.

Поневіряння військовополонених і остарбайтерів, які залишилися живими, після війни не закінчилися. Сталін створив для них *фільтраційні табори*. Після перевірки чимало з них потрапило до радянських концтаборів.

На окупованій території СРСР з окупантами співпрацювала невелика частка населення. Це була здебільшого служба в охоронних поліцейських, військових та інших збройних формуваннях, які вели боротьбу з партизанами і підпільним рухом, а також виконання функції інформаторів, глав низових адміністрацій тощо. З ідеологічних причин свідомо співпрацювали з окупантами члени деяких репресованих і розкуркулених родин. Були й такі, хто брав участь у каральних операціях проти мирного населення. Їхні дії кваліфікують як воєнний злочин.

Проаналізуйте фрагменти джерел за запропонованими запитаннями.

►► 1. Про які риси нацистського «нового порядку» ви дізналися? На підставі документів узагальніть сутність цих рис. ►► 2. Які факти вразили найбільше? Яким був моральний стан населення окупованих територій? До яких змін у повсякденному житті призвів нацистський «новий порядок»?

«...За цей час його філії заготовили: зерна – 9 200 000 т, м'яса та м'ясних виробів – 622 000 т, олійних культур – 950 000 т, масла – 208 000 т, цукру – 400 000 т, фуражу – 2 500 000 т, картоплі – 3 500 000 т, насіння – 141 000 т, інших сільськогосподарських товарів – 1 200 000 т, яєць – 1 075 000 000 шт.». (Лист керівника Райхсміністерства окупованих східних областей А. Розенберга. Жовтень 1944 р.)

«До населення Харкова! Внаслідок вибуху російських мін у Харкові сьогодні загинули німецькі солдати. Це свідчить про те, що населення не відгукнулося на численні заклики і накази німецьких збройних сил брати активну участь у розмінуванні. Віднині німецькі збройні сили діятимуть безжально. Так, сьогодні було страчено 50 осіб – членів компартії. Крім того, 1000 осіб було арештовано як заручників. Якщо проти німецьких збройних сил чинитимуться нові акції, 200 з цих заручників будуть розстріляні. Для мешканців Харкова встановлюється комендантська година з 16 години до 6 години. Ті, хто перебуватиме на вулиці чи на площі після цього часу і без спеціальної перепустки, будуть розстріляні. Кожен мешканець Харкова своїм життям відповідає за безпеку німецьких збройних сил». (З попередження коменданта м. Харкова. 14 листопада 1941 р.)

«У ніч із 4 на 5 листопада 1941 р. у селі Баранівці, за 30 км на північ від Миргорода, вчинено напад на 4 німецьких солдатів і господаря дому. Як відплата 10 жителів села були розстріляні, село спалене і зрівняне з землею». (З наказу окупаційної влади. 18 листопада 1941 р.)

«За найменшої ознаки непокори треба вживати енергійних і жорстких заходів, особливо проти більшовицьких агітаторів. Непокора та активний чи пасивний опір повинні бути негайно і повністю придушені за допомогою зброї (багнети, приклади, вогнепальна зброя). По військовополонених, що втікають, стріляти негайно, без попередження». (Із постанови про поводження з радянськими військовополоненими. 8 вересня 1941 р.)

«Українські чоловіки й жінки! Більшовицькі комісари зруйнували ваші фабрики і робочі місця і таким чином позбавили вас платні й хліба. Німеччина дає вам

нагоду для корисної і добре оплачуваної роботи. 28 січня 1942 р. перший транспортний поїзд вирушає до Німеччини. Під час переїзду ви будете добре забезпечені й знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю; ви будете одержувати гроші за тарифом і за продуктивністю праці. Про ваші родини дбатимуть весь час, поки ви будете працювати в Німеччині...» (Зі звернення генерал-комісара Києва Г. Квітцрау. Січень 1942 р.)

«Через весь фасад звисало величезне червоне полотнище нацистського прапора. Під прапором чітко вирізнялася вивіска: "Арбайтзамт Київ", тобто біржа праці Києва... Значну кількість промислових підприємств, їхнє основне обладнання було евакуйовано на схід, а майже всі державні установи радянського устрою припинили існування. Отже, міське населення – це "зайві" робочі руки. І почалася планомірна і жорстока боротьба з "саботажниками", тобто безробітними, що "ухилялися" від роботи на Третій райх – масові облави на вулицях, базарах, у кінотеатрах, у всіх більш-менш людних місцях. Порятунком був тільки в наявності на руках "арбайтскарте", робочої картки, яку кожен працівник повинен був щотижня подовжувати на місці роботи: на календарно розграфлених аркушиках картки керівництво ставило гумовий штампик. Якщо такої позначки на день перевірки не було, спійманого без розмов і пояснень конвоювали на збірний пункт...» (Д. Малаков. «Оті два роки... У Києві при німцях»)

4. Бабин Яр – символ Голокосту в Україні. «Праведники народів світу»

Нацистський «новий порядок» передбачав особливу расову політику, жертвами якої стали євреї, роми (цигани), слов'янські народи. В Україні було створено сотні таборів і гетто для ізоляції та подальшого знищення єврейського й іншого населення.

Київ став першим у Європі містом, де окупанти знищили всю єврейську громаду. Масові розстріли єврейського населення Києва відбулися в урочищі Бабин Яр **29 і 30 вересня**. Приводом для розправи слугували влаштовані радянськими мінерами вибухи, які зруйнували Хрещатик. Усім євреям було наказано зібратися 29 вересня на північній околиці міста, звідти колони людей спрямовували до Бабиного Яру і розстрілювали. Увечері 30 вересня край яру було підірвано, щоб засипати вбитих. Загибло майже 34 тис. євреїв.

Ці два дні перетворили Бабин Яр на символ **Голокосту** в Україні.

Трагедія Бабиного Яру тривала й надалі. Жертвами у Бабиному Яру у вересні 1941 р. стали також близько 10 тис. ромів. П'ять таборів цього народу, які стояли навколо Києва, були знищені за кілька днів. Тут убивали в'язнів Сирецького концтабору, військово-полонених, підпільників, членів ОУН. У Бабиному Яру загинула, зокрема, поетеса Олена Теліга. Загалом окупаційна влада знищила в Бабиному Яру понад 100 тис. осіб.

СЛОВНИК

Голокост (з англ. *holocaust* – винищення, всеспалення) – термін, яким називають геноцид євреїв, здійснюваний нацистами в роки Другої світової війни. Був утіленням гітлерівської політики «остаточного розв'язання єврейського питання», тобто цілковитого винищення єврейського народу.

↑ Діти за колючим дротом в одному з концтаборів Німеччини

→ Закарпатські євреї чекають на сортування. Концтабір Аушвіц. Освенцім, Польща. 1944 р.

↑ Пам'ятник «Ромська Кибитка» — скульптурна композиція, яка увічнює пам'ять про жертви геноциду ромів під час Другої світової війни. Київ. Бабин Яр. 2016 р. Сучасне фото

← Військовополонені засипають землею ділянку Бабиного Яру, де лежать розстріляні євреї. В охороні есесівці. Початок жовтня 1941 р.

Проаналізуйте фрагмент літературного твору. Які емоції викликає у вас ця оповідь?

«...Роза нічого не знає. В очах у неї тремтить жах, жах цей передається Мар'яні. О, Боже, блакитне оголошення! Пливли ці два дні євреї на Дьогтярівську... Мар'яна не може їй викласти тих чуток, які кружляють по Києву. Львівська зі світанку була захаращена того дня, як мали виконувати блакитний наказ євреї міста Києва. Вони всі вірили, що мають їх десь перевезти, деякі набрали з собою масу продуктів, для цього купили возики, понаймали носильників. А там, на розі Дьогтярівської й Дорогожицької, відбирали в них пашпорти й кидали в огнище. Мар'яна це Розі сказала. Звідти ніхто не вертається, – також сказала. А далі про те, як роздягали до білизни, як відкидали речі за паркан, а їх вели до Бабиного Яру за кладовищем, як там над яром строчив їх кулемет і змітав у яр, як німці кидали одну-дві гранати й земля присипала тисячі може не достріляних, може живих, як електричним струмом убивали, – всі ті чутки, від яких волосся стає дуба, не може Мар'яна Розі сказати». (Д. Гуменна. «Хрещатий яр. Роман-хроніка».)

Населення України, як і в інших країнах, ставилося до таких дій нацистів як до звірства, нелюдської жорстокості. Тож за можливості люди надавали євреям допомогу. Митрополит А. Шептицький відкрито виступив на захист євреїв, звертався з листом до Гітлера й особисто врятував близько 150 дітей і 15 рабинів. Ризикуючи життям, громадяни України, Польщі, Голландії, Франції, багатьох інших країн врятували чимало життів. Згодом їх було визнано «Праведниками народів світу».

Праведники народів світу – почесне звання, що присуджується Державою Ізраїль тим, хто в роки Другої світової війни в окупованій нацистами Європі рятував євреїв від знищення.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ **Олена Вігер** (1904–1988)

Першою серед українців звання «Праведник народів світу» надано у 1976 р. Олені Вігер. Вона була настоятелькою греко-католицького монастиря ордену студитів у Львові, співпрацювала з ОУН. У роки німецької окупації у львівському сиротинці, що перебував під її опікою, ігуменя переховувала від нацистів єврейських дітей. У 1945 р. настоятельку вдруге заарештували радянські спецслужби. На першому допиті затримана одразу зізналася, що «мала зв'язок з УПА, надавала їм допомогу в боротьбі проти радянської влади, повністю поділяла їхні думки і працювала на користь створення самостійної України. Це робила цілком усвідомлено, будучи вороже налаштованою до радянської влади». Її засудили на 20 років ув'язнення, яке відбувала в радянських концтаборах.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► проголошення ОУН(б) Акта відновлення Української держави ► завершення окупації України німецькими військами захопленням м. Свердловська Ворошиловградської області ► вбивство євреїв у Бабиному Яру в Києві.
2. Покажіть на карті адміністративно-територіальні утворення часів нацистського окупаційного режиму на території України. Визначте їхні особливості: географічне розташування, держави-окупанти тощо.
3. Складіть речення, використавши поняття і терміни: *нацистський «новий порядок», окупація, окупаційний режим, військовополонені, остарбайтери, антисемітизм, Голокост, концентраційний табір (концтабір), «Праведники народів світу».*
4. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.
«Страхітлива різанина й погроми були вчинені німецькими загарбниками в українській столиці – Києві. Громадяни, які вирвалися з Києва, описують приголомшливу картину однієї з цих масових страт: на єврейському кладовищі міста Києва було зібрано велику кількість євреїв... перед розстрілом всіх роздягли

догола і побили; першу відібрану для розстрілу групу змусили лягти на дно рову, вниз обличчям, і розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці злегка засипали землею, на їх місце другим ярусом уклали наступну партію страчуваних і знову розстрілювали з автоматів». (Із виступу на Нюрнберзькому процесі Л. Смирнова)

«1. Наші вороги: комуністи, прихильники Бандери, партизани. Потенційно найнебезпечніші бандерівці. За всяку ціну знищити. 2. Школи тільки 4-класові. На другий рік (1943) закрити. 3. "Просвіти" обсервувати. Там діють Б (бандерівці). 4. Відібрати культурно-освітні установи, театри, кіно. 5. Якнайменше наукових інститутів типу лабораторій і т. ін. Тільки такі, що необхідні для війська. 6. Церкви не допустити до згоди. 7. Не поборювати сухот, тифу. Закрити лікарні для населення. Стримати послуги дальших місцевих лікарів. 8. Суди лише німецькі. Кожний німець – суддя. Для населення суди передбачені на 10 років. 9. Хуліганство каральне тільки тоді, коли шкодить німцям. 10. Ширити аморальність – не карати за аборти. 11. Все, що має хребет, зламати... 12. Партизанів і націоналістів не допускати до згоди. 13. Контроль поїздів. 14. Сексоти в заводах, цехах, церквах, підприємствах, установах і т. ін. Слідкувати за ворогами Німеччини. Попи – на послуги. 15. Не говорити німцям із населенням. 16. Не говорити про непорозуміння у партії». (Із секретної німецької інструкції щодо України. Листопад 1942 р.)

5. Проаналізуйте таблицю. Конкретизуйте і проілюструйте фактами з підручника та додаткових джерел інформації твердження про основні завдання нацистського окупаційного режиму в Україні.

Завдання нацистського окупаційного режиму в Україні

Забезпечити продовольством, матеріальними та людськими ресурсами потреби Третього рейху й армії	Вивільнити від українського населення шляхом фізичного його знищення, депортацій та вивезення на роботу до Німеччини землі України і заселити їх німецькими переселенцями	Вивезти на роботу до Німеччини якомога більше працездатного населення
---	---	---

20 червня 1942 р. – створення Українського штабу партизанського руху (УШПР)

7 лютого 1943 р. – перша бойова операція УПА

11–15 липня 1944 р. – створення УГВР

1942

1943

1944

14 жовтня 1942 р. – символічна дата створення УПА

12 червня 1943 р. – початок Карпатського рейду партизанського з'єднання С. Ковпака

21–25 серпня 1943 р. – Третій надзвичайний великий збір ОУН(б)

§ 32 Розгортання руху Опору в Україні

Терор окупаційної влади викликав широкий рух Опору в Україні. *«Народ мій український, – записав 21 червня 1942 р. у щоденнику Олександр Довженко, – чесний, спокійний і працьовитий, який ніколи в житті не прагнув чужого, страждає і гине, пошматований, знедолений в арійських застінках»*. На Волині й Поліссі розгорнувся самооборонний націоналістичний *повстанський рух*. Великі надії покладали провідники ОУН на «похідні групи», що були заздалегідь створені обома напрямками організації – бандерівцями й мельниківцями. Організацію радянського партизанського руху з початку війни було покладено на працівників НКВС.

Тож до руху Опору в Україні в роки Другої світової війни належали сили, що обстоювали протилежні політичні позиції, мали різну мету. Об'єднувало їх одне – боротьба проти нацистських окупантів. *Рух Опору складався з: 1) радянського підпілля і партизанського руху; 2) українського націоналістичного підпілля (ОУН і УПА); 3) польського руху Опору (Армія Крайова, що підпорядковувалася польському еміграційному урядові в Лондоні)*. Кожна сила мала власний шлях боротьби з окупантами: одні вели її з першого року війни, інші почали пізніше; хтось вдався до тимчасового союзу з ворогом, а хтось діяв безкомпромісно. Утім, кожна сила робила свій внесок у перемогу.

Коли територію України було звільнено від німецьких, румунських та угорських окупантів, партизанські загони НКВС розформували й приєднали до складу Червоної армії. УПА продовжувала вести героїчну боротьбу проти НКВС на території України аж до середини 50-х років ХХ ст. – жертвна боротьба українських націоналістів тривала впродовж десяти повоєнних років.

1. Особливості радянського партизанського руху

29 червня 1941 р. з'явилася директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б), відповідно до якої партійні й радянські органи розпочали практичну роботу з формування *партизанських загонів*. До цієї роботи були залучені й органи НКВС УРСР, у складі яких створювалися спеціальні підрозділи. Їхню діяльність ко-

ординовав заступник наркома внутрішніх справ УРСР *Тимофій Строкач*. Основу партизанських загонів становили бійці Червоної армії, що потрапили в оточення.

Щоправда, через швидке просування військ Вермахту створити партизанські загони і мережу радянського підпілля в західному регіоні та правобережних районах України не вдалося. Цьому також сприяло негативне ставлення багатьох громадян України, особливо в Галичині й на Волині, до радянської влади. Тож перші спроби налагодити збройну боротьбу в тилу ворога провалилися.

Партизанський рух розгорнувся в лісових масивах Північної України після налагодження централізованого керівництва. Наприкінці 1941 р. утворилися партизанські загони О. Федорова на Чернігівщині, С. Ковпака та С. Руднева на Сумщині, О. Сабурова – на території Сумської і Брянської областей. На основі цих загонів згодом було організовано великі партизанські з'єднання. Москва забезпечувала їх зброєю, усім необхідним для бойової, диверсійної та розвідувальної діяльності.

З метою налагодження регулярного зв'язку з партизанами у червні 1942 р. було створено *Український штаб партизанського руху (УШПР)* на чолі з Т. Строкачем. УШПР здійснював координацію дій між окремими загонами, між партизанами й частинами регулярної армії, переправляв літаками у тил ворога десятки груп, кадри фахівців (радистів, підричників, шифрувальників), зброю, боєприпаси, одяг, медикаменти, пропагандистську літературу тощо.

УШПР керував рейдами великих партизанських загонів і з'єднань тилами ворога (у жовтні 1942 р. рейд на Правобережну Україну провели з'єднання О. Сабурова і С. Ковпака, улітку 1943 р. рейд до Карпат розпочав С. Ковпак). Одним із завдань партизанських рейдів, якими керувала Москва, була боротьба з «націоналістичними формуваннями» УПА, що, зрозуміло, підривало довіру місцевого населення до радянського партизанського руху.

Упродовж червня – жовтня 1943 р. відбувся *Карпатський рейд* Сумського партизанського з'єднання. Завданням рейду було здійснення диверсій на нафтопроводах і комунікаціях противника й ініціювання партизанського руху в німецькому тилу. Карпатський рейд був розцінений ЦК КП(б)У і УШПР *найблискучішим із усіх рейдів, які здійснювали партизани України*.

↓ Партизани з'єднання Сидора Ковпака

↑ Начальник УШПР Т. Строкач вручає медаль «Партизану Вітчизняної війни» юному партизанові Рівненського партизанського з'єднання А. Білопольському. Червень 1943 р.

→ С. Ковпак (сидить ліворуч) зачитує партизанам шифровку з Великої землі. Комісар загону С. Руднєв (праворуч). 1942 р.

У 1943 р. розпочалася так звана **рейкова війна** – десятки загонів на окупованій території Білорусії, Росії і України виводили з ладу залізничні комунікації, щоб не дати окупантам змоги перекидати під-

кріплення та військово спорядження під Курськ, де розгорталася одна з наймасштабніших битв Другої світової війни.

В операціях з вигнання окупантів з України, особливо її Правобережжя, дедалі більшого значення набувала безпосередня взаємодія партизанів із регулярними військами, наприклад, під час витіснення окупантів з Овруча, Луцька, Рівного, Одеси.

На завершальному етапі німецько-радянської війни боротьба підпільників і партизанів у тилу окупаційної армії посилилася. У 1944 р. українські партизани тісно взаємодіяли з регулярними військами, допомагали партизанам Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини. Частина українських партизанських груп діяла на території цих країн.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ **Сидір Ковпак** (1887–1967)

Від 1937 р. – голова Путивлівського міськвиконкому. Після нападу Німеччини на СРСР залишений у тилу ворога для організації партизанського руху. Створив Путивлівський партизанський загін, на базі якого 1942 р. постало Сумське партизанське з'єднання. У червні – жовтні 1943 р. згідно з оперативним планом бойових дій партизанів України здійснив Карпатський рейд. Від 1946 р. – депутат ВР УРСР, у 1947–1967 рр. – заступник голови Президії ВР УРСР.

Проаналізуйте фрагмент статті з «Енциклопедії історії України» та плакати за запропонованими запитаннями і виконайте завдання. ►► 1. До чого закликали плакати? ►► 2. Які форми боротьби з нацистськими окупантами вони пропагували? ►► 3. На основі наведеної інформації сформулюйте твердження про форми боротьби радянського партизанського руху.

«За офіційними даними УШПР, які в наш час вимагають переосмислення і можливого уточнення, партизани України, які перебували на зв'язку з керівними центрами, упродовж 1941–1944 рр. вивели з ладу бл. 470 тис. ворожих вояків та осіб, котрі з ними співпрацювали. Було підірвано 4959 ешелонів і 61 бронепоезд, зруйновано 607 залізничних і 1589 шосейних мостів. У боях та диверсіях знищено або пошкоджено 1566 одиниць бронетехніки, понад 800 гармат і мінометів, 1444 трактори та 13 535 автомашин, бл. 2,6 тис. об'єктів промислового і виробничого призначення. Партизани розгромили 467 штабів, гарнізонів, комендатур, кущів по-

ліції, захопили з боєм 139 населених пунктів, у тому числі 44 залізничні станції. Упродовж 1942–1944 рр. від партизан. загонів і з'єднань надійшло до УШПР 3625 повідомлень розвідувального характеру. За підрахунками сучасних дослідників загальна чисельність учасників партизанського руху сягала 230 тис. осіб» (сучасний український історик А. Кентій).

Напис на плакаті 1: «Слава героям партизанам, що руйнують фашистський тил!»

Напис на плакаті 3: «Розпалюйте партизанську війну у фашистському тилу, знищуйте зв'язок, мости, дороги, пальне, склади, банди ворога!»

Згадайте, які події перекреслили плани українських націоналістів з відновлення української державності, що зробило неприйнятною ідею українсько-німецької співпраці.

2. Роль УПА як військового формування в націоналістичному русі Опору

Провід ОУН(б) швидкими темпами розбудовував УПА. Спочатку Головною командою УПА керував *Василь Івахів*. Після його загибелі в бою з німцями у травні 1943 р. головним командиром УПА став *Дмитро Клячківський*. УПА мала широку підтримку західноукраїнського населення і спиралася на розгалужену, глибоко законспіровану організаційну мережу ОУН(б). Вона налічувала десятки тисяч бійців (*загалом через лави УПА пройшло понад 100 тис.*

ЗАУВАЖТЕ

Символічним днем заснування *Української повстанської армії* (УПА) вважають *14 жовтня 1942 р.* Від 2015 р. це державне свято – *День захисників і захисниць України.*

осіб), які діяли на Волині, Поліссі і в Галичині.

Поступово вдосконалювалася і структура управління й командування УПА. Бойові формування підпорядковувалися трьом командуванням: *УПА-Північ*, яке охоплювало Волинь і Західне Полісся, Житомирщину, Північно-Західну Київщину; *УПА-Захід* –

→ Загін УПА.
Хутір Ясенів
(Львівщина).
31 серпня 1944 р.

Галичину, Буковину, Закарпаття і Закерзоння (Холмщину, Лемківщину, Надсяння); *УПА-Південь* — сучасну Хмельниччину, Вінниччину, західну частину Черкаської та Кіровоградської областей. Крайовим командирам цих трьох генеральних воєнних округів («країв») підпорядковувалися воєнні округи, яким підлягали курені (батальйони), кожен з яких складався з 3–4 сотень по 80–200 бійців. Тактичними формами боротьби УПА були рейди, напади на німецькі гарнізони, склади, обози, сутички з радянськими партизанами, військами НКВС, підрозділами Армії Крайової.

У серпні 1943 р. головним командиром УПА став *Роман Шухевич* (псевдо — Тарас Чупринка).

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

→ **Роман Шухевич** (1907–1950)

Член ОУН від 1930 р. Після розколу ОУН приєднався до бандерівської фракції, увійшов до проводу ОУН(б), брав участь у створенні «Карпатської Січі». Фактичний командир батальйону «Нахтігаль» (1941). У серпні 1943 р. на Третньому надзвичайному зборі ОУН його обрали головою бюро проводу ОУН(б) та головним командантом УПА. У липні 1944 р. він став головою Генерального секретаріату УГВР.

У 1943 р. УПА вела боротьбу на два фронти — проти нацистських окупантів та їхніх союзників, а також проти партизанських загонів. У жовтні — листопаді 1943 р. провела 47 боїв із німцями і 54 бої проти радянських партизанів. Провід ОУН(б) з осені 1943 р. прагнув стримувати її від активних дій проти нацистів, намагаючись зберегти сили для боротьби з більшовицьким режимом, оскільки було зрозуміло, що він повертається в Україну. З початком 1944 р. між УПА й частинами Вермахту остаточно склалися відносини взаємної неагресивності. Гітлерівський уряд звільнив з концтабору С. Бандеру, А. Мельника та інших керівників ОУН.

Навесні 1944 р. відбулися перші збройні сутички УПА з регулярними радянськими військами та частинами НКВС. Під час однієї з них було смертельно поранено командувача Першого Українського фронту генерала Н. Ватутіна. Від початку 1945 р. майже в усіх районах Західної України розпочалися масштабні операції НКВС, які увійшли в історію під назвою першої «Великої блокади». ЦК КП(б)У поставив завдання перед НКВС УРСР завершити роз-

ЗАУВАЖТЕ

Довгі десятиліття ті учасники Другої світової війни, які боролися в лавах Української повстанської армії, були зневаженими і забутими, бо в СРСР згадка про УПА була небезпечною, учасникам повстанського руху було відмовлено у визнанні й шанобливому ставленні до них. Дослідження історичних джерел, зокрема архівних документів, з яких можна довідатися про діяльність УПА, стало можливим тільки в незалежній Україні.

гром УПА до 15 березня 1945 р. Попри великі втрати УПА лишалася досить численною і дієвою підпільною організацією.

Третій надзвичайний великий збір у серпні 1943 р. затвердив процес демократизації ОУН, скасував принцип однопартійності в суспільстві і державі, проголосив УПА не військом ОУН, а всеукраїнськими збройними силами.

Восени 1943 р. командування УПА висунуло ідею створення представницького органу, мета якого – здійснювати політичне керівництво визвольною боротьбою в Україні. Після відповідної підготовки у **липні 1944 р.** поблизу с. Недільна на Самбірщині (Львівщина) відбувся **Перший великий збір** за участі різних українських політичних організацій, які сформували тимчасовий парламент

України – **Українську головну визвольну раду (УГВР)** на чолі з **К. Осмаком**. Генеральний секретаріат УГВР – Тимчасовий уряд воюючої України – та секретаріат військових справ очолив Р. Шухевич. УПА була формально підпорядкована УГВР. Представники ОУН(м) відмовилися увійти до УГВР. Зусиллями УГВР створювалися органи місцевого самоуправління, система постачання військових формувань і шпиталів, вишкільні центри, служба пропаганди тощо.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

← **Кирило Осмак** (1890–1960)

На початку 1917 р. працював у Київському губернському земстві, від якого увійшов до Української Центральної Ради. У 1928 р. був заарештований. У 1930 р. за обвинуваченням в участі в «СВУ» засуджений на три роки концтабору. У 1938–1940 рр. був ув'язнений за обвинуваченням у підготовці терористичного акту й антирадянській агітації. У січні 1941 р. приїхав до Києва, де перебував до 1943 р. З вересня 1943 р. мешкав у Західній Україні, брав участь в організації УПА. У липні 1944 р. був обраний головою УГВР. У 1944 р. заарештований, перебував в ув'язненні у Львові, Дрогобичі, Києві. 1948 р. засуджений до 25 років ув'язнення, яке відбував у тюрмі у Владимирі (Росія). Помер у в'язниці.

Проаналізуйте листівки й коментарі до них за запропонованими запитаннями. ►► 1. Яке ставлення до персонажів відображають карикатури? ►► 2. Яку оцінку явищ вони демонструють? Чи згодні ви з нею? ►► 3. Які ідеї та політичні погляди обстоює автор? Чому ви так думаете? ►► 4. Визначте основні ідеї карикатур і назвіть художні засоби, які їх утілюють.

НЕ ДЛЯ ГАДА ЦЯ ПРИНАДА

Як розкіш: хліб, корінки,
Курочки ще й свинка.
В більшовика й гітлерівців
Аж капав слинки.
Та даремні апетити.
Хай спробують дугі,
Як не схочуть скоштувати
Повстанчої кулі!

ант. Палагидія УПА.

Хай живе Українська Національна Революція!
Хай живе Революція й свобода всіх народів
поневолених Москвою!
Хай живе Організація Українських Націона-
лістів (ОУН) і її Провідник Степан Бандера!

Лишь мы, российские партийцы,
Ведём всю армию труда.
Землей владеть имеем право,
Но все другие — никогда!

ХАЙ ЖИВЕ СВОБОДА НАРОДІВ І ЛЮДИНИ!

Проаналізуйте фрагмент джерела, дайте відповіді на запитання. ►► 1. З якою метою було створено УПА? Які завдання мала УПА під час війни й після неї? ►► 2. Які зміни в діяльності УПА політичного та економічного характеру передбачено за цим документом? Які із завдань відповідають демократичним засадам? ►► 3. Які із завдань прийнятні сьогодні, а які – ні? ►► 4. Які з тез листівки, на вашу думку, найбільше дратували комуністичну владу?

«Українська Повстанська Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. УПА бореться проти російсько-більшевицьких і німецьких загарбників, поки не очистить Україну від усіх "опікунів" і "визволителів"... • За... індивідуальне та колективне користування землею в залежності від волі селян. • За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна – кооперативно-громадською. • За загальний 8-годинний робочий день. • За справедливую оплату праці, за участь робітників у прибутках підприємства... • За вільну працю, вільний вибір професій. • За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю, за вільні базари. • За повну рівність жінки з чоловіком у всіх громадських правах і обов'язках. За державну охорону материнства... • За обов'язкове середнє навчання. За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів. За забезпечення студентства стипендіями, харчами, помешканнями та навчальними приладами. • За вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства. • За пошану до праці інтелігенції. • За повне забезпечення всіх працівників на старість та на випадок хвороби чи каліцтва. • За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного насадження суспільності світоглядних доктрин і догм. • За повне право національних меншостей плекати свою власну за формою і змістом національну культуру. За рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на заробіток і відпочинок...» (Із листівки УПА «За що бореться Українська Повстанська Армія». 1943 р.)

Порівняйте тексти джерела та підручника. ►► 1. Яку нову інформацію отримали? Як ви думаєте, чому саме в умовах війни став можливим організаційний розвиток УПА? ►► 2. Як діяльність УПА зміцнювала ідею відродження української національної держави? ►► 3. Використовуючи матеріали пам'ятки й тексту підручника, складіть порівняльну таблицю «Рух Опору на українських землях у Другій світовій війні». Критерії для порівняння оберіть самі.

«Суть і цілі УПА. УПА (Українська Повстанська Армія) – це військова організація у теперішній час найсильнішого українського політичного руху, що називається ОУН (Організація Українських Націоналістів), яка хоче створити Українську незалежну державу в боротьбі проти “окупантів” на українській національній території. Головним та історичним ворогом українського народу вважається Радянський Союз або Росія і Польща.

ОУН–УПА переконана в тому, що українське питання стало міжнародною політичною проблемою (яка може бути вирішена позитивно в ході сучасної Другої світової війни під час конфлікту з Радянським Союзом), розв'язаною хоча б під керівництвом Німеччини або західних держав.

Походження і розвиток УПА. УПА була створена в кінці 1942 р. на Волині після об'єднання різних військових груп, що були до цього незалежними. Вона на початку 1944 р. поширилася на територію Галичини у формі УНС (Українська Національна Самооборона) й отримала тоді теперішню структуру і політичну орієнтацію через приєднання до ОУН (Бандери), яка з авторитетом досягла визнання в українському політичному житті. Від неї (ОУН) УПА прийняла основний політичний напрямок дії, який полягав у тому, щоб: а) вести безкомпромісну боротьбу у військовому плані проти Радянського Союзу і Червоної армії; б) у політичному плані – зберегти національну субстанцію українського народу.

Організація і чисельний склад УПА. Поділ УПА на групи Захід, Північ і Схід, проведений улітку 1944 р., відповідає історичним відмінностям українських територій – Галичина, Волинь і Радянська Україна (в кордонах 1943 р.), а також географічним особливостям військового характеру цього простору.

Організація військ і навчання переважно здійснюються за німецькою моделлю. Чисельний склад УПА можна оцінити приблизно:

а) 80–100 тисяч бойовиків регулярної армії (військове ядро, що пройшло військовий вишкіл);

б) цифри можливої загальної сили повстанської армії встановити неможливо. Українські дані коливаються між 400 тис. і 2 мільйонами вояків.

Діяльність УПА. Діяльність УПА підпорядкована політичній лінії ОУН. Після боротьби, що велась проти німців і, як виглядає ззовні, усунення конфронтації з поляками головні зусилля докладаються до боротьби проти Радянського Союзу і Червоної армії. Ця боротьба ведеться переважно у формі обмеженої війни або партизанської війни на радянський спосіб (напади, саботаж, агітація, знищення радянських службовців, пропаганда і т. ін.). За деякими ознаками можна припустити, що УПА ще не пустила в хід усі свої сили.

Діяльність ОУН становить серйозну проблему для радянського керівництва, що застосовує проти неї немалі

← Вояки УПА під час служби Божої просто неба

сили (війська НКВД і військові одиниці аж до дивізії). Паралельно робляться спроби політичними поступками скерувати український націоналізм на рейки радянської політики». (*Німецька пам'ятка про рух Опору на території України. Листопад 1944 р.*)

3. Суть українсько-польського протистояння часів Другої світової війни

Воєнні дії «проти всіх» загострили проблему українсько-польських відносин. Ще 1941 р. розпочалися терористичні акції польської Армії Крайової (АК) проти українського населення Холмщини і Підляшшя. Згодом вони перекинулися на Галичину і Волинь. АК намагалася контролювати землі, втрачені Польщею 1939 р. У 1943–1944 рр. частини АК за допомогою польської поліції і добровольчих загонів із місцевого населення знищили тільки на Холмщині близько 5 тис. українців та спалили десятки сіл. На пропозиції командування УПА розпочати переговори та звернення митрополита А. Шептицького припинити винищення українців польські сили не відповіли. Протистояння вилилося у збройну конфронтацію. Наказом Р. Шухевича було створено Холмський фронт. Унаслідок трагічних подій обидва народи зазнали великих втрат, загинули тисячі мирних жителів краю.

Одним із найбільшніх епізодів українсько-польського конфлікту була **Волинська трагедія 1943 р.** Навесні 1943 р. Крайовий провід ОУН(б) на Волині ухвалив рішення про вигнання з Волині місцевих поляків. На той час українці становили до 80 % населення Волині, поляки – 15 %. Обґрунтуванням такого рішення стала потреба завадити планам польських політичних сил повернути повоєнній Польщі Західну Україну. Мала прихильників ідея покарання місцевих поляків за співпрацю з гітлерівцями чи радянськими партизанами, тобто ідея відплати за кривди українцям. Тож дії УПА підтримувала частина місцевих українців. Спочатку акції українських повстанців були спрямовані проти польських співробітників гітлерівської адміністрації, та поступово вони поширилися також на польських селян. **11–13 липня 1943 р.** стався виступ проти місцевих поляків. Загони УПА майже одночасно атакували десятки польських поселень. Польські партизанські загони та польська допоміжна поліція відповіли на події 11 липня масовими нападами на українські села.

ЗАУВАЖТЕ

За польськими підрахунками, під час Волинської трагедії з польського боку загинули щонайменше 35 тис. осіб (здебільшого селян), 18 тис. із яких встановлено; з українського боку загинули до кількох тисяч осіб. В Україні подібних до польських підрахунків не проводили. На думку українського історика Ю. Шаповала, «у цьому кривавому протистоянні поляки втратили до 40 тисяч, а українці – до 16 тисяч осіб».

Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку історика. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Чи можна характеризувати антипольську акцію УПА як геноцид польського населення “кресів”? На нашу думку, – ні. Оскільки однією з найважливіших рис геноциду є цілковита безоборонність знищуваних. Польське населення не тільки боронилося, а й займало агресивну позицію щодо українських етнічних земель як території Польщі, проводило наступальні акції проти українських сіл, ко-

ристувалося допомогою німецької адміністрації та радянських партизанів, а згодом – і радянської адміністрації для боротьби з українським визвольним рухом. Також упродовж війни мали місце переговори між українським і польським підпіллями, встановлювалися перемир'я тощо. В історії невідомі випадки, коли між стороною, яка здійснює геноцид, і населенням, проти якого він ведеться, велися б переговори...» (сучасний український історик І. Патриляк).

Проаналізуйте фрагмент джерела, дайте відповіді на запитання. ►► 1. Як у ньому пояснено причини українсько-польського конфлікту 1943 р.? ►► 2. Про що, на вашу думку, може свідчити наскрізне вживання поняття «польські імперіалістичні провідники»? ►► 3. Що вказує на пропагандистський характер джерела?

«Поляки! Однакове становище, спільні вороги і спільні цілі повинні б скерувати обидва народи до спільної боротьби в одних лавах супроти імперіалістичних загарбників. Дивним і незрозумілим є факт, що сьогодні, коли польський народ стогне у ярмі німецького нападника і коли Росія також планує нову окупацію Польщі, польські імперіалістичні керівники проголошують безжалісну війну українському народові, відмовляючи йому в праві на власне державне буття. Чого прагнуть польські провідники? На підставі різних їхніх видань можна ствердити, що тут ідеться про Західно-Українські Землі, які вони називають "Нашими Східними Землями". Однак при цьому дехто з них поширює це поняття також і на східні українські землі, аж до ріки Дніпро включно. Усі ці терени, як вони вважають, мали б бути включенні до польської держави. Українського характеру Західної України ніхто заперечити не може, бо ж тут у переважній більшості мешкає українське населення. Поляки творять незначну меншину, і то переважно у містах.

На жаль, цієї нашої позиції не хочуть зрозуміти польські імперіалістичні провідники. Вони не визнають права української нації на власну державу, вони закликають польські маси до війни з українською нацією. Вони навіть використовують німецького окупанта з метою знищення української нації. Польські *Sonderdienst*, *Bahnschutz*, *Biegenschaft*, польські **фольксдойчі** допомагають німцям поневолювати український народ... Водночас ми не допустимо, аби польські імперіалісти поневолили хоча б частину українських земель. На території української держави залишаться тільки ті з вас, хто добровільно освідчить, що хоче зостатися. Ми гарантуємо їм цілковиту свободу, безпеку та рівні права, такі ж, як і в усіх громадян української національності». (Зі звернення ОУН до поляків. Липень 1943 р.)

СЛОВНИК

Фольксдойчі – етнічні німці.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► початок Карпатського рейду Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака ► створення Української головної визвольної ради (УГВР) ► створення Української повстанської армії.
2. Покажіть на карті території, на яких розгорнули діяльність радянські партизани та УПА. Встановіть причиново-наслідкові зв'язки між теренами дій руху Опору та географічними особливостями регіонів, режимом різних окупаційних зон тощо.
3. Складіть речення, використавши поняття та терміни: *рух Опору*, *націоналістичний повстанський рух*, *похідні групи*, *УПА*, *радянські партизани*, *Український штаб партизанського руху (УШПР)*, *«рейкова війна»*, *Українська головна визвольна рада (УГВР)*, *Армія Крайова*.

4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях 1942–1944 рр.: Т. Строчак, С. Ковпак, Р. Шухевич, К. Осмак.
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.
- «...Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники». (Із наказу СД – нацистської секретної служби безпеки. Листопад 1941 р.)
- «...На Західній Україні (Волинь, Поділля)... серед різних етнічних груп, треба уважати український націоналізм найсильнішою політичною течією. Рух Бандери, найбільш активний і найважливіший з усіх націоналістичних груп, став організацією переважно антинімецькою і нелегальною». (Із рапорту СД райхскомісаріату «Україна. Квітень 1942 р.)
- «...Особливе зацікавлення викликає те, що поряд з радянськими та національно-українськими бандами з'являються польські, для яких спільною є боротьба проти Німеччини, однак між ними бувають запеклі бої. У зв'язку з цим повідомляється, що: а) радянські банди борються проти Німеччини за вказівкою з Москви. Вони не терплять руху ні за самостійну Україну, ні за самостійну Польщу... Багаторазово виявлено змішування з регулярними підрозділами Червоної армії; б) національно-українські банди борються за самостійну Україну; їхня боротьба спрямована як проти Німеччини, так і проти радянської Росії, однак визначити чітку лінію не можна... в) польські банди борються за самостійну Польщу. Вони усвідомлюють, що з допомогою Німеччини у них немає жодних перспектив на самостійність. Їхньою надією є Англія та Америка, тому ставлення до Німеччини чітко негативне. У боротьбі проти радянської Росії простежується розкол. Частина польських банд воює на колишній польській території з радянськими бандами та підрозділами, інша частина тим часом симпатизує советам. Підсумовуючи, можна сказати, що польський бандитський рух у районі армії незначний і в порівнянні з іншими напрямками відіграє другорядну роль». (Зі звіту уповноваженого райхсміністра окупованих територій Сходу при головнокомандуванні групи військ «Південь». 19 лютого 1944 р.)
- «У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим зняряддям в німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях». (Із відозви проводу ОУН (Волинь і Полісся) до польського населення. Травень 1943 р.)
6. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження історика.
- «Перед наступом Червоної армії західноукраїнські землі стали тереном, де взаємно поборювали одна одну водночас чотири сили: німецькі окупанти, Українська Повстанська Армія, польська Армія Крайова та "червона партизанка". Кожний із цих сил йшлося про завоювання (чи збереження) свого військово-політичного контролю над Західною Україною, щоб у майбутньому втримати її у своїй державі» (сучасний український історик Я. Грицак).
7. Прокоментуйте тезу, у якій утілено основну ідею діяльності ОУН(б) у 1942 р.: «У час, коли на Сході стоять ще мільйонні більшовицькі армії, всяка наша збройна акція проти німців була б поміччю Сталіну». Узагальніть, у чому суперечність руху Опору в Україні. У чому полягає його значення?

18 грудня 1942 р. – початок звільнення України від нацистів

6 листопада 1943 р. – вигнання нацистських окупантів із Києва

18 червня 1944 р. – депортація болгар, вірменів, греків та представників інших народів із Криму

1943

1944

26 серпня 1943 р. – початок «Битви за Дніпро»

8–20 травня 1944 р. – депортація кримсько-татарського народу з Криму до Середньої Азії

28 листопада 1944 р. – завершення звільнення України від нацистських окупантів

§ 33 Вигнання з України нацистських окупантів

Катастрофа, якої зазнали війська Вермахту під Сталінградом, підготувала передумови для очищення України від окупантів. 18 грудня 1942 р. ворога вибили з перших українських сіл. Після перемоги на Курській дузі в липні 1943 р. радянські війська перейшли в контрнаступ і за короткий час очистили Лівобережну Україну й весь Донбас.

Вигнання нацистських окупантів супроводжувалося відвертою грою Кремля на українських патріотичних почуттях. У радянських газетах і радіо-програмах дедалі частіше почали вживати фразу «*національна суверенна українська держава у формі Української РСР*». У жовтні 1943 р. було засновано орден Богдана Хмельницького. Військові підрозділи, які вели бої в Україні, отримали назву Першого, Другого, Третього та Четвертого Українських фронтів. Але влітку 1944 р., коли долю німецького окупаційного режиму на українських землях було вже вирішено, Сталін зупинив загравання з українцями.

Про те, що деяке пом'якшення пропагандистської риторики щодо українського питання було грою, свідчать масові злочини сталінського режиму на звільнюваних територіях. Під час наступу на території України радянське командування розпочало тотальну мобілізацію цивільного чоловічого населення. На найнебезпечніші ділянки фронту у бій масово кидали непідготовлених людей, часто навіть без зброї і в цивільному одязі, використовуючи їх як «*гарматне м'ясо*». Таке ставлення до цивільних було зумовлене тим, що більшовицький режим усіх, хто опинився на окупованій нацистами території, вважав зрадниками. Частина Радянської армії у 1943–1944 рр. використовували в боях проти національного підпілля, що означало братовбивчу війну між українцями, які служили і в Червоній армії, і в УПА. Після завоювання Криму було повністю депортовано до Середньої Азії кримських татар та представників інших народів (місцевих греків, болгар, вірменів). Депортацій зазнало польське населення Західної України, а також родини осіб, яких підозрювали в допомозі українському підпіллю та УПА.

1. Перебіг німецько-радянської війни в 1942–1943 рр.

Перехід стратегічної ініціативи до радянських військ після контрнаступу під Сталінградом (листопад 1942 р.) дав змогу вже в грудні 1942 р. почати вигнання гітлерівців та їхніх союзників із південно-східної частини України. Першим населеним пунктом в Україні, до якого **18 грудня 1942 р.** увійшли радянські війська, стало село **Півнівка** Міловського району Ворошиловградської (нині Луганської) області.

Наступ радянських військ у січні 1943 р. сприяв просуванню на курському, харківському та ворошиловградському напрямках, а також давав змогу обійти Донбас із півночі.

29 січня 1943 р. війська Південно-Західного фронту розпочали наступальну операцію. Було звільнено Балаклею, Лозову і 14 лютого 1943 р. – Ворошиловград. Після цього фронт стабілізувався на лінії Зміїв – Червоноармійськ – Слов'янськ – Ворошиловград.

Понад шість місяців – від 17 липня 1942 р. до 2 лютого 1943 р. – тривала Сталінградська битва. Наприкінці липня Сталін підписав наказ № 227, відомий під назвою *«Ні кроку назад!»*. У ньому з метою налагодження в лавах Червоної армії дисципліни й запобігання відступу командирам надавалося право розстрілювати підлеглих на місці, без суду і слідства. Для покарання створювали штрафні роти і батальйони. Рідних і близьких порушників дозволялося притягати до кримінальної відповідальності й заслання.

Перемога в битві на Курській дузі (5 липня – 23 серпня 1943 р.) відкрила для Червоної армії можливість наступу на всьому південному напрямку радянсько-німецького фронту. 23 серпня 1943 р. було визволено **Харків**. Під час Донбаської наступальної операції (13 серпня – 22 вересня 1943 р.) були визволені найважливіші промислові центри Донбасу, а 8 вересня – **м. Сталіно** (нині м. Донецьк). Від 25 до 30 вересня радянські війська вийшли до Дніпра фронтом від Києва до Запоріжжя, звільнили від противника лівий берег і захопили на правому березі низку плацдармів. 21 вересня 1943 р. був зайнятий **Чернігів**, 23 вересня – **Полтава**, 29 вересня – **Кременчук**. У ніч на 21 вересня почалося форсування Дніпра. 14 жовтня радянські війська увійшли в **Запоріжжя**, 25 жовтня – **Дніпропетровськ** (нині Дніпро), а **6 листопада** – **Київ**.

Київська наступальна операція – одна з найважливіших військових операцій у битві за Дніпро, кульмінація битви за Україну. Битва за Дніпро створила умови для визволення Правобережжя та Південної України, стала завершенням корінного перелому під час німецько-радянської війни і всієї Другої світової війни.

Сталін наказав зайняти столицю УРСР до чергової річниці Жовтневої революції 7 листопада. Наказ виконували ціною колосальних жертв. Мобілізували навіть підлітків із навколишніх сіл, щоб негайно поповнити поріділі частини. Військової форми (а часто і зброї) вони не отримували – тож за темний верхній одяг домашнього крою ці «війська» називали *«чорною піхотою»*,

↑ Орден Богдана Хмельницького

← Хрещатик після звільнення м. Києва від німецьких військ. Листопад 1943 р.

↓ Радянські солдати ведуть німецьких військовополонених вулицями Києва. 16 серпня 1944 р.

*«чорнопіджачниками», або «чорносвітниками». Спокутуючи «провину перед Батьківщиною та її великим вождем Сталіним» за перебування в окупації, ці юнаки гинули на передовій або ставали мішенню для загороджувальних загонів, якщо відходили без команди. Загалом під час форсування Дніпра та здобуття Києва загинуло **417 тис. воїнів**. Одним із тих, хто пережив форсування Дніпра, був письменник Віктор Астаф'єв. Його спогади стали хрестоматійними: *«Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять-шість днів усе це спливає».**

20 жовтня Ставка Верховного Головнокомандування перейменувала фронти: Воронежський – у Перший Український, Степовий – у Другий Український, Південно-Західний – у Третій Український, Південний – у Четвертий Український фронт. Чисельність уродженців України у складі українських фронтів була вагомою. У деяких арміях Першого Українського фронту частка українців сягала 80 %.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Як ви думаєте, чому справжню ціну визволення України від окупантів у СРСР не оприлюднювали? Чим було зумовлене жорстоке ставлення радянських керівників до місцевого цивільного населення?

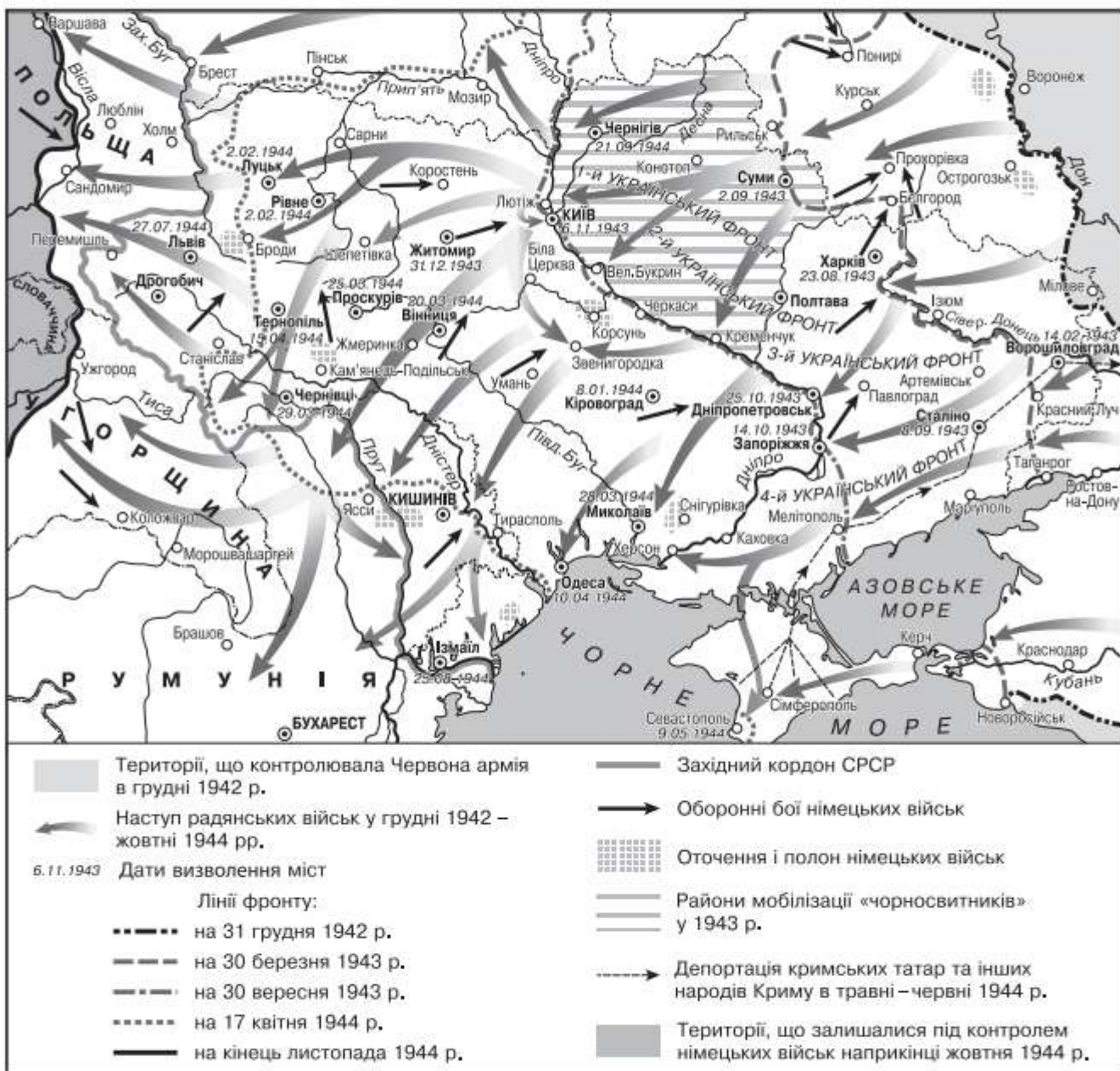
«Коли село звільнили, всіх чоловіків від 16 до 60 років – всіх, аби була нога-рука, а чи сліпий-глухий – не важливо, стали брати до війська. Нас «озброїли» – дали по пів цеглини і – «йдіть, іскупайте вину кров'ю», бо ми на окупованій території були. Мовляв, ви жбурляйте цеглу, а німці нехай думають, що то гранати! Нас 500 душ вигнали на кригу водосховища, навпроти – якийсь комбінат, німці вибили в мурі бійниці. Сам мур – висотою метрів три. Попробуй через нього перелізти та по кризі до нього добігти. Німці нас підпустили і вдарили кинджальним вогнем. Повернутися назад не можна було – там сиділи смершівці з націленими нам у спину кулеметами... Вибухнула міна, мене знову контузило, я впав. Коли мене, непритомного, підбрали, у госпіталі не могли ту цеглину витягнути, так я в неї вчепився і вона в мене вмерзла. Я, як справжній солдат, «зброю» на полі бою не залишив. Хлопці казали, що з 500 душ лише 15 уціліли! А під Ізюмом десять тисяч таких беззбройних покладали! І так винищували чоловіків по всій Україні. Ніхто про це не пише...» (А. Дімаров. «Біль і гнів»)

У радянській пропаганді кількість жертв німецько-радянської війни (офіційна цифра – 26,6 млн) завжди була ідеологічно маркованою, а відповідальність за неї ніс ворог, окупант. ►► 1. Чому ідеологи приховували реальну кількість людських втрат? ►► 2. Які злочинні прояви радянського тоталітаризму під час Другої світової війни вважаєте найбільшими злочинами проти людяності? Про які порушення прав людини свідчать джерела? Що вказує на масовий характер таких порушень? ►► 3. Як ви ставитеся до поняття «масовий радянський героїзм»?

Проаналізуйте карту. ►► 1. Про що свідчить пересунення лінії фронту на захід від кінця грудня 1942 р. на кінець вересня 1943 р.? Які події визначали цю зміну? ►► 2. Унаслідок яких подій лінія фронту змінилася на квітень 1944 р.? ►► 3. Узагальніть, чим закінчився перебіг воєнних дій наприкінці жовтня – у листопаді 1944 р.

↑ Вигнання з України нацистських окупантів. Бої за Україну у 1943–1944 рр.

Проаналізуйте фрагмент джерела за запропонованими запитаннями. Про що згадує автор? Що в його розповіді вражає найбільше? Які деталі дають змогу уявити масштаб події, глибину трагедії конкретних людей, які ціною власних життів здобули перемогу в битві за Київ?

«Могутній вал радянських армій Центрального, Воронезького та Степового фронтів покотився до Дніпра, вздовж якого проходив гітлерівський "Східний вал". Фюрер на весь світ заявив, що на Дніпрі "буде боротися, якщо треба, сім років"...

На територіях щойно визволених Сумської та Чернігівської областей відразу почалася мобілізація, і невдовзі слідом за передовими військовими частинами потяглися колони новобранців. Серед них були такі, що вже служили в армії, однак за якихось обставин (полон, оточення) відбилися від своїх частин, але більшість – 18–19-річні юнаки. Обдерті, обшарпані, – за два роки окупації обносилися, – з "сидорами" за плечима йшли і йшли нескінченним потоком. В одній із таких колон крокував і я – хлопчина вісімнадцяти з половиною років... У тилу дивізії в Черненському лісі (пішов під води Київського моря) формувалися підрозділи, які ночами переправлялися на плацдарми. Дійшла черга й до того підрозділу, у якому був я. Удень нас вишикували для складання присяги, а потім відбувся мітинг. Промовці закликали виконати свій обов'язок перед Батьківщиною, докласти зусиль для розгрому ненависного ворога. Однак фраза: "На лівому березі для вас землі немає. Хочете вижити – тримайтеся за правий", – вразила неприємно... Атаки, контратаки змінювалися довгим нудотно-бездіяльним сидінням в окопах, коли ні вилізти, ні розім'ятись, а потім знову атаки, контратаки...

...Звідки мені було знати, що вже десь таємно з Букринського на Лютізький плацдарм перекидається потужна танкова армія генерала Рибалки... Згодом я почав це розуміти, став, як мені здавалося, вправним солдатом, але тоді гадав, що саме на мені й на тих сіромах – воїнах, які сиділи в окопах на схилі висоти, лежить уся відповідальність за долю Батьківщини... Пішли дощі. Дно окопів і траншей, нічим не захищених зверху, розкисло. Під ногами хлюпало, все промокло наскрізь, глинясте місиво доходило вище щиколоток, навіть плащ-намети, що були лише в декого зі старих солдатів, уже не затримували води, одяг став важким, холодним. Особливо тяжко було пораненим.

1 листопада розпочався наступ на Київ з Букринського плацдарму. Німці почали перекидати туди війська, послабивши Лютізький. А 3 листопада загриміла потужна канонада, розпочався наступ з нашого, Лютізького, плацдарму, який завершився звільненням Києва.

Важко уявити, що відбувалося на плацдармі протягом 40 днів з дня висадки на правий берег перших бійців до початку загального наступу. Газета "Правда" 22 вересня 1983 р., відзначаючи 40-річчя визволення Києва, писала, що село Ясногородка протягом 35 днів переходило з рук у руки 27 разів. 27! Лягло в Ясногородці людей муштрованих немало, а ще більше, мабуть, немустрованих, таких, як я, що перед тим, як потрапити в окоп, навіть жодного разу не вистрілили з бойової гвинтівки, не кинули бойової гранати...» (В. Хільчевський. «Від солдата до академіка: спогади останнього солдата Великої Вітчизняної Війни»)

Проаналізуйте радянські плакати, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання. ►► 1. Порівняйте їх із тими, що виготовлені на початку німецько-радянської війни. Що змінилося в оформленні? Які образи залишилися, а які зазнали змін? ►► 2. Як пропагандисти прагнули вплинути на почуття радянських людей?

2. Вигнання німецьких військ та їхніх союзників з Правобережної та Південної України

Наприкінці грудня 1943 р. Перший Український фронт налічував 10 армій загальною чисельністю понад 800 тис. бійців. З такими силами він здійснив *Житомирсько-Бердичівську операцію*. Тоді ж на 1400-кілометровій смузі від Полісся до Чорного моря почався загальний наступ радянських військ. 31 грудня було визволено *Житомир*, 8 січня 1944 р. – *Кіровоград* (нині Кропивницький). 24 січня – 17 лютого проведено *Корсунь-Шевченківську операцію*, яка завершилася оточенням і знищенням великого угруповання противника. Безпосереднім результатом Корсунь-Шевченківської операції стало звільнення військами Червоної армії 2 лютого *Луцька* і *Рівного*. 25 березня були звільнені *Проскурів* (Хмельницький), 29 березня – *Чернівці*, 15 квітня – *Тарнопіль* (Тернопіль).

На інших ділянках фронту частини Червоної армії звільнили від німецьких окупантів 10 березня 1944 р. *Умань*, 28 березня – *Миколаїв*, 10 квітня – *Одесу*.

Отже, унаслідок наступальних операцій чотирьох Українських і Другого Білоруського фронтів, проведених на території Правобережної України в період від кінця грудня 1943 р. до квітня 1944 р., Червона армія оволоділа Правобережною Україною, у тому числі й важливими портами – Миколаєвом та Одесою. Радянські війська вийшли на підступи до Польщі, на державний кордон із Чехословаччиною та Румунією і перенесли бойові дії на територію Румунії.

У квітні – травні внаслідок успішного здійснення *Кримської операції* і *Севасто-*

↑ Мітинг, присвячений звільненню м. Львова від нацистських окупантів. 30 липня 1944 р.

польської наступальної операції війська Четвертого Українського фронту очистили від гітлерівців Крим.

Протягом липня – серпня тривала *Львівсько-Сандомирська операція*, у результаті якої було визволено майже всю Західну Україну. 8 жовтня, оволодівши населеним пунктом с. Лавочне (Дрогобицька область), радянські війська завершили здобуття УРСР. 27 жовтня під час *Карпатсько-Ужгородської операції* було вибито ворога з *Ужгорода*, упродовж наступних тижнів – з решти населених пунктів Закарпатської України. **28 жовтня 1944 р.** радянські війська розпочали бої за місто Чоп.

На підставі тексту параграфа і карти складіть хронологічну таблицю «Вигнання з України нацистських окупантів».

3. Депортація татар та інших народів із Криму

ЗАУВАЖТЕ

Депортація кримських татар та інших народів Криму, які проводила советська влада, є актами геноциду. Верховна Рада України 12 листопада 2015 р. визнала депортацію *геноцидом* і проголосила **18 травня Днем пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу**. 9 травня 2019 р. Латвія, 6 червня 2019 р. Литва і 10 червня 2019 р. Канада визнали депортацію кримських татар геноцидом.

Депортація кримськотатарського населення розпочалася о 3-й годині ранку 18 травня 1944 р. і завершилася до вечора 20 травня (йдеться про першу, наймасовішу хвилю). Після депортації кримських татар упродовж червня – липня 1944 р. з Криму депортували 12 628 болгар, 16 006 греків, 9821 вірменина, а також 3652 іноземнопідданих (турків, греків, іранців, італійців, румун, австрійців та ін.). Разом з ними були виселені й місцеві жителі Криму – роми.

➔ Інфографіка: tochka.net

11 травня 1944 р. Державний комітет оборони ухвалив рішення про виселення з Кримської АРСР і переселення в Узбецьку РСР кримських татар. Окремі факти співпраці з нацистами стали підставою для того, щоб депортувати близько 200 тис. кримських татар. Їх переселили не лише в Узбекистан, а й у Марійську АРСР та в кілька областей Росії.

У 1945 і 1948 рр. було перейменовано населені пункти, назви яких упродовж сотень років мали кримськотатарське, німецьке, грецьке, вірменське походження (усього по-

над 90 % населених пунктів півострова). Нова топоніміка мала засвідчити «споконвіку російську» належність Криму.

Проаналізуйте фрагменти джерел і дайте відповіді на запитання. ▶▶ 1. Як відбувалося переселення кримських татар? Чому це стало можливим у державі, яка проголошувала Конституцією основні соціально-економічні права громадян: на працю, відпочинок, матеріальне забезпечення в старості, у разі хвороби чи втрати працездатності, на освіту, рівноправність жінки і чоловіка, рівноправність громадян незалежно від їхньої національності та раси? ▶▶ 2. Чому дії сталінського режиму щодо кримськотатарського та інших народів Криму є злочинними? ▶▶ 3. Про що свідчить зміна 90 % назв Криму на російські? ▶▶ 4. Порівняйте спогади очевидців про трагедію київських євреїв і депортацію кримських татар. У чому свідчення збігаються? ▶▶ 5. Як склалася доля авторки спогадів на чужині? ▶▶ 6. Що мали відчувати депортовані? У чому трагедія кримськотатарського народу? ▶▶ 7. Дайте оцінку цій акції сталінського режиму. ▶▶ 8. Якою, на вашу думку, була справжня мета депортації кримських татар із Криму? ▶▶ 9. Порівняйте умови переселення кримських татар, про які йдеться у фрагменті джерела, з тими умовами, які засвідчені депортованою жінкою з попереднього документа. Чому вони не збігаються?

«Я, Айше Читак, кримська татарка, 1928 року народження, уродженка села Ай-Васил (у 1945 р. перейменоване на село Василівка. – Авт.) Ялтинського району. Батько мій, Мустафа Читак, помер у 1933-му голодному році. Нас у матері, Бейсе Читак (1895 р. н.), залишилося дев'ятеро дітей. У батька була невелика справа, що дало можливість збудувати двоповерховий будинок. Була величезна присадибна ділянка, яка нас і годувала. Окрім того, ми працювали в колгоспі й отримували трудовні. Старші сестри ще до війни вийшли заміж, але у воєнні роки всі зі своїми дітьми жили з нами.

18 травня, годині о 4-й ранку, нас розбудили озброєні солдати. На збори дали п'ятнадцять хвилин, сказали, що можемо взяти найцінніше, але навіть подушку не дали забрати, мовляв, це вам не знадобиться. Мама одягла пальто брата й взяла тільки лампу. Зібрали нас під дулами автоматів. Потім разом із сестрами, племінниками (нас було 14 осіб) та односельцями повели туди, де зібралося все село. І всіх пішки погнали в Дерекой (в 1945 р. перейменоване на село Ущельне. – Авт.). Коли проходили повз наш будинок, було видно, що там уже хтось хазяйнував, шукали цінні речі.

У Дерекой повантажили на машини й відвезли до Бахчисарая, де завантажили у вагони для худоби та відіслали в невідомому напрямку. Вагони з людьми охороняв озброєний конвой із собаками. Харчувалися абияк, гарячої їжі не було, навіть окропу... В туалет ходили на зупинках під вагони. У вагонах люди помирили від голоду та хвороб, їх ніхто не ховав. На станціях померлих залишали уздовж залізниці.

Нас привезли до Середньої Азії, в Узбекистан. За нами приїхали люди з місцевого населення на великих гарбах, поселили в глинобитних приміщеннях з дахами, що протікали, де не було підлоги. В одній кімнаті селилися по 15 осіб. Це було в селищі Беш-Капа Ургутського району Самаркандської області. Через погану воду люди хворіли на малярію. Я теж захворіла на малярію...

Хто працював у колгоспі, отримував на трудовні лише редьку та кукурудзу. Борошна, крупи, звичайно, не було. Багато хто помирав від голоду. Це були діти та люди похилого віку. Ми ж врятувалися тим, що вміли шити і в'язати. В'язали шкарпетки, за це добували трохи борошна на базарі, щоб іноді пекти коржі. У нас померла від хвороби племінниця трьох років.

Спілкуватися з родичами ми не могли. Ходили відмічатися в МГБ. Потім переїхали до Самарканда. Навчатися можливості не було. Треба було працювати,

якось утримувати себе та своїх близьких. У Самарканді нас всіх посилали копати канал, де ми возили землю й босими ногами місили глину. Звідси у багатьох ревматизм та інші хвороби. Спали на соломі.

Вчитися чи навчати дітей рідною мовою було неможливо. Діти могли вивчати рідну мову тільки в родині. Обговорювати питання повернення до Криму було важко: активістів завжди переслідували, викликали в спецоргани, саджали в тюрми» (спогад від 11 листопада 2009 р.).

Порівняйте умови переселення кримських татар, про які йдеться у фрагменті джерела, з тими умовами, які засвідчені депортованою жінкою з попереднього документа (с. 320–321). Чому вони не збігаються?

«1. Усіх татар виселити з території Криму та поселити їх на постійне проживання у якості спецпоселенців в районах Узбецької РСР. 2. Встановити такий порядок і умови виселення: а) дозволити спецпереселенцям взяти з собою особисті речі, одяг, побутовий інвентар, посуд та продукти у кількості до 500 кг на сім'ю. Майно, споруди, господарські будівлі, меблі та присадибні землі, що залишаються на місці, приймаються місцевими органами влади; ... г) Наркомздорів'я СРСР виділити на кожен ешелон зі спецпереселенцями одного лікаря та дві медсестри з відповідним запасом медикаментів та забезпечити медичне і санітарне обслуговування спецпереселенців у дорозі; забезпечити всі ешелони зі спецпереселенцями щоденно гарячим харчуванням та окропом...» (З постанови Державного комітету оборони. 11 травня 1944 р.)

Проаналізуйте фотографії. Визначте час створення фотодокументів. Які деталі дали змогу це зробити? Перевірте правильність ваших висновків за поданою вище картою.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► вигнання нацистських окупантів із Києва ► звільнення Ужгорода ► звільнення с. Півнівка Міловського району Ворошиловградської області ► депортація кримськотатарського народу з Криму.
2. Покажіть на карті зміни ліній фронту німецько-радянської війни на теренах України упродовж 1943–1944 рр. Установіть причиново-наслідкові зв'язки між воєнними подіями та зазначеними змінами. На основі карти схарактеризуйте наступальні операції на території України.
3. Складіть речення про події 1943–1944 рр., використавши поняття, терміни та гасла цього періоду німецько-радянської війни: «*Ні кроку назад!*», «*чорносвітники*», депортація.
4. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень.
► Нові, невинуваті жертви викликав наказ Сталіна взяти Київ перед 7 листопада до чергової річниці «Великого Жовтня». ► На початку травня 1944 р. майже вся Україна, крім маленької смужки земель на заході, була в руках радянської влади. ► Примусове виселення майже всього кримськотатарського населення Криму стало однією з найшвидше проведених депортацій в історії людства.
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.
«Сьогодні В. Шкловський розказав мені, що в боях загибає множество мобілізованих на Україні звільнених громадян. Їх звать, здається, чорносвітками. Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих. "Один генерал дивився на них у бою і плакав", – розповідав мені Віктор». (О. Довженко. «Щоденник». 28 листопада 1943 р.)
«У період Вітчизняної війни багато татар зрадили Батьківщину, дезертирували з лав Червоної армії... переходили на бік ворога, вступали до сформованих німцями добровольчих татарських збройних частин, вирізнялися своїми звірячими розправами щодо радянських партизанів, допомагали німецьким окупантам, активно співпрацювали з німецькою окупаційною владою... Враховуючи викладене вище, Державний комітет оборони постановляє: 1. Усіх татар виселити з території Криму та поселити їх на постійне проживання у якості спецпоселенців в районах Узбецької РСР». (З постанови Державного комітету оборони СРСР)

6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Сталін до кінця своїх днів здійснював антиукраїнську стратегію, не довіряючи українцям, санкціонуючи періодичні “антинаціоналістичні” кампанії. Врахування цього, а також інших репресивних акцій дає підстави ревізувати один з наріжних комуністичних постулатів – про визволення України. У 1944 році такого визволення (у повнокровному сенсі цього поняття) не відбулося. Сталося вигнання нацистів з території України, а на зміну одному антидемократичному режиму прийшов інший – комуністичний. У 1941 р. Гітлер забрав Україну у Сталіна. Під кінець війни Сталін відбив її у Гітлера і поновив над Україною московське панування. З розумінням цього, як видається, пов’язана потреба позбутися ще однієї хибної звички – згадувати лише про перемогу» (сучасний український історик Ю. Шаповал).

1945

4–11 лютого 1945 р. – Ялтинська (Кримська) конференція

2 вересня 1945 р. – капітуляція Японії. Завершення Другої світової війни

9 травня 1945 р. – підписання Акта про капітуляцію Німеччини. Закінчення Другої світової війни в Європі

20 листопада 1945 р. – початок засідань Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі

§ 34 Завершення Другої світової війни. Ціна перемоги

Упродовж своєї історії людство пережило багато катастроф і трагедій, проте жодна з них за масштабами не може зрівнятися із Другою світовою війною.

Друга світова війна завершилася **2 вересня 1945 р.** Визволителями України й творцями перемоги були люди різних національностей – від рядових до маршалів, солдати – українці Радянської армії та вояки УПА, ті українці й вихідці з України, які перебували у військових з'єднаннях інших держав. Вони – кожен окремо і всі разом – своєю доблестю й жертовністю заслужили повагу та пам'ять народу.

Щоб гідно вшанувати всіх загиблих, важливо не ділити втрати залежно від прапорів, під якими вояки йшли в бій, бо війна – це завжди трагедія для всіх, кого вона торкнулася. У 2014 р. Україна приєдналася до європейської традиції вшанування **8 і 9 травня як днів пам'яті та примирення. Символом пам'яті та примирення є червоний мак.**

1. Внесок українського народу в перемогу над нацизмом

Останньою сторінкою німецько-радянської війни була Берлінська операція, у якій узяли участь війська двох Білоруських та Першого Українського фронтів загальною чисельністю понад 2,5 млн військовослужбовців.

Після перемоги над нацистською Німеччиною 8 травня 1945 р. СРСР приєднався до війни проти Японії. **9 травня 1945 р.** у Берліні в присутності радянських, американських, англійських і французьких представників було підписано акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. **2 вересня 1945 р.** на борту американського авіаносця «Міссурі» молодий генерал – українець **Кузьма Дерев'янюк** поставив свій підпис від імені Радянського Союзу під Актом капітуляції Японії. **Друга світова війна закінчилася.**

На боці Об'єднаних Націй воювали українці у складі армій Великої Британії та Канади (45 тис. осіб), Польщі (120 тис.), СРСР (7 млн), США (80 тис.) і

8 травня в Україні відзначають День пам'яті та примирення; **9 травня** – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.

Франції (6 тис.). Понад 2,5 млн українців були нагороджені радянськими та західними медалями й орденами, більше ніж 2 тис. стали Героями Радянського Союзу, з них 32 – двічі, а Іван Кожедуб – тричі.

Радянсько-німецький театр воєнних дій з 22 червня 1941 р. став найважливішим у Другій світовій війні і залишався таким до кінця. Двічі, із заходу на схід, а потім у зворотному напрямку по українській землі перекочувався фронт. Усе, що можна було вивезти, вивозила та сторона, яка відступала. Усе, що не можна було вивезти, нищили або робили непридатним для користування.

На території України було знищено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств. Матеріальні втрати СРСР становлять до 40 % сукупних втрат, заподіяних усім учасникам Другої світової війни разом узятим. Матеріальні втрати України дорівнюють приблизно 40 % загальносоюзних втрат. Співвідношення цих цифр висуває Україну на сумне перше місце серед країн, які матеріально постраждали від війни.

Чисельність населення УРСР скоротилася з 41 млн 657 тис. осіб на червень 1941 р. до 27 млн 382 тис. на початок 1945 р., тобто на 14 млн 275 тис. Більшу частину скорочення – близько 9 млн осіб – становлять безповоротні втрати: фронтові втрати військовослужбовців, мобілізованих на території УРСР у Червону армію, втрати учасників руху Опору, втрати цивільного населення під час боїв і бомбардувань, через голодне виснаження та епідемії, від цілеспрямованого нищення окупантами військовополонених, геноциду євреїв і ромів. Частина людей, евакуйованих у східні регіони СРСР і вивезених до Німеччини, не повернулася на батьківщину.

Проаналізуйте фрагмент наукової праці. Проілюструйте конкретними фактами тези вченого про ціну перемоги над нацистськими окупантами. Чи погоджується з такими міркуваннями історика? Чи не перебільшує він, на вашу думку, вплив ідеології на вшанування пам'яті про війну? Чи цілком подолано цей вплив у сучасній Україні?

«...Не слід святкувати загибель людей і колапс мирного, нормального життя. Ми повинні мати День перемоги і пам'яті. Прислухаймось до історії, відчуймо мовчання тих, кого немає сьогодні з нами, тих, хто був правдивим визволителем людства від нацистської чуми. І тоді зрозуміємо: це не день парадів, демонстрації сили... Ось так важлива для людства подія виявилась ніби розділеною "навпіл". До речі, за Сталіна згадане свято Перемоги (як неробочий день) протрималось недовго: його фактично скасували (оголосили робочим днем) наприкінці 1947 р. Хоча офіційно про це не мовилося, але зробили це з огляду на жахливі наслідки війни, в тому числі на колосальну кількість калік на вулицях. Вони унаочнювали банальну істину – як же можна святкувати те, що принесло стільки горя. Поновили День перемоги як свято і вихідний за Леоніда Брежнєва у 1965 р. Поновили з метою політико-ідеологічного "цементування" суспільства. Це супроводжувалось відродженням сталінських міфів, героїзацією війни, неправдою, формуванням мілітарної психології» (сучасний український історик Ю. Шаповал).

Проаналізуйте фотографії за запропонованими запитаннями. ►► 1. Як ви думаєте, що відчували люди, зображені на знімках, які були очевидцями подій Другої світової війни? ►► 2. Розкажіть про почуття людей, які дочекалися завершення війни. ►► 3. Що найбільше вразило в цих фотографіях? Які емоції викликають у вас фотодокументи часів війни? ►► 4. Як треба ставитися до людей, які пережили війну?

1. Радянські солдати відчиняють браму одного з таборів Аушвіцу. Січень 1945 р.

2. Група демобілізованих бійців Червоної армії, які повертаються на батьківщину. Напис на вагоні: «Ми з Берліна!» (російською мовою). 1945 р.

3. Діти фронтовиків слухають повідомлення про перемогу над нацистською Німеччиною

4. Кияни святкують закінчення війни з нацистською Німеччиною. 9 травня 1945 р.

2. Ухвали Тегеранської та Ялтинської конференцій і майбутнє України

Підсумки війни і післявоєнний світовий устрій визначили спільні дії країн антигітлерівської коаліції, передусім на Тегеранській і Ялтинській (Кримській) конференціях.

Вінстон Черчилль на *Тегеранській конференції 1943 р.* запропонував визнати кордоном між СРСР і Польщею *лінію Керзона*. Вона більш-менш відповідала етнографічному розмежуванню Польщі, України і Білорусії. Як компенсацію за Західну Україну і Західну Білорусію, які мали відійти до СРСР уже на

↑ Учасники Кримської конференції. І. Сталін, Ф.-Д. Рузвельт, В. Черчилль. Ялта. 1945 р.

основі домовленості лідерів Об'єднаних Націй, прем'єр-міністр Великої Британії готовий був віддати Польщі спадщину середньовічної королівської династії П'ястів. Це були території, на яких проживало багато поколінь німецького населення: Східна Пруссія, Західне Помор'я з Данцигом, Верхня Сілезія.

Остаточо питання про кордони Польщі було розв'язане в *лютому 1945 р.* на *Ялтинській (Кримській) конференції* глав трьох держав. Міцність нового кордону по лінії Керзона було забезпечено грандіозними депортаціями, здійсненими з ініціативи Сталіна. Німців виселили з усіх земель, що відходили до Польщі й

Чехословаччини. Були здійснені також масові переселення вздовж лінії Керзона: поляків — із території західних областей УРСР до Польщі; українців — із території Польщі до УРСР. У Польщі залишалися старовинні українські землі на захід від лінії Керзона — Закарпаття (Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина).

3. Внесок українських учених у боротьбу з окупантами

Значні результати дала перебудова роботи наукових установ на воєнні рейки. Більшість наукових установ на початку війни евакуювали у радянський тил. На початок осені 1941 р. на схід було вивезено Академію наук, основним центром зосередження якої стало м. Уфа (Башкирія). Евакуювано було також науково-дослідні заклади системи охорони здоров'я та сільськогосподарського профілю.

У надзвичайно складних умовах евакуювали вищі навчальні заклади Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова та інших міст, що перебували в зоні воєнних дій. Деякі колективи вишів не встигли навіть вивезти найцінніше обладнання. Загалом вдалося вивезти основні колективи та майно 70 вишів.

Уже на другий день нашестя німецьких військ президент АН УРСР О. Богомолець зустрівся з командувачем Південно-Західного фронту М. Кирпоносом, щоб опрацювати план допомоги вчених діючій армії. У тематичні плани науково-дослідних інститутів було внесено істотні корективи. Науковці *Українського фізико-технічного інституту в Харкові* почали виробляти у майстернях хімічний запалювач для пальної суміші в пляшках, що використовувалися як засіб боротьби з бронетехнікою у ближньому бою. Наукові установи й вищі медичного профілю долучалися до розгортання лікувальної роботи для потреб фронту, розробляли нові ефективні методи лікування хворих. Зокрема, Інститут клінічної фізіології, яким керував академік О. Богомолець, створив цінні препарати для лікування ран і переломів кісток. Працівники Харківського інституту переливання крові у кількох тилкових містах організували пункти із заготівлі та консервування крові.

Після евакуації у східні регіони країни академічна наука надавала значну допомогу фронту. Безумовним лідером серед установ АН УРСР був *Інститут електрозварювання* під керівництвом академіка Є. Патона. Вчені інституту застосували на танкових заводах Уралу ефективний спосіб автоматичного дугового зварювання під флюсом, що сприяло швидкому розвитку танкобудування. Продуктивність праці на 40 танкових підприємствах різко підвищилася.

Після звільнення України від німецьких окупантів почалася швидка відбудова мережі культурно-освітніх установ. Наприкінці 1945 р. вже діяло понад 30 тис. шкіл. У 150 вищих навчальних закладах, які повернулися з евакуації, навчалася майже 140 тис. студентів. З весни 1944 р. у Києві відновила діяльність Академія наук УРСР.

↑ Євген Патон із моделлю танка Т-34

4. Особливості культурного життя в роки війни

Проаналізуйте джерело. Поміркуйте, з якою метою керівництво Третього райху ухвалювало подібні рішення.

«Навчання. Згідно з постановою № 30 від 8.12.41 р. початкові школи дозволені. Крім того, дозволені: промислові, сільськогосподарські, лісогосподарські професійні школи, так само як професійні курси жіночого персоналу для навчання ведення господарства, кравецької справи, охорони здоров'я та гігієни. НЕ ДОЗВОЛЕНО: вищі навчальні заклади: університети, політехнічні інститути; вищі школи: гімназії, ліцеї та інші подібні заклади; середні школи; семінари, загальні середні школи; професійні школи: загальні школи зі спеціалізацією для певної спеціальності. Всі школи, що належать до цих категорій, треба закрити». (З постанови № 34 Вермахту зони Б (Україна). 29 грудня 1941 р.)

В умовах окупації тисячі шкільних приміщень було спалено, пограбовано, перетворено на склади, шпиталі, казарми. Утім, навчальний процес почався в 1942 р. і провадився за складеними німецькими чиновниками програмами. Своє ставлення до освіти українців відверто висловив Гітлер. «Краще, — заявляв він, — не вчити їх навіть писати».

Тисячі українських учених, лікарів, учителів, представників мистецької інтелігенції загинули за умов окупації. Було зруйновано 151 музей, із них вивезено близько 40 тис. цінних експонатів. Ешелонами до Німеччини вивозили наукове обладнання, унікальні колекції, мистецькі твори тощо.

З майже 200 членів Спілки письменників України на фронт пішли більше ніж половина. Вони працювали військовими кореспондентами у газетах фронтів і армій, багатьох дивізійних газетах. Військовими кореспондентами були А. Малишко, Л. Первомайський, М. Бажан. Чимало письменників боролися проти окупантів у складі партизанських загонів, підпорядкованих як Москві (П. Вороний, Ю. Збанацький, В. Земляк та ін.), так і націоналістичним центрам руху Опору (У. Самчук). У радянському тилу працювали україн-

ські письменники П. Тичина, М. Рильський, Ю. Яновський, П. Панч, О. Корнійчук та ін. Література періоду німецько-радянської війни була літературою однієї теми – війни.

У жовтні 1941 р. разом із «похідними групами» ОУН до Києва приїхала письменниця **Олена Теліга**. Вона очолила Спілку українських письменників і почала редагувати літературно-мистецький тижневик «Литаври», що виходив при щоденній газеті «Українське слово» – неофіційному органі Проводу ОУН Андрія Мельника, започаткованого в Парижі у 1933 р. Невдовзі нацистська адміністрація заборонила це видання, наказавши видавати газету «Нове українське слово». Теліга відмовилася співпрацювати з цим виданням. У лютому 1942 р. письменницю заарештувало гестапо. Через кілька днів її разом з групою українських націоналістів було розстріляно в Бабиному Яру.

↑ Олена Теліга

Невтомно працювали композитори Л. Ревуцький, А. Штогаренко, К. Данькевич та ін.; художники М. Дерегус, В. Касян, І. Шульга та ін., твори яких підбадьорювали воїнів. Особливо поширеними в той час були плакат, політична карикатура, гравюра, листівки тощо.

В умовах війни зростала роль театрального мистецтва. Але не завжди воно відповідало вимогам часу. Тому на базі низки театрів були створені «театри малих форм», театри мініатюр і оглядів, пересувні й фронтові театри. Набула поширення діяльність концертних бригад з артистів українських театрів, які обслуговували частини Червоної армії та трудівників тилу. У 1941–1945 рр. понад 100 таких бригад виступали на фронті.

На початок 1942 р. у тилкових районах було зосереджено понад 60 евакуйованих з України театрів, музичних і хорових колективів. Майже половина з них працювала в Казахстані та Сибіру, де жило багато українців. Великою подією у культурному житті сибіряків було перебування в Іркутську Київського театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Поновивши довоєнні постановки і

здійснивши низку нових, до того ж на прохання громадськості українською мовою, театр дав сотні спектаклів у сибірському краї.

Незмінними супутниками у боях і походах фронтовиків були ансамблі української пісні і танцю. Один з них – під керівництвом Л. Чернишової – діяв на семи фронтах, дав близько двох тисяч концертів для багатьох тисяч воїнів. Перебуваючи в армії, артистичні бригади пересувалися похідним порядком разом із військами.

↑ В. Касян. Плакат із серії «Гнів Шевченка – зброя перемоги». 1942 р.

Відчуваючи, що ідеологічних гасел замало для перемоги над Німеччиною, більшовицький режим вдався до певної гри на національних почуттях українців. Зокрема, було замовлено кілька кінофільмів на історичну тематику, що мали пробуджувати патріотизм: «Богдан Хмельницький», «Олександр Пархоменко» та ін.

Разом із частинами Червоної армії пройшли фронтовими дорогами кінооператори-документалісти. «Солдатами з двома автоматами» називали фронтових кінооператорів, тих, хто поруч з бійцями був на передовій, у самому пеклі війни. Окрему сторінку воєнного кінолітопису становлять кінофільми, основою яких є кінохроніка, відзнята фронтовими операторами: «День війни» (1942), «Чорноморці» (1942), кінострічки О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) і «Перемога на Правобережній Україні» (1945).

У 1943 р. **О. Довженко** завершив роботу над рукописом кіноповісті «**Україна в огні**», яку писав упродовж двох років у фронтових умовах під враженням від страшних руйнувань і мільйонних жертв. Незабаром кіноповість в оригіналі й у перекладі російською мовою лягла на стіл Сталіну. 31 січня 1944 р. *вождь «усіх часів і народів»* скликав засідання політбюро ЦК ВКП(б) і виступив із промовою «Про антиленінські помилки й перекирчування в кіноповісті О. Довженка “Україна в огні”». У цій промові, зокрема, підкреслювалось, що Довженко «не в ладах» з правдою. Його кіноповість «є антирадянською, яскравим виявом націоналізму, вузької національної обмеженості».

Проаналізуйте фрагмент джерела. Поміркуйте, чи є випадковим збігом той факт, що постанову ухвалено саме в 1944 р. З чим пов'язана така реакція влади на твір О. Довженка?

«1. Рекомендувати всеслов'янському комітету ввести в склад Комітету від УРСР замість Довженка М. Т. Рильського. 2. Рекомендувати Комітету по Сталінських преміях при Раднаркомі СРСР ввести в склад Комітету замість Довженка Юру Г. П. 3. Вивести Довженка О. П. зі складу журналу “Україна”. Замість нього затвердити членом редакційної колегії журналу українського письменника Андрія Малишка. 4. Звільнити Довженка О. П. від обов'язків художнього керівника Київської кіностудії». (З постанови політбюро ЦК КП(б)У)

Якими аргументами О. Довженко відкинув звинувачення в націоналізмі? Чи погоджуєтеся ви з міркуваннями митця?

«Товаришу мій Сталін, коли б Ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі. Коли немає ненависті принципової, і зневаги нема, і недобррозичливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту, невже любов до свого народу є націоналізмом? Чи націоналізм в непотуранні глупоті людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?..» (О. Довженко. «Щоденник». 1945 р.)

- ▶▶ 1. Прочитайте стислі характеристики історичних діячів, поміркуйте, чому попри різну діяльність всі вони долучилися до творення історії України.
- ▶▶ 2. Одним-двома реченнями визначте внесок кожного в історію України.

Іван Багрянний (Іван Лозов'ягін) (1906–1963) – поет і письменник. Народився на Сумщині. У 1932 р. його заарештували, вимагаючи каяття й засудження своєї літературної діяльності; був засланий на Далекий Схід. Покарання відбував у БАМЛАГу. У 1937 р. втік, але був повторно заарештований. Автор романів «Тигролови», «Сад Гетсиманський» («Сад Гетсиманський», зокрема, був чи не першим твором, який розповів правду про систему більшовицького ГУЛАГу). У роки гітлерівської окупації жив в Охтирці. З поверненням радянських військ переїхав до Галичини, де працював в українському націоналістичному підпіллі. Брав участь у створенні УГВР. У 1944 р. емігрував. У еміграції займався громадянсько-політичною та журналістською діяльністю.

Олексій Берест (1921–1970) – радянський військовий діяч, установив (разом з М. Єгоровим та М. Кантарією) Прапор перемоги на даху німецького рейхстагу в Берліні в ніч на 1 травня 1945 р.

Іван Кожедуб (1920–1991) – найрезультативніший льотчик-винищувач часів радянсько-німецької війни. Здійснив 330 бойових вильотів, у 120 повітряних боях збив 64 літаки противника. За всю війну жодного разу не був збитий. Тричі Герой Радянського Союзу. Народився на Сумщині.

Ігор Сікорський (1889–1972) – один із найвідоміших авіаконструкторів світу, підприємець, який зробив вагомий внесок у розвиток літакобудування в Російській імперії та США. У 1918 р. емігрував до Франції, у 1919 р. переїхав до США. Творець вертольотів, увійшов у світову історію авіації як автор перших у світовій практиці авіабудування багатомоторних літаків і вертольотів. У 1923–1937 рр. створив понад півтора десятка літаків (S-38, S-42 та ін.). Перші пасажирські лінії через Тихий та Атлантичний океани здійснювали саме на літаках S-42. Уперше у світі налагодив крупносерійне виробництво вертольотів різноманітного призначення. Народився в Києві.

Амет-Хан Султан (1920–1971) – національний герой кримськотатарського народу. Радянський льотчик-ас, здійснив 603 бойові вильоти, збив особисто 30 літаків противника і 19 літаків у групових боях. Двічі Герой Радянського Союзу. З 1947 до 1971 р. – льотчик-випробувач, єдиний радянський льотчик, який випробував понад 50 типів літальних апаратів. З гордістю публічно називав себе кримським татариним.

Василь Порик (1920–1944) – учасник руху Опору у Франції в роки Другої світової війни. Восени 1941 р. пораненим потрапив у полон і був відправлений до табору примусової праці Бомон в м. Артуа (Франція). Очолив підпільну табірну організацію «Група радянських патріотів», створену в жовтні 1942 р. Підпільники пускали під укіс німецькі ешелони, знищували гітлерівських солдатів та офіцерів, руйнували залізничне полотно, лінії телеграфного й телефонного зв'язку. Національний герой Франції, Герой Радянського Союзу. Народився на Вінниччині.

Василь Герасименко (1900–1961) – радянський воєначальник, перший і єдиний в історії міністр оборони УРСР, генерал-лейтенант. Командувач військ Приволзького військового округу з липня 1940 р. Командувач 5-ї армії під час Бессарабсько-Буковинського походу Червоної армії. На початку німецько-радянської війни у червні–липні 1941 р. командував 21-ю, 13-ю арміями на Західному фронті. Очолювані ним війська відзначилися в Ростовській наступальній операції 1943 р. і Мелітопольській наступальній операції 1943 р. та під час зайняття східних теренів України. З січня 1944 р. – командувач військами Харківського військового округу. Упродовж березня 1944 – липня 1945 рр. – командувач

Київського військового округу. У 1944 р. виступав за створення українських збройних формувань (на зразок Армії Людової) у складі Червоної армії.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► підписання Акта про беззастережну капітуляцію Німеччини ► депортація кримськотатарського народу з Криму до Середньої Азії ► Ялтинська (Кримська) конференція ► капітуляція Японії.
2. Складіть речення, використавши поняття: *День пам'яті та примирення, День перемоги над нацизмом, Маки пам'яті.*
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях Другої світової війни: І. Багряний, К. Дерев'яноко, О. Довженко, І. Кожедуб, В. Порик, О. Теліга, І. Сікорський, Амет-Хан Султан, О. Берест, В. Герасименко.
4. Конкретизуйте й уточніть загальні твердження про Другу світову війну.
► 1. Друга світова війна для України розпочалася 1 вересня 1939 р. ► 2. СРСР вступив у Другу світову війну 17 вересня 1939 р. на боці нацистської Німеччини. ► 3. Радянсько-німецький союз був зруйнований 22 червня 1941 р. ► 4. Нацистський окупаційний режим в Україні був одним із найжорстокіших у світі. ► 5. Україна зробила значний внесок у перемогу над нацизмом та союзниками Німеччини. ► 6. Для України Друга світова війна – національна трагедія. ► 7. Україна зазнала надзвичайних втрат унаслідок війни.
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.
«Ми пережили багато цікавого, незабутнього. Виступати доводилося зовсім близько від передової. Наші концерти постійно проходили під могутній акомпанемент артилерійської канонади... Артисти намагалися виконувати номери якомога краще, дістаючи в нагороду бурю аплодисментів. Потім у дружній атмосфері, у тісному колі з нашими слухачами допізна співали хором українських пісень» (артистка З. Гайдай).

ЗМІСТ

Як працювати з підручником	3
Вступ. Україна і світ на порозі ХХ ст.: основні тенденції політичного, соціально-економічного та культурного розвитку	5
Україна і світ на порозі ХХ ст.	5
ХХ століття у світовій історії	6
Україна на початку ХХІ ст.	8
Розділ 1. Україна в роки Першої світової війни	9
§1 Україна напередодні Першої світової війни. Початок воєнних дій на території України	9
§2 Україна в роки Першої світової війни	19
§3 Січові стрільці — перше в новітній історії українське національне військо. Практичне заняття № 1	29
§4 Зміни в повсякденному житті під впливом Першої світової війни. Практичне заняття № 2	35
Розділ 2. Українська революція, розпад Російської імперії та постання національної держави — Української Народної Республіки.	43
§5 Початок Української революції	43
§6 Проголошення автономії України	52
§7 Центральна Рада і Тимчасовий уряд: від протистояння до компромісу. . .	61
§8 Утворення Української Народної Республіки. Протистояння національно-патріотичних сил і більшовиків	71
§9 Проголошення незалежності УНР. Брест-Литовський мирний договір. . .	81
§10 Державне будівництво Української Центральної Ради: здобутки і прорахунки. Практичне заняття № 3	91
Розділ 3. В боротьбі за українську незалежність	99
§11 Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського.	99
§12 Директорія УНР	111
§13 Західноукраїнська Народна Республіка	120
§14 1919 рік: встановлення УСРР / УССР та окупація України білогвардійцями	129
§15 Реставрація УСРР / УССР. Советсько-польська війна. Розгром військ Петра Врангеля	139
§16 Культурно-освітнє життя.	149
§17 Пам'ять про Українську революцію та боротьбу за незалежність 1917 — початку 20-х років ХХ ст. Практичне заняття № 4	160

Розділ 4. Україна в складі тоталітарної імперії — Союзу Радянських / Советських Соціалістичних Республік	167
§ 18 Внутрішнє і міжнародне становище радянської / советської України на початку 20-х років ХХ ст. Утворення Радянського Союзу . . .	167
§ 19 Упровадження нової економічної політики. Кампанія українізації в УСРР.	177
§ 20 Форсована індустріалізація радянської України	188
§ 21 Суцільна колективізація сільського господарства в радянській Україні. Голодомор 1932—1933 рр.	199
§ 22 Епоха Голодомору мовою документів, свідчень, чисел. Практичне заняття № 5	209
§ 23 Масові репресії в радянській / советській Україні	214
§ 24 Освіта, наука, література та мистецтво в радянській / советській Україні.	224
§ 25 Петлюра і «петлюрівщина»: (де)конструкція імперського міфу. Практичне заняття № 6	235
 Розділ 5. Західноукраїнські землі в міжвоєнний період. Українська політична еміграція в країнах Європи	240
§ 26 Українські землі у складі Польщі.	240
§ 27 Українські землі у складі Чехословаччини та Румунії	251
§ 28 Культурне й релігійне життя на західноукраїнських теренах. Практичне заняття № 7	259
 Розділ 6. Україна в роки Другої світової війни	267
§ 29 Початок Другої світової війни. Німецько-радянські договори 1939 р. . . .	267
§ 30 Початок німецько-радянської війни. Окупація України військами Німеччини та її союзників	280
§ 31 Окупаційний режим в Україні	291
§ 32 Розгортання руху Опору в Україні.	302
§ 33 Вигнання з України нацистських окупантів	313
§ 34 Завершення Другої світової війни. Ціна перемоги.	324

